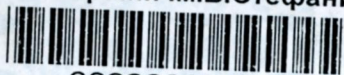

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00938325 (U)

МАРКО ВОВЧОК.

НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ

ТОМ I.

ПЯТЕ ВИДАННЯ.

ЛЬВІВ, 1918.

**НАКЛАДОМ УКР. ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстр. спілки з обмеж. порукою.**

ОПОВІСТКА.

Укр. Гидавнича Спілка у Львові видала досі отсі книжки у першій серії Літературно-Наукової Бібліотеки:

Ціна в короновій вал.

1. Ст. Ковалів. Дезертир і інші оповідання . 1'60 К.
2. І. Франко. Поєми 1'60 "
3. О. Кобилянська. Покора і інші опов. . 1'40 "
4. Гю де Мопасан. Дика паві і інші опов. 1'30 "
5. І. Франко. Полуйка і інші борисл. оп 1'40 "
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші опов. 1'60 "
7. Кнут Гамсун. Готод. Роман. 2'20 "
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії . . 1'60 "
9. С. Ковалів. Громадські промисловці . . 1'60 "
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський . . 1'80 "
11. Генрик Понтопідан. Із хат. Оповідання . 1'40 "
12. Богдан Лепкий. З життя Оповідання . . 1'20 "
13. Гергард Гауптман. Візник Геншель . . 1'60 "
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана . . 1'60 "
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха . . . 1'40 "
16. Панас Мирний. Лихі люди 1'40 "
17. В. Короленко. Судний день 1'20 "
18. У. Шекспір. Макбет 1'60 "
19. К. Гуцков. Уріель Акоста 1'40 "
20. У. Шекспір. Коріолан 1'80 "
21. М. Яцків. В царстві сатани 1'60 "
22. Панас Мирний. Морозенко 0'90 "
23. Лесь Мартович. Нечитальник 1'60 "
24. М. Коцюбинський. По лю ському 2'00 "
25. В. Оркан. Скапаний світ, драма 1'60 "
26. Василь Стефаник. Дорога, друге видане . 2'50 "
27. У. Шекспір. Юлій Цезар 1'80 "
28. Л. Толстой. Відроджене (3 томи). . . . 3'60 "
29. К. Гавлічек-Боровський. Вибір поезії . . 1'60 "
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина 1'80 "
31. І. Франко. Коваль Бассім 1'60 "
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра 1'80 "
33. Е. Тямченко. Калевала, фінська епопея . 3'00 "
34. О. Катренко. Пан Природа і інші опов. 1'40 "
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечеви . . . 1'60 "
36. Іван Франко. Сім казок, новелі 1'40 "
37. С. Воробкевич. Над прутом, поезії . . . 1'60 "
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєта 1'80 "
39. К. Сроковський. Оповідання 1'40 "
40. А. Кримський. Пальмове гілле, поезії . . 3'00 "
41. О. Кониський. Молодий вік М. Одиця . . 2'00 "
42. Гю де Мопасан. Горля і інші оповід. . . 1'30 "
43. В. Кравченко. Буденне житє. Опов. . . . 3'00 "
44. У. Шекспір. Король Лір 1'80 "
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість . . 3'00 "

2012

B.222

МАРКО ВОВЧОК.

НАРОДНІ ОПОВІДАНЯ

ТОМ I.

ПЯТЕ ВИДАННЄ.

ЛЬВІВ, 1918.

НАКЛАДОМ УКР. ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєєстр. спілки з обмеж. порукою.

2р. 50к.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 35135

ДРУКАРНЯ СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА
ПІД УПРАВОЮ Ю. СИДОРАКА.

ЗМІСТ.

	Сторона
Сестра.	1—25
Козачка	26—45
Чумак.	49—53
Одарка	54—63
Сон.	64—74
Горпина (Панська воля)	75—80
Викуп.	81—93
Свекруха.	94—99
Отець Андрій (Знай Ляше !)	100—104
Максим Грімач	105—112
Данило Гурч.	113—121
Два сини	122—129
Не до парп.	130—136
Чари	137—146
Три долі.	147—260

СЕСТРА.

I.

Мати вмерла — я ще малесенькою була, добре й не запам'ятаю. Тільки мені наче сниться, що хитав мене хтось у колисці і співав надо мною тихесенько.

Як поховали пані-матку, батько не хотів удруге оженитись. „Не буде вже над мою першу милу, — було каже. — Коли Господь її прийняв, нехай уже діточки господарюють!“

Батько наш був дуже добрий; жалував нас обох рівно — і брата, і мене. Жили ми при достатку, всього було доволі, й що було собі задумаю, те й зроблю: все мені вільно було. Що яке то моє дівування було розкішне і веселе, то й згадать любо! Нехай мій батенько царствує!

Погуляла дівчиною років зо три; сватають мене. Я все не хочу, а батько не силує, хоч там які були й багаті, і пишні женихи. Аж ось послав і мені Господь до пари й до любови. Мій жених був хороший такий, Господи! Чорнявий, ставний... Так то вже я його сподобала! Тільки й на думці, що Павло: як би то хутче побачитись! А він не з нашого села був, геть із чужого. Побачу — й веселенька, а не побачу, то такий уже сум мене візьме, такий жаль обійме, що й світ мені не милий! Спізнить ся він на

гуляннячко, я й очі виплачу. — Може, думаю, в його друга є дівчина.“ — Коли так по Семені, другого дня, і не сподівалась, і не сніло ся мені, тай посватавсь він. Батько поблагословив. Дарма, що чужосторонній, та господар був добрий, хазяйствував, то й на стороні його всяке знало.

Привіз мене чоловік на своє господарство. Боже мій милий, як то жили ми любенько! Та не дав йому Господь довгого віку... Тільки всього два роки була я за ним. Такий він був любячий до мене! В хату, то й заглянуть весело, як у віночку. Сидимо, робимо, чи так говоримо, усе собі вкупці.

Коли тут — лихо мені тяжке! — рознедужав ся Павло мій. Кидалась я й до знахарів, і до лікарів — ніхто нічого не владив! Смерти, кажуть, не відперти... помер Павло...

Приїхав за мною батько, тай узяв до себе. Чоловікову хату продали і худобу всю.

— Живи в мене, дочко! Чого ти маєш у чужому селі одинока сидіти? Хиба ти спрота, нехай Бог милує!

II.

А брат мій тими часами оженив ся, узяв таки з нашого села дівчину; моторна така, чепурна, що й годі! І дитинка в їх була, дівчинка, як ясочка, свіжа й повна, як гурочок.

Не поплакала я ще й півроку за своїм Павлом, а тут і батька ми поховали. Кажуть люде: Як одна біда йде, то й другу за собою веде; то не дурно й кажуть! До якого часу ми добре жили; далі зубожів мій брат;

то хліб йому не вродив, то худоба вигинула; а пятеро діток Бог дав, дві дівчини й три хлопці. Журить ся так брат, аж вяне. Невістка смутная ходить, і дітки навіть посумніли. Таке вже настало, що й хліба ні за що купити.

— Сестро! — каже брат, — коли твоя ласка, позич мені грошей! Як буду жив, зароблю — віддам, а вмру, то Бог тобі віддасть!

Я й позичила йому ті гроші, що за хату й за худобу взяла, та ніби в нас і в хаті повеселійшало; і брат заговорить, і братова всміхнеть ся, й дїтвора бубонить, регочеть ся. Я радю: — Слава Господеви, що і в нас, як і в людей, благодатно! — Купив мій брат худобу, став потроху розживать ся.

Ми з братом щиро любили ся зроду, змалку. Щоб посваритись, або скривдити одно одного — крий Боже! Вже як там не погодимось на чому, то подаруємось.

І небожата мене дуже жалували, аж за мене було змагають ся між собою: „Се моя тітка!“ — а той собі тягне: „Моя!“ — Та як учеплять ся цілувати, то було й роботу з рук вихоплять і хустка з голови спаде...

Тільки братова багацько гордувала. Вже-ж я й годила, як малій дитині, та ні, не вгодила! — „Братова, серце! — було ражу її, — зробимо так та оттак, то добре буде“. — Там чи купити що, чи продати, — зроду-віку не послухає; хоч шкода з того видима буде, вона свого докаже. Перед нею затихну, поплачу нишкѡм, тай годі, не хотїла брата турбувати; знов до неї з ласкавою мовою підїду.

Якось росаду з нею садимо в городі.

Я говорю до неї, вона, мов не чує, одійшла собі геть. Важко мені на серці — заспівала собі; співаю, а сльози так з очей і ллють ся... Коли чую: — „Боже помагай, і день вам добрий!“ — Дивлюсь — се наша сусіда. Перехилилась через тин, витає нас.

Я хутенько втерла сльози. — Добридень, кажу, сестрице!

— А я отсе до вас іду...

— Та милости-ж вашої просимо!

— Чи не продали б ви мені росади трощечки?

— То вже для чужого продати, а для сусіди треба й так дати.

— Коли ваша ласка, серце! — і простягає мені глечичка.

Я набрала скільки там у глечичок, тай дала їй. Подякувала та жінка тай пішла собі.

Братова на мене й накинулась: — Се, — каже, — як усі господарюватимуть, то й господарство моє рознесуть чисто! Таки й золоту гору розімчать!

Як почала, як почала... Мати Божа милостива! Я тільки слізки вмиваюсь...

— Братова! — кажу, — не жалувала я для вас нічого, поки що мала! Гріх вам буде, що ви мене хліба куском тепер дорікаєте! — Покинула робити й вийшла з гора.

Тяжко й важко мені. Узяла собі таку думку: — „Покину їх, піду служити!“ — Зібрала своє добро: що в клучочок склала, а що — покликала братових дівчаток та їх обділила. У мене було всякої одежини й не злічити, а все добра, нова. Скільки полотна було, хусток, плахот, юпок! Діти радіють; зараз дівчатка і почали вбиратись. — А чи

мені гарно, титусю? — А мені? — Як віддамся, то зав'яжу отсю червону хустку, — говорить, а сама ще така, як узник. Джергочуть коло мене, а мені вже так жалко, що й словечка не скажу; за слізоньками світу божого не бачу! І діти помітили — жалують мене: — Тіточко-любочко! Чого ви журитесь? Може хто вас налаяв? Може ви нездужаєте? — Обсіли мене, як дрібні пташенята. — Не плачте, — вмовляють та мені рученятами очі затуляють.

III.

Чую, так над вечер брат іде. Я оступилась, тай сіла в кутку. Він веселіш увійшов: — Здорові, діточки, і ти, сестро! — За ним і братова в хату. Посідали вечеряти вони й діти.

— А ти чому не йдеш, сестро?

— Спасибі, братіку, не хочу.

Він подививсь на мене пильно, і жінці в очі, похитав головою. — О, жінко! — каже, — се вже бачу, твої примхи! Не обіжай сестри, гріх тобі буде!

— Отсе мені ліха година та нещаслива! Хиба-ж я в тебе наймичка, що мені не вільно й слова сказати! Ганю я твою сестру, чи що? Я тільки правду сказала!

Покинула вечеряти і з хати пішла.

А старшенька дівчинка до батька. — Чого се, тату, тітка все плаче? Так плаче, що Господи! Що мати їй сказала?

Брат змовчав, тільки по головці дівчинку погладив.

По вечері зближився до мене, сів поруч зо мною, та: — Сестро моя, — каже, —

не журись, голубко! Досі жили з тобою любенько, треба-б так і звікувати. Нас тільки двойко в світі... Подаруй моїй жінці яке там незвичайне слово, зроби мені таку велику ласку, сестро моя рідненька!

— Братіку мій, голубчику! Нехай же мене Господь милосердний боронить, щоб я з тобою в сварку заходила, — кажу. — Що твоя жінка мене обідила, я їй те дарую, тільки важко мені на серці, братіку мій! Нехай поплачу — полегшає.

— Не плач, сестронько, годі!

— Я, брате, хочу вас покинути.

Він так і стрепенувсь: — А де-ж ти будеш?

— Піду служити!

— Що се в тебе за думки такі, сестро! Зглянься на Бога! — Почав мене вговоряти та вмовляти, і жінку привів — і вона просить: — Не кидай нас!

Почули діти. Боже, як кинуться до мене та в плач! — Тіточка наша любенька хоче нас кидати! Не кидай, ми тобі будем годити, ми тебе шануватимем!

Що против кого, а против дітей я їй не зговорю. Пригорнула малих до серця та тільки плачу.

А брат думає, що то вже я роздумалась, дякує! — Спасибі, сестро, що ти моїх діток жалуєш! Та вони без тебе посипротіли-б як без рідної матери.

Полягали спати. Я їй очей не звела; обняли мене думки та гадки, та журба пекуча. Трудно було їй здумати, що десь наймичкою маятимусь! Мала їй худобу і господарство своє, зросла в розкоши, а доводить ся служити за хліба шматок, та годити, може,

і лихому, і ледачому кому! Треба й правду й неправду терпіти, треба привикати! Зазнаю чужої сторони, яка вона є! Перебуду всякого горя й лиха! Ніхто мене не пожалує; ніхто не сяде, не зажурить ся коло мене, ані словця любого та щирого не промовить! Звісно, чужі люди хоч і добрі, та не знатимуть, яка я; а я їх не знатиму.

IV.

Ранісенько-ранісенько схопилась. Усі сплять; іще на зорю не займаєть ся — імла. В останнє глянула на діток, на брата. І братової жалко стало. Взяла свій клуночок та тихенько й вийшла з хати.

Іду, іду і не оглядуюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу, тай глянула тоді на своє село; а сонечко саме сходить... Село — як на долоні, так мені в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямриннє, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвірє, і ту вербу кучеряву, гиллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не ворухну ся — здивилась. Що мені там кожна стежечка, кожний кущик знайомісінькі, дивлюсь туди та дїтство й дївуваннє своє роскїшне, і замїжжє щасливе, і вдівство гірке — все мов по писаному вичпую.

Куди мені йти? Нікого й нічого не знаю, і неспокій мене обіймає. Чула колись іще од батька-покійничка, що в Демянівці живуть якісь родичі наші, матусина небога була оддана туди за коваля Ляща. — Піду собі до їх, — думаю, — все мені буде охотнїйше служити, де мій рід ведеть ся.

Іду шляхом — бою ся так, що Мати Божа! Раденька вже, як хто навстріч мені береть ся. А шлях не спить: то той стрінеть ся, то пнший, то возом їде, то іде. Вже скільки сїл минула, і козачих, і панських, не забарююсь і не дуже в речі захожу: розпитаюсь дороги в Демянівку, подякую за хліб-сіль, таї далї.

Другого дня притомилась я дуже, таї сїла спочити в холодку під вербою. Округи мене то жито половіє, а в житї купка льону голубо цвіте; то ячмінь колосить ся, одда леки гайок синїє, пісочаний шлях угору закручуєть ся, як золота нитка; день Бог дав жаркий, і вітерець не дмухне — тихо; тільки якась пташка сама собі щебече, наче моя душа бідолашна, та гудуть бжолі понад пахучою гречкою.

Коли дивлюсь — ідуть якісь люди гурбою, і старі, й молоді, і дїтвора; зблизились до мене й на добридень дали. — Добридень! — кажу й собі. — Садовить ся та одпочиньмо трохи. — Бачу, що дуже вони потомлені.

— Звідки вас Господь несе? — питаю чорноброву, хорошу молодицю, що дитинку на руках тішила.

— На прощу ходили, у Київі були, — каже. — А вас куди Мати Божа та добра доля веде?

— У Демянівку, коли знаєте.

— Отсе-б то не знати, коли самі з Демянівки! Се нам один пляшок із вами, то разом і підемо!

— А чи не знаєте там коваля Ляща?

— Ляща? Який же коваль Лящ? Ні, серце, не знаю й не чула. Є в нас Лящі, так

то не ковалі, а так собі хлібороби, як і ми.
— Спитай мене, молодичко! — озвалась стара бабуся, обділяючи діток, що обсіли її, хлібом і поглядаючи на мене ласкаво. — Я зазнала ще того коваля Ляца і жінку його знала, — нехай над обома земля пером! Добрячі були люди покійнички!

— А давно-ж вони померли, бабуся?

— Давненько, моє серце! Вже років із девятнадцять буде. На одному тижні її померли; як щиро любили ся, так одно без одного й не жило. Перше він переставив ся, а за ним і вона; вкупі поруч і поховали їх. Хата спустіла, бо не було в їх ні роду, ні плоду. Се, мабуть, чи не до них ішла? Може, родичка — бо вона була здалека взята?

— До них, бабуся, та лиха моя доля!

— Нехай Господь милує! Що-ж тобі за пригода така, серце?

— Іду служби шукати, то думала, що родичі, то службу мені нарають, а тепереньки головко моя бідна, не знаю, що й робитиму!

— Шкода журитись, молодичко! Журбою поля не переїдеш! Ось я тобі службу нараю. Іди до нашого отця Івана служити. Я в його й хрестилась, і вінчалась, і досі живу, та, мабуть, і вмру в його. Що то за добрячі люди, старосвітні, прості! Їх тільки двойко, обоє старенькі вельми. Була дочка, оддали заміж, та не довго її погосподарювала — вмерла. Дівчинка зісталась, то старі при собі держать унучечку. Славне таке дитятко, що годі! Отець Іван уже дуже старий і темний років із девять, а служби Божої не кидає. Дознав ся був владику, що сліпий старець чинить у божому дому одправу, і заборонив. Так люди виходили усенькою

громадою просити за його, щоб оставлено. „Люди добрі, — рече їм владика, — коли він такий вам любий, то я не бороню йому стояти при престолови божому й до кончини його віку; треба тільки мені вивірити на свої очі, що темний сліпець благоподобно службу Божу одправляє.“ Наїхав владика і хвалу Богови оддав, що так твердо й непомилешно темний править службу божу, і хрестом його благословив... Іди до них, молодичко! Роботи буде не багацько. Здужатиму, то й я поможу.

— Спасибі вам, бабусю моя ласкавая! Нехай же Господь дає вам усе добре!

— Ну, тепереньки полуднуймо, тай поберемось далі. Сьогодні й дома заночуємо, коли Бог дасть!

V.

Демянівка та в долині, мов у зеленому гніздечку лежить. Село велике й багате. Дві церкви, одна мурована висока, друга дерев'яна й давня сильне, аж у землю вросла й похилилась. Отець Іван жив за мурованою недалечко; мав собі домочок і садок, і город — невеличке, та хороше хазяйствечко.

Над вечер увійшли ми в село і розбрелись прочане улицями. Кожне до своєї господи поспішаєть ся, а я за старою бабусею іду. Так мені чогось сумно й боязно, аж моє серце мре. Як перше було, коли іду куди, то весело й залюбки, а тут і очей не смію піднести. Увійшла, тай стою сама не при собі. Чую, що стара за мене одповіщає.

— Увійди та одпочинь, дитино, — промовив хтось тихо й поважно.

Звела очі, аж проти меме, на липовій лавці, старий-старий дід. Очі йому незрячі, і така в тих очах тиша та добрість, що я ніколи й не бачила. Борода біла нижче пояса кучерявить ся; сидить він у тінку, тільки вечірний промінь соняшний наче золотом червоним його обсипає.

Як почула я такі слова ласкаві, аж за серце мене вхопило. Сльози ринули мені з очей, а він простяг руку тай поблагословив мене. Бачу, й вона увійшла; старесенька, милесенька, ледви од землі видно, а ще чуйненька, говірка.

— Оставай ся в нас із Богом, молодичко! — каже. — Ти молоденька, то й хату нашу звеселиш, і внучечку мою втішиш. Біжи лишень сюди, Марусечко, до нас! ходи, не сором ся!... Така вже в нас соромляжа, мов засватана.

Взяла за ручку невеличку дівчинку, гарненьку, чорнявеньку, що все з-за дверей блискотіла оченятами, тай увела в хату. — Пожалуй же, Марусенько, молодицю, вклони ся й пошануй!...

От воно і вклонилось і привитало мене чепурненько. А я думаю собі: — Як то тепереньки небожата мої кохані? Чи згадують мене?

Осталась. Живу в їх місяць, живу й другий, добре мені, так що годі; так мене жалують, як свою дитину. Ото було впораясь у хаті, пообідаємо, тай посідаємо усі в садку під черешнею. Пан отець тихенько собі сидить та думає, або молитви шепче, а то псальми співає — так хороше, Господи! Старенька і пані-матка гомонять, то те, то инше; я коло них тулю ся та слухаю. І внучечка качаєть ся по садку білим клубочком,

і до нас прискочить, і знов у гущавині зеленій зникне. Тихенько і любенько день мине, що так, здається-б, і вік свій звикав. От же все мені туга невсипуща! Вони й розважають, і розговорюють. — Не сумуй, кажуть, — то гріх великий. То дитина плаче, бо нічого не розуміє; а доросла, то повинна собі раду дати. Нехай помислить, що, може, трапиться й добре ще в світі; а здоров'я втрапиш — яке вже буде житє! Годі, серце, послухай нас, старих! Он поглянь, який Господь вечір дав!

А сонечко заходить. Річка тече, як щире золото, між зеленими берегами; кучеряві верби купують у воді віти; цвітуть-процвітають маки городні і високоверхі коноплі зеленіють; де, коло білої хатки, червоніє рясне вишенне, чи високий кущ калини стріху підпирає, закриваючи всю білу стіну; а хатина-ж у розквітлому городі, як у віночку ховається. І зелено й червоно, і голубо й біло, й синьо і рожево коло тієї хатки... Тихо й тепло, і скрізь червоно — і на небі, і на згірях, і на воді. Господи!...

— Сей світ, як маків цвіт; як то на тім буде! — каже було стара, похитуючи головою.

— Боже мій, Боже! — промовить паніматка стиха.

А пан-отець підведе темні очі в гору: — Слава Господеви! — рече.

VI.

Одного дня раненько іду з водою, коли настріч мене чоловік. Глянула — та се-ж Трохим Рибець, із нашого села! Боже мій! мало коромисла не впустила, і слова не про-

мовлю — зраділа. А він: — Так се справді ви тут? Ми чули, та віри не няли. Брат ваш дуже за вами журить ся: „Ідеш у Демянівку (а я, бачте, за колесами), може, сестру побачиш, — каже мені, — то скажи, що засмутила вона мене сильне, і прошу я її милою просьбою, щоб до нас вернулась“

— Та чи здорові-ж вони там? — питаю плачучи. — А діточки як? Мабуть, забули мене?

— Де вже забули! І досі плачуть, що ви їх покинули. Що-ж маю вашому братови казати?

— Кажіть йому, що дуже мені жалко й його, і діток, і серце моє вяне... а вже до його не вернусь! Шкода мене вмовляти, а силувати — тож не знаю, хто мене присилує.

— А тут же вам добре?

— Так то добре, що й сказати не можна! — та й розповідаю йому, де я служу.

— Зайдіть лишень, — кажу, — то я небожатам якого гостинця дам. Скажете, тітка прислала.

От там узяла кілька грошенят, то те купила, то те, — шлю їм. Провожу того чоловіка за село та плачу-плачу!

— Скажіть, що я їх до самої смерти кохатиму, а згадую що години, що хвилини. Куди гляну, що заговорю, то все їх згадаю!

— Та добре-ж, добре. Чому не сказати? Прощайте! Нехай вам Господь помагає із вашими господарями! Які то люди добрячі! Привитали мене заїжжого, як сім'янина. От люди!

— Так то вже їм Бог дав, що всі їм любі й милі, — кажу йому.

— То вже правда, що божі люди! — одказує чоловік радіючи.

Провела його за село, того чоловіка, поплакала... Минуло з тиждень. У суботу білю хату, коли біжить моя Марусенька: — До вас гості наїхали!

— Які? — питаю, а саму як огнем обхопило.

— Та там якийсь чоловік такий чорнявий, високий, і молодиця гарна, і діточки з ними. Питають ся вас.

Я й не схаменусь — стою. Коли бачу — брат у хату з жінкою і з дітьми. Боже мій! світе мій! так й зомліла: одно, що радість велика — побачила, а друге — згадала своє горе й лихо.

Почали мене усі прохати: — Їдь та їдь із нами. Не послухавш нас із жінкою (івона просить, тільки сама невесела), то діток наших послухай, вони за тобою що дня плачуть.

А дітки як очепились за ший мені, то й не вступають ся, цілують та просять: — Їдьте з нами, тіточко наша кохана, їдьте!

— Ні, не поїду.

Вони й заплакали, мої голубята; так слізочки з очей і капають.

Як припали вони, то не можна й одхилити від себе. Одмовлялась я, одмовлялась, тай муїла послухатись.

Пішла, попрощалась із господарями, подякувала їм за милість і за ласку. Вони радіють, хоч і жалко, що відхожу від них, та за мене радіють, що Бог мені дав — і знов до брата їду, у свою хату. Проводили мене хлібом-сіллю, поблагословили, а Марусенька, то й плакала за мною, що покидаю її саму.

Увійшла я знов у ту хату, що в їй і росла, й дівувала. Здається, що кожний куточок веселенько мені всміхається, і я наче відмолоділа; з діворою кручусь по дворищу та бігаю; то на улицу вигляну, то в садок кинусь, се-ж бо я й дома!... Та не довго раділа.

Почала мені братова знов допикати. Вже тепер і ступити мені не дасть; уже нема мені й промитої води: та те не добре, та се не гаразд! та на свою голову прикликали собі біду! Як почне — Боже, Твоя воля! що я й обіла їх і обпила; та якось і про гроші мої згадала, що я їм позичила: — Ти думаєш, ми тобі гроші винні? Іще з тебе треба-б узяти; ти вже більш хліба в нас іззіла, ніж тих грошей було!

А я віддала братови всі до копійчки, що взяла за худобу, — а в мене були й воли хороші не одна пара, й корови, і овець отара вела ся, й хату продала, — то усі, всі йому віддала.

— Ну, — кажу, — коли вже зіла я свої гроші, то Бог із вами! На що-ж ви мене вмовляли вернутись? Там мені було добре, як у рідного батька!

Вона втихла; бачить, що вже дуже мене скривдила, та, мабуть, побояла ся, щоб брат не сварив ся.

VII.

Я таки того-ж дня й пішла від них, не прощаючись. Брата й дома тоді не було. — Вже як там тяжко не буде, думаю, а вдруге не вернусь! Піду світ за очі, щоб мене й не знайшли, і не просили! — Бо таке

в мене серце хибке, що й не встою, як знов проситимуть та молитимуть. І надумалась іти в Київ.

Заходила в Демянівку. Хоч і не в завороті мені була, та дуже бажала я побачити своїх перших господарів. Поплакала там, і вони зо мною посумовали.

— Піду до Київа, — кажу їм. — Як далеко буду, то про мене забудуть, та чи не забуду й я свого лиха.

— Нехай Господь помагає, іди з Богом. А коли схочеш до нас вернутись, вертайсь! Ми раді тобі будемо, приймемо тебе, аби живі були.

Вийшла я від них веселійша теплим ранком. Пішла собі дорогою.

Перехожий, проїзжачий — що їх там на шляху не кидало ся в очі, ніхто мене не заняв, спасибі Богу! І москаль пройде — мене, і крамарський віз простугонить, і пан четвернею пробіжить — тільки тебе курявою обнесе, та й знов з поля вітрець повіне і зазеленіють тобі гаї й степи; деколи озеро заблищить, чи річка розвивається. А що валка чумаків не одна наверталась на очі, то втішно мені було добре слово почути! „Магай-бі!“ або дороги розпитать ся; то-ж усе з наших, з простих людей, що горя зазнало і дома, і в дорозі, то й душі живої не цурають ся.

За тиждень прийшла в Київ. Красний, Боже, який! А що вже святі церкви, то й не сказати! А людей, людей! без ліку, та все мов чужі — минають і не глянуть на тебе. Спочила коло святої Лаври, та й пішла собі служби питати. Хожу, хожу, тільки улиці і заулки перехресную. Увійшла в базар,

сеї таки точок Подольський, — стоїть купочка молодниць і дівчат. — Боже помагай! — кажу.

— Спасибі! — А самі оглядають мене — яка їй звідки.

— Чи не знаєте, кажу, — де-б тут помісте можна знайти?

— Еге! Ми й самі ждемо, молодичко!

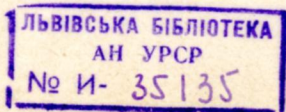
А се вони, бач, вийшли, чи не наймехто; так уже тут заведено.

— Коли ваша ласка, — кажу, — то я їй собі коло вас стану.

— Становіть ся, ми не боронимо.

Стою я та дивлюсь; люд, як та комашня копошеть ся, одно на одного наступає, сходять ся, гомонять, кричать, — і люди, й пани, і міщани; стукотить, гуркотить. Той своє продає, той приціняєть ся до чужого. Дві молодички гарненько цокотять у двійці, а тут дівтора змагаєть ся — чогось не поділили. Перекупка, як жар червонолиця, стала проти сонця, брязчить коралями та вигукує: Е, е! коралі добрі! дивіть ся-ж бо, молодичко! Ось купи, моя любочко, купи, примірай до лиця! ну-ж бо, ну, не сором ся! — звиваєть ся вона коло повновидої, гарної молодиці у білій сорочці і зеленій хустці. Молодиця не хоче, а вона таки зачепила їй за шию намисто та кричить: — Дивіть ся, дивіть ся, добрі люди, що в мене молодиця, як калина, як яблучко, як дівочка, як паняночка!

— Та пустіть мене, Бог із вами! — одбиваєть ся молодиця. — Я й ваше намисто порву! Отсе справді! чого се ви на мене напались? — А сама засоромилась, по-

червоніла, як ягідка, і досадно їй, очиці блищать, і смієть ся.

Москаль, що якесь старе залізо продав, задивив ся, стоїть і всміхаєть ся, і не чує, що жвавий міщанин у чемерці штовха його: — Москва, Москва! чи продаєш залізо?

Постояли ми там годину, а може й більш. Яксь пристаркувата панї до нас іде.

— А чи нема тут такої молодиці, щоб місячно згодилась?

— Чому нема? — кажуть усі. — Можна й на місяць ізгодитись.

Тай почали договорятись. Каже та панї: — роби менї й те й те, і друге й третє, і все: і біли, і вари, і ший. Дам тобі на місяць карбованця!

— Шукайте собі де инде! — кажуть їй, відступаючи від неї. А вона до мене: чи не згожу ся я?

— Добре, панї!

Тай пішла за нею. — Вже, — думаю, — що небудь запрацюю собі. Роботи не боюсь: треба жити, то треба й робити, щоб не було від Бога гріха, а від людей сорома. Нема нїде хліба лежачого.

VIII.

Привела мене панї до своєї господи. Невеличкий будиночок; кімнатки низенькі, похилі, і завіси на віконцях, і дзеркальце висить, — хоч там таке, що як подивитись у його, то й себе не пізнаєш: так тобі перекривить обличчє... Стріла нас панночка, вже доросла й огрядненька собі, нївроку.

— Що, мамко, — питає, — наняли?

— Ось іде за мною. Якась селючка нагодилась.

— Отсе, мамо! Що зробите, то все не до ладу! На що вам селючка здалась? Вона нічого не вміє, анї плаття вигладить, анї вслужити догодне. Хиба будемо на неї дивитись, як на мальовану!

Стукнула дверима, аж стільчики всі скакнули, як живі, і вийшла.

Бачу, що мені недобре тут буде... Де-ж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з питомою своєю матінкою поводитись?

А стара й слова дочці не промовила.

— Вари, — каже, — обідати, молодце! — Розказала мені всі там порядки і навчила, що й як, тай покинула мене саму в хаті.

На обід прийшов і чоловік її з крамниць, — такий високий, чорнявий, у синій чемерці, очі йому веселі й бістрі. Поклонивсь мені, тай каже: — Гляди-ж, молодичко, шануй ся, то будемо сватами і братами!

Спасибі йому, розважив мене трохи тим словом добрим. Тяжко робила я, — Боже, як тяжко! Цілісінський день у роботі: одно ще не скінчу, вже друге мене дожидає. Стара й сама годинки не посидить дурно; а дочка була вже така вигадчиця, що нехай Господь боронить! Сходить сонечко — вона вередує, і зайде — вередує. І те не добре, і те не до ладу, і не так говориш, і не так ходиш... Та коли б же на мене одну, а то й на свою рідну матір гримає: — Чому, — каже, — в нас не так, як в Іваненковських панів, що в їх усе по панськи, любе й миле, а в нас усе по мужицькому?

Я, — каже, — так жити не можу! — Тай сяде плакати. Мати вговорює, аж падає коло неї: — Не плач, дочко, не плач! Бог дасть, і в нас по панськи буде!

А батько таки просто було каже: — Ой, дочко, не дурій! Що се ти химеруєш, якісь панські розкоші все вертять ся в тебе на думці. Гляди, щоб з тебе добрі люди не сміялись!

Вона розгніваєть ся й вибіжить.

— А що? — каже було до жінки, — Бог нас покарає, що ми так дитину розпустили! Не буде їй добра у світі, коли такою вередницею зістанеть ся. Не потурай їй, жінко, бо каятись будеш! Чому ти її на розум не навчиш! Ти-ж мати, ти перша порадниця. Вона в тебе увесь день божий сидить та гави ловить, і за холодну воду не візьметь ся. Ти все за багатшими пнеш ся; придивись лишень, то й побачиш, що нї за чим гнатись. Так повелось тепер, що аби на передніх колесах добре, а на задніх і не знати що... Коли жалуєш дитину, то навчай грозьбою, коли не можна просьбою.

А дочка не дуже то й слухає матери: загне голову, як муштровий кінь, тай вийде з кімнати.

Послав Бог їм лихо: захорував господар та хутко і вмер. Як умирав, покликав дочку, тай каже: — Доню моя мила, доню моя люба! Багацько ти мене журила, та нехай тобі Господь подарує! Послухай ся мене хоч тепер, не пни ся в пани, не гордуї своїм родом. Твій рід хороший і величний: не плодив нї злодіїв, нї душолюбців, як иньші багаті роди. Живи, доню, як Бог тобі дав, шануй стару неньку. Нехай би ти коло

неї впадала, а не вона на старости літ коло вередливого дівчати... Послухай ся, доню!

Вона тільки плаче та в руку його цілує. Поблагословив її та знов питає: — А що, доню, памяtatимеш мій завіт тобі?

— Памяtatиму, татоньку милий!

Поховали його на Скавиці. Народу зійшло ся, міщан, що нїде було й орішку впастити. І не чула, щоб хто лихим словом обніє нашого покійника; всі царства божого йому жадають: такий добрячий був чоловік!

IX.

От дівчина й схаменулась була трохи: і матері поможе в чому, і до мене по людськи заговори. А там, як почали вчащати якісь приятельки, верхоглядки та верхоумки, то й звели її нї на що: і дома не сидить ся, і робити вже годї, — все-б у гостину, та щоб убраннє все нове та хороше на їй було. Як дома, то до півдня буде вбиратись, та начепляє на себе всього, що треба, а чого й зовсім не треба, як на кілок у коморі. Аби трохи в матері забряжчало в калиточці, зараз і почне вимагати; а мати така, що послухав і оддасть, та потім нікому так гірко, як менї, бо стара хоче те у хазяйстві навернути, що дочка витратила, — тай тхнути менї не дає: роби, тай роби, тай роби!

Дав Бог весну, віє теплом, із стріх вода капле, сонечко веселенько світить, тане сніг, задзюрчали по улицах струмочки, садки зазеленїли... Стали на прощу люди ходитись. Звідки вже не тягнуть ся у той Київ що весни! Прийшли і з нашого села; якось у базарі вгледїли мене і пізнали.

— Як же Господь милує? — питають ся. — А твій брат дуже на тебе гнівається. Їздив за тобою у Демянівку, та там дознавсь, що ти аж у Києві. — „Коли вона така, — каже, — що мене кидає, як лихого пана, що їй не жалко, то й я одцураюсь її!“

— А як вони живуть? — питаю. — Чи здорові, чи живі усі діточки? Чи гаразд у них у господі?

— Де там! Такі стали голі, як турецькі святі! Чогось не ведеть ся їм, — Господь їх святий знає, що то таке! Може то ваші сльози їм одливають ся. Зубожіли так, що часом і хліба позичають.

— Земляки мої любі, — кажу їм, — як би то мені вас іще побачити? Чи не зайдете до мене? Я маю дещо братови переслати, то будьте ласкаві, візьміть.

— Добре, — кажуть, — на ранок наготуй, то візьмемо.

— Я вже пять карбованців грошима загорювала та ще скриньку: то хустку купила, то сорочок справила кільки. От, узяла я ті гроші в калиточку, чотири карбованці братови послала, за пятого купила то наместечка дівчаткам, то сережечки, то хрестики хлопцям, то персніки, і стрічок, і спідничку старшенькій небозі, — нехай мене згадують, кохані діточки!

Провела земляків, тай з думки мені не йде братова біда. — Боже мій милий! Може, справді се йому мої сльози одливають ся. Нехай же Мати Божа прощає мене грішну. що я своєму рідному братіку лихо напалакала! Тай плакати мені не гоже: є й нещасливіші од мене, і убогі й недужі, та живуть, а я їй здужаю, дякують Господеви,

зароблю собі хліба шматок і сорочку. Се імене й Господь не помилує, коли впаде хоч слізка з моїх очей за себе самую. Коли вже плакати, то за брата, що в його й жінка, й дітки дрібненькі.

Надумалась я та ніби мені й працювати веселійше стало. Як вже гордувала, як орудувала мною панночка, а перетерплю. — Може ласкавостю своєю та покірливістю втихомирю її, — було думаю; та не така то вона вдала ся! Бачить, що корю ся, та ще гірш мене зневажає, а далі й бити вже порвалась.

— Бог із вами! — кажу, — нехай хто инший вам служить, а я не хочу. Мене зроду ніхто ще не бив, та Бог мені дасть, що й не буде бити ніхто, поки віку мого!

— А ми тобі грошей не дамо! Добудь місяця. Не дослуживши, не смієш кидати: ми грошей не дамо!

— Та ви з моїх грошей не забагатієте; а я бідна не буду. Не віддаєте, то мені Бог віддасть.

Стара почала вмовляти: зістань ся, — бо жалувала мене, що я їй щиро робила, не лїнувалась і слухняна була, — от як той товкач: що мені загадають, те й зроблю.

Х.

Коли ми тут сваримось і миримось, у ворота хтось возом уїжджає. Глянула тай очам своїм віроньки не йму. Се-ж мій братічок ріднесенький!

Вибігла до його: — Братіку мій, соколе! А мені казали, що ти дуже вгнівивсь на мене!

— Ні, сестро моя рідна! — говорить. — Так уже я звів ся, що анї гніватись, анї жалкувати нї на кого не маю! Нужда мене зістаріла і звялила.

Бачу я з першого погляду, що він зовсім із лица спав, аж почорнів. А який же то парубком був! І веселий, і повновидий, як місяць... Так мене й облили сльози.

— Чого тебе Господь приніс, брате?

— Здумав собі, тай поїхав. Дуже вже сум великий мене напав. Хотів тебе побачити і світу божого повидати.

Сіли ми в брамі, тай говоримо собі, журимось, і час нам не змигнеть ся. Він мені оповідає, яке в його убожество настало, і як жінка, хоч і любить, та неспокійна дуже, як діточки ростуть і мене згадують. Почули від людей, де я і що, як проживаю, то раділи так, що Господи!

Я й кажу йому: — Братіку мій коханий! Ти в мене один у світі: ти в мене й батько, і дитина. Поки здужаю працювати, працюватиму для тебе та для твоїх діток. Нема в мене тепер нічого, тільки два карбованці заробила в панів, та не знаю, чи віддадуть, а хочу я згодити ся на рік. Вони мене вмовляють остатись, то нехай дадуть мені наперед гроші... От візьмеш, тай справиш собі, що там найхутче тобі треба.

— Спасибі, сестро! — А сам аж руки зламає.

Я пішла до панів. Тільки на поріг, а стара й питає: — Чи останеш ся? Що те лихо згадувати! — каже. — Моя дочка ніколи тебе обіжати не буде: се вона так щось із нездоровля.

— Та коли ти обіжаєш ся, — промо-

вила дочка, — то я й не доторкнуся до тебе.

— А як же мені, панночко, не обіжати-ся? Хиба се ви мене пожалували, чи що, щоб я вам дякувала?

— Та вже годі! — перебиває стара. — Годись на рік. Що схочеш?

— А я хочу двадцять карбованців, — кажу. — Дасьте, то зістанусь, а ні, то піду де у друге місце служити. І гроші хочу всі наперед.

Вони почали торгуватись: і дуже дорого, і гроші не можна разом. А я, як сказала, то й не відступаю ся свого слова.

— Ну, — кажуть, — нічого з тобою робити! Дамо двадцять рублів, тільки не всі разом. Дай свою бумагу, а тобі ось п'ятнадцять карбованців.

— Візьму, — думаю собі, — хоч п'ятнадцять: йому тепереньки дуже потрібно. — Віддала ту бумагу, що пан-отець мені дав, узяла гроші, подякувала, тай до брата.

— На, — кажу, — братіку мій! Нехай тобі на добре поживання будуть!

Побув він зі мною два дні. Весело було й прокинутись, що побачу його, поговорю. Що то рідне та своє!

Служу таки в тих самих панів. Іще два місяці мені до року зістало ся. Важко, Боже, як — ледачому годити! Та вже нанялась, як продалась, — треба служити! А добуду року, то може дасть мені Господь, що добре місце натраплю собі. Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!

КОЗАЧКА.

I.

Жив у нас у селі козак Хмара; багатирь був! Що було в його поля, худоби, що всякого добра! Не дав йому Господь діточок купочки, уродилась дівчинка одна-одним, як сонечко в небі. Випестили її, викохали хорошу й чепурну, і на розум добрий навчили. Уже шіснадцятий годок минає Олесі, вже й свати почали в хату навертатись. Старі дякують за ласку, частують, а дочки не змовляють: — Ще нехай погуляє. то буде чим дівування згадати. Ще не час голівку молоденьку на господарстві клопотати; нехай погуляє дівчиною.

А що вже женихів було, Боже мій милий! Де вона пройде, то як рій гуде! Тай дівчина-ж була! Велична, хороша, до всякого привітна й ласкава: і заговорить, і замієть ся, і пожартує; а де вже помітила що незвичайне, то так гляне, наче холодною водою зіллє, і одійде собі геть.

Жила в батька-матері, не знаючи горя, ані лиха. Сказано, як молоде, то й гадок не має; тільки й думки, як би погулять весело. Да вже як там хороше й розкішно не жилося, треба було й їй свого лиха одбутн. Занедужала перше мати, таки вже старенька була; похиріла неділь зо дві, тай переставилась. За ненькою й батько помер з нудьги

та жалю за вірним подружжєм, що з нею молодий вік ізвікував.

Осталась Олеся сиротою. Плакала-плакала, та треба було привикати. Добрі люди її не забували: то стара тітка приїде, розважить, то дівчата прибіжать, нащобечуть; а коли, то й за собою витягнуть. Дождали осені. Свати й не переводять ся в Олесиній хаті: одні за двері, другі на поріг. А вона все дякує та одмовляєть ся то тим, то сим.

— Чому не йдеш заміж, Олесю? — питає стара тітка. — Женихів у тебе, хвалити Бога, як цвіту в городі, хоч греблю гати. Чого-б то тобі гордувати? Парубки-ж у нас, як орлята: жваві, молоді. І старече серце радіє, поглядаючи на них, а щоб то молоде дівоче німіло й до жадного не хибнуло — я вже й не знаю, який се тепереньки світ настав!

— Тітко-сердечко! нехай я ще погуляю.

— Пора, пора, моя дитино! Послухай старечої сувори. Самій тобі веселенько, в двох із любим чоловіком інше веселійше буде. А що хазяйствечком будеш клопотатись, того не бій ся: робитимеш не для кого, як для себе, любо буде й поклопотатись. Ти, дякувати Господеви, не крепачка; твоя праця не загине дурно.

— Не крепачка! Ніби то вже, як крепачка, то й світ завязаний! Живуть же люди!

— Живуть, Олесю, та таке їх і життя!

— Як пани добрі, то й людям добре.

— Та що з того, що пани добрі? Які ще паненята будуть! Тай добрим треба годити, і в добрих загорюєш для себе хіба три ступні землі на домовину, а в лихих...

то нехай Господь не доводить і чути!... Годі й згадувати таке!... Послухай ся, Олесю, тай на весіллі погуляєм. А що вже мені втішно та мило буде, як пощастить тебе Господь сем'єю, що коло тебе діточки, як бжілочки коло повного цвіту загудуть!

— Я ще погуляю дівчиною, тіточко! — тай годі.

II.

Аж ось шле свати Іван Золотаренко. Олеся пошанувала любих гостей і рушники подавала.

А сей Іван Золотаренко та був крепак. Такий то виходив ся хороший, моторний — і не пізнати його, що в гіркому крепацтві зріс.

Догадались тоді вже всі, кого Олеся дожидала та так і забурчало по селу, мов у джерелі: — Як то можна! Та де се видано! Та хто таке чув, щоб вільна козачка за крепака віддавалась!

Почула стара тітка та і вдарилась в поли руками: Бодай же я була не дождала таке чути! Дитино моя, Олесю! Схаменись! Та як би жив був твій батько, або мати, краще-б вони тебе в глибокій криниці затопили! Та їх і кісточки струснуть ся в землі з великого жаху та жалю! Що се ти задумала? Та се тобі якісь чари давано!

Так то вже вмовляє стара Олесю, і просить, і плаче.

— Ні вже, тіточко моя люба, — говорить Олеся, — нічого не поможеть ся: буду за Іваном!

Стара до Петра Шостозуба. Нема, по-

їхав на ярмарок. — Лихо!... А той Петро Шостозуб та був первий чоловік у громаді, — вже старезний такий, Боже! як молоко, білий.

До Андрія Гонти — нема. До Михайла Дідича — нема: усі в ярмарку.

— Ой лиха моя година та нещаслива! Кинусь хоч до Опанаса Бобрика!

Сей дома був. Лежить у садку під грушею, люльку пихкає. Побачивши Олесину тітку: „Здорові, — каже, — були і Богу милі! Чи не на погориджу біжите?“

— Нехай вам Бог помагає, пане Опанасе! Прийшла до вас за радою. Порадьте мені, — несподіване лихо спобігло! Зберіть раду!

— Отсе! Щоб то для жінок раду скликати! Вже-б то й громада була, як синиця, без глузду! Зберіть ся самі, та яка всіх перекричить, тії й правда буде.

— Ой, пане Опанасе! Се не жіночі примхи: велике нещастє нам сталось!

Тай оповістила йому все чисто. На що вже веселий, нежурбливий, тай він заклопотав ся тією подією.

— Еге! — каже, — що то дурне дівча, сказано вже! Коли й вимага якого лиха, то не другому кому, тільки собі власне.

— Ходіть, пане Опанасе! Може, вона вас послухає. А не послухає, то звелимо послухати!... Ось і шапка, рушаймо!

Ідуть, а на всіх улицах люди так і снують, аж не потовплять ся, і все до Олесинї хати, — і старі, й молоді, і малі навіть собі біжать. Всі вмовляють та просять: — Не йди за крепака, не йди! Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду!

А парубки оступили хату: — Не дамо дівчини, — гукають, — не дамо! Нехай вільна козачка не закріпощаєть ся людям на сміх, а своєму селу на сором!

Та що не вмовляли Олесї, нічого не допомоглось. Тільки гірш дівчину засмутили. Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, хоч і одмовляла їм, що не вповає анї на худобу, бо має й сама, анї на вільність: — Що, — каже, — по тому, що буде вільний, коли не буде любий? — а про те слюзи так з очей і ринуть.

— Тебе, дівчино, як я бачу, і за рік не переговориш, а за два не переслухаєш! — каже Опанас Бобрик. — Сказано: жіноцький розум на що добре здатний? От любий, любий, тай годї! А любого того які обсіли, на се не вважаєш! Та що я маю слова дурно тратить? Вона і не слухає! Бувайте-ж здорові, та не спитавши броду, не суньтесь у воду, бо втопитесь!

Се зговоривши, потяг старий до своєї господи, під грушу.

Далї й люди почали розходитись. Осталась в Олесиній хатї тільки стара тїтка плачуца.

III.

Вже й ніч землю обіймає; зійшов місяць і вдарив ясним проміннем по білих хатах. Олеся, смутна й неспокійна, одчиняє віконце, дивить ся — парубки обсіли кружалом її хату; інші гомонять, а декотрі понурі сидять і голів не зводять. Подивилась Олеся, подумала, зачинила віконце і вийшла, а тїтка за нею.

Стала Олеся на високому порозі, та словами промовляє до козаків: — Панове молодці, — каже, — змалечку зазнаю, що ви були у всякому ділі звичайні і обачні; не сподівалась я від вас, козаків; таку собі наругу мати! Що ви мене, як вороги, стережете, в неславу сироту вводите! Коли-б із рівним змагались, а то з безпомішним дівчам!... Не заживете собі на сьому слави, панове!

— Не сподівались і ми, Олександро, — озвався, виступаючи, огрядний, високий парубок, — не сподівались, щоб старого Хмари дочка та з крепаком поняла ся!

— Коли наші парубки тобі не до любови, було сказати, — почав другий козак, гарний, як іскра, — ми-б тобі знайшли самі: усю Україну виїздили, та знайшли-б!

— Шкода шукати, коли мені Бог уже послав такого, що й до сподоби, й до пари. Яка мені доля судилась, така й буде, не жалкуватиму ні на кого. Хоч рік стерегтимете мене, я на другий віддам ся таки не за кого иньшого, як за Івана Золотаренка. Розходьтесь, панове-козаченьки, прошу я вас просьбою, не засмутіть гірше мене молодой! Послухайте моєї тітки, її старечой та розсудливої вмови!

— Розходьтесь, соколи мої ясні! — промовляє стара плачучи, — вже нашому лиху нічого не вдієш! Попуст божий, діти!

Парубки погомоніли — погомоніли, та й розійшлись.

А Золотаренкові старости собі розгнівались: — Сього не чутно й зроду в добрих людей, — кажуть, — подавали рушники, змовились, — чи годить ся-ж розраювати?

Козаки, а звичаю не знаєте! Ми хоч і крепаки, та за себе уступимось!

— Хто-ж і порадить сироту, — одказують старі козачки, — як не ми? Се-б нам од Бога гріх був великий, коли-б її не відмовляли од сього лиха. Не послухала — Господь із нею! Буде гірко каятись нерозумна дівчина; тоді згадає нас!

IV.

Уранці йде Олесья дружок збирати; куди вступить, усюди одмовляють, інші аж плачуть. Котрих дівчат то матері й не пустили в дружки, котрі й самі не пішли, а які і йдуть, то все зітхаючи та жалуючи Олесі: — Не веселий дівич-вечір у нашої молодой!

От і повінчались; ходять по селу та на весілля запрошують. А тут проти їх саме йдуть люди, — з ярмарку вертають ся. І Петро Шостозуб, і Андрій Гонта, і Михайло Дідич, і ще скільки людей. Петро з сивою паровицею рушає попереду. Се був дід дуже старий, білий, а про те чуйний, високий і прямий, як явор; очі йому блискучі, як зорі; йде собі покволом тай питає стрічного чоловіка: — А що се за весілля в нас скоїлось?

— А се, каже той, — покійного Хмари дочка звінчалась із Іваном Золотаренком.

— Із Золотаренком? Та який же то Золотаренко?

— Крепак, пане Петре! От — Сухомлинського пана підданий.

Засмутив ся старий Шостозуб, дуже засмутив ся і не сказав нічого, а другі так і покрикнули з жалю та з досади.

Тут молодії порівнялись; треба було вже перше всього привитати їх, як Бог велів. Вони поклонились, на весіллє просять.

Петро підняв високу шапку. — Боже вам помагай! — рече. — Нехай Господь щастить долею, щастєм і здоровлєм!

Молоді дякують. — Просимо-ж, добродію шановний, на весіллє!

— Ні, молода княгине, не піду до тебе на весіллє: не подоба-річ мені, старому, по весіллях гуляти. Дякую за ласку!

А Гонта Андрій, чоловік добрячий, тихий був, і каже молодому: — Ой Іване, Іване Золотаренку! Що ти зробив, мій друже? Хиба в тебе розум дівочий, що вповав на теперішній часи, а що навпослі буде, не подумав єси, таї запропастив і дівчину, і усе її плем'я-нащадок? Тим то кажуть: Сирота — вільно і втопитись.

Таї похитав сивою головою.

— А чому-ж на весіллі не погуляти! — озвався Опанас Бобрик, узявшись у боки. — Жаль, та не вернеться! Хоч погуляймо!

— Стара необачна голово! — каже Петро, — схаменись! Ти-б приступив гуляти й там, де добрі люди сумують і плачуть вельми!

— Та, що-ж, пане брате! Плачеш-плачеш, таї чхнеш!

— Не звичайно жартувати, пане Опанасе, — гукнули всі разом, — коли таке діється! Ти свою сиву голову пошануй, коли не шануєш козацтва!

— А нуте лиш, годі вам! От справді розгримались, як на дурного! Не йти, то й не йти — і не піду; а дочка козака, треба-б і танців козачих; та з вами не зговорини — шкода!

Молоді стоять і очей не зведуть.

— Нехай-же Господь дає долю добру і талан. Щоб були здорові, як вода, а багаті, як земля! І вік вам довгий, і розум добрий, красні молодята!

Поклонились старі таї рушили собі до домівок, а молоді своєю дорогою пішли.

Засмутились голубята. Ізглянулись між собою: він поблід на лиці, в неї очі отяжали слізми, — і пригорнулись одно до одного.

— Коханне моє! — озвав ся він стиха, — така в мене думка, що я тобі світ завязав!

— Милий мій, моє подружжє дороге! — одповідає Олеся, — що нам Бог дасть, те й буде! Аби в парі з тобою вік ізвікувати!

V.

Другого дня пішли панам поклонитись. Не почула Олеся ні привіту, ні совіту, ані любого та веселого погляду не побачила. Пани такі якісь сердиті, а горді — аж надимають ся. — „Будь покірна, — наважують, — та до роботи панської щира!“ — І чудно, й сумно було Олесі таке слухати! А далі й страшно стало. Се справдешня невільниця вона буде!... І марно її літа молодії перейдуть, марно пишная краса зів'яне в щоденній тяжкій роботі — у неволі!...

Ідуть до господи улицею, — як же глухо та сумно по селу, Боже милий! Споминула Олеся: Було вона в своєму селі йде — той привітає, другий на здоровле питає, декотрий пожартує, инший стане та свій смуток-жаль повістить; і старі гомонять,

ї молоді, і дїтвора бубонить. Було тільки сонця краєчок засвітить, уже й бряк, і дзвяк по селу, рух, стук — живий люд! А тут, хто і стрінеться — понурій, неговіркий, печаловитий.

Свекруха рада Олесї, як рідній дитинї: не знає, де її посадити, як пожалувати; та все не розвеселить вона Олесиного серденька. Була стара вже, до того-ж змучена тяжкою працею та недостатками; то й веселої мови од неї не почула молода невістка. То розкаже яку пригоду людську, то на своє безщастє плачеться, тільки й добрить, що той світ, ніби вже в сьому пишному, красному світови нема ні добра, ні краси, ані правди.

Коли-б хоч з чоловіком словечко перемовити, так не ввірве й годинки вільної: то те він робить, то те, то іде, то їде, як гість до дому наvertsає.

Та що далі, то все гірше. Почав пан хату відмагати; десь прикупив семю людей, то треба було хати. — „Ти, — каже Золотаренкови, — іди в двір; у тебе невелика семя, а схочеш, то й сам собі збудуєш: ти багату взяв.“

Перетягли їх в двір, а тут Бог дав дитинку, хлопчик народився. Пригорнула Олесья синятко до серця, облили її дрібні сльози. — „Сину мій! дитя моє кохане! Потуляв би ти в світі, полюбував красу і пишність світову, дознав би втіхи й розкоші сьогосвітньої, та гіркая твоя нєволя буде! Ще в сповиточку загримають тебе, змалечку застукають, — не розівешся, дорогий мій квіте, ізов'янеш у зеленочку!

VI.

Живе Олесья рік і другий, і третій, і четвертий. Благословив Господь діточками: три сини, як три соколи. А що попомучилась вона, що сліз повиливала над ними. — Мати Божа! Сказано, у дитини заболить пучка, а в матері серце. Іде на паницину, мусить їх кидать, а дітки — одно не говорить, друге не ходить, а третє не вміє сидіти, — дрібненькі, догледіти нікому, бо свєкруху того-ж таки року, як Олесья віддалась, поховали. Пересумує день у роботі, увечері біжить — що там мої діточки, як? А серце мре... непевна вона, чи діток застане живих і здорових. Хиба таке не бувало, що в одній жінки разом два сини втопились, граючись коло ставу на березі?

Підросли діти, збулась сього клопоту, так друге лихо приспіло: то пан Семенка, то паничі Івася шпірують — не догодив, то пані гримає на Тишка — біг коло неї, не вклонив ся. Що дня божого діточки її, як бубон збиті. А хоч коли й мине день без карности, все неспокійно, все серце смутить ся, все горя та лиха сподіваєть ся.

Тільки що діти літ стали доходити, що вже матері і втіха, і поміч, позапирали їх до покоїв. З того часу не було веселої хвилини, ані спокійного спання Олесі: і вдень, і вночі перед очима чорнявії хлопчєнята, потомлені, поблідли, привиджують ся; самі в покою сидять мовчки, без гуку, без гомону, без забавок, тихенько; аби поворушились, аби словечко між собою заговорили, зараз пани й гримнуть: — Що там за гомін! Ось я навчу вас тихо сидіти! — Сполохнуть ся голубяточка, тай стихнуть.

Що дня божого умиваєть ся Олеся дрібними сльозами: — Діточки мої! Квіти мої! появили ви в зеленочку!

Яке було добро — продали, а гроші розкотились. Чи мало-ж на таку семью треба? А пані не дає нічого, та ще й гніваєть ся. Ти, — каже, — повинна своє мати: ти багатого батька, є всього доволі! Коли тобі жалко дітей, то зодягай сама, а в мене й без вас багато розходу.

Чоловік з нудьги зовсім занепав здоров'ям, отупів якось, нічого йому не страшно, не боязко, не болезно стало; а першо з великого жалю так було й обмирає. Не один раз Олеся благає його було слізми зглянутись на діток — не губити їх, як він у великому горі, не памятаючи себе, стрімголов було кидаєть ся з хати, блідий, очі блищать, такий, що й подивитись на його страшно — та любими словами, ласкою і вгамує його, що було обійме її й діток, до себе пригорне, та й розіллєть ся слізми.

VII.

Якось горювали вкупі, коли зненазнимка лихо паринулось, та що найтяжче: став пан у дорогу ладитись, аж за Москву, і Івана Золотаренка з собою брав. І не прохались, бо такий невірний був, немилосердний, що дурно й голову було клонити.

— Діти мої! — прощаєть ся Іван, — прощайте, соколи мої ясні! Шануйте матір, любіть ся із собою, нікого не кривдіть... прощайте, діточки мої любії! Жінко моя кохана! Не поминай лихом мене безпачасного, що вто-

нив тебе в безодню тай покидаю. Відоллють ся мені твої сльози!

Олеся й не плаче, стоїть біла, як хустка, не зведе очей з Івана, не випускає його із своїх рук. А тут пан кричить: — Хутко, хутко! — Пригорнув Іван до серця Олеся в-останнє, тай побіг. Тоді Олеся мов до пам'яті прийшла, схопилась — вже нема, далеко; тільки пил слідом клубочеть ся, а коло неї діти плачуть. — Діти мої! — скрикнула, — діти мої! Тепер нема в вас жадного заступника, нема помагача, самі самісенькі зістали ся у світі!...

І справді — було хоч гляне в любії очі, шире слово почує, пригорнеть ся до його, посумують укупі, все було легше, як мала коло себе прихильну душу, вірне серце; а то зісталась, як та билина в полі. В селі хоч і не без добрих людей, та кожний із своєю напастю змагаєть ся, свою біду оплакує. Звісно вже, панському не те, то друге, а допече; то ніколи чужим лихом бідкатись. Хиба стара тітка прибіжить. Вже стара така, зморщена, як сухе яблучко, а все тупає та гомонить, — то хиба вона приплететь ся та поплаче з Олесею, поблагословить її діточок.

Так то проживає Олеся, працюючи без спочинку, без відгалю: так і рік цілий минув, як одна година. Все на панщині, в роботі. Пані така, що й відпочити не дасть: роби тай роби! Де вони на роботі, то й вона туди вийде, і столичок за нею винесуть; сяде та все картами розкидає: се вже в неї перша була забавка; сидить, тільки очима обводить та вигукує: — Робіть діло! робіть! не лїнуйте ся!

Якось то вирвалась Олеся, пішла до

тїтки одвідати стару в недузї; а того дня був у селї ярмарок. Бачила Олеся своїх подружок: які-ж то молодиці стали! Так то убрані гарно, а пишнять ся, як повні рожі; і чоловіки коло них, і діточки: которе коником граєть ся, которе орішками пересипає, а більшенькі новими чобітьми рипають і весело кожному в вічі поглядають. Олеся стоїть у старій свитинї, стоїть сама одна... розлучено її з чоловіком, діточки її стомили нїжечки, заклопотали голівоньку, годячи панському племю, як лихій болячці. Нема в їх нї забавок, анї іграшок дитячих, нема й одєжинки про святій празник; і мати вернеть ся — нічого не принесе, щоб їх звеселити, щоб утїшити своїх діток!... Такі то думки взяли Олеся; а до неї то Ганна підійде, то Мотря, то Явдоха, всі знакомі, ще дївчатами гуляли; і говорять до неї привітно, і про діток розпитують; тая бубличка їм дає, друга маківничка. — Спасибі, спасибі! — вимовляє Олеся, обливаючись слїзми. Як ви мене не забули, то нехай вас Бог не забуде!

VIII.

Минув і другий рік — од чоловіка нема вісток, як у воду впав. Сумувала Олеся, сумувала, та надумала до панїї йти, бо їй чашенько листи шлють.

Ввійшла до покою; панї сидить і грає на картах, не помітила її приходу. Глянула Олеся коло себе, се той самий покій з дзигарями, де вона була молодою, убрана, уквічана. — сама, як квіточка свіжа, а теперечки?... Боже мій милий! Чи се-ж вона?

Стоїть якась пристаркувата, замучена молодиця, печаловита, боязка... Усе пригадало ся Олесі: — Пропав мій вік молоденький!

Кланяєть ся: — Пані милостива! Будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік на чужині, як проживає?

— Боже мій! — скрикнула пані, — збавила мені усе гадання! Бодай ти добра не дождала! Чого в вічі лізеш? Чого тобі треба?

— Маєте од пана листи... що там мій чоловік, Іван?

— Яка розумна! Хиба́тсе панови нічого більш і писати, як про твого чоловіка? Га? Що він та як він! Служить — тай годі!

— Чи привик, пані милостива, чи здоровий?

Ввійшли папичі, слухають тай оскиряють ся, а пані аж зареготала.

Та що ти собі думаєш! — покрикнула на Олесю, — пан буде мені писати, чи здоровий твій чоловік! Мабуть, ти п'яна, або зроду така навіжена. Іди собі геть, іди! Виженіть її!

Паничі кинулись обоє, тай випхнули її за двері.

— Вже не побачу Івана і не почую про його, — думає Олесь. — У нещасливу годину познали ся й покохали ся!

Коли так неділь у дві, або в три, прийшов лист од Івана. — Чи живі, чи здорові, пише, — діти мої любії і ти, жінко кохана? А я то все хворію; вже-б і помер, та зміцняє мене надія вас побачити і свою рідну Україну. Як то ви живете, проживаєте? Шануйте матір, кохані сини мої, любіте ся щиро! Нехай Господь вас усіх благословить!

Нічого мені вам гостинця послати: хоч я й хожу у срібних гудзиках, а проте нічого не маю. Часом пан у гостині сидить, то я гододати мушу, як не нагодують добрі люди. Що й казати! Кому не було добра змалку, не буде й до останку!

— Таке й тобі щастє, як мені, Іване мій — каже Олеся плачучи. — Коли-б же я була письменна, я-б до тебе безконечним листи писала, що дня посидала, а теперечки комусь треба поклонитись та попрочати. Чи напише-ж так сумно і щиро, як моє серденько чує?

Пішла до дядка просити. — Добре, — каже дядко, — я напишу, а що мені за те буде?

Глянула вона на його: червоний такий, пикатий, веселий, — мабуть гуляти любить і горілку вживає: нема надії, щоб поцінно взяв.

— А що ви, добродію, схочете? — питає.

— А що я хочу? Даси два злотих і квартиру горілки?

— Добродію! Будьте-ж ласкаві...

— То йди до інших, а нас не руш!

— Пишіть, пишіть уже, Господь із вами! Він нашого листу дожидає...

Почала казати, а дядко пише. Більш вона сліз вилила, як словами промовила, та так то вже сумує бідна, що дядко тільки головою трясє, а далі й каже: — Чуєте, молодиче? Дасьте мені тільки дві двадцятки і квартиру горілки!

— Ой добродію! Та будьте-ж милостиві, треба ще писати... іще не все я проказала.

— Я напишу, напишу... годі... а ти не принось двох двадцяток, не треба!

— Як же, добродію? Що-ж ви візьмете?

— Нічого — крикнув дяк ніби з досади, та зараз стих і каже: — Скінчу, та ходім випемо по чарці з горя та з лиха.

— Дякую за вашу ласку, добродію, а пити не хочу. Нехай Мати Божа дає вам і талан гарний, і здоров'є. Спасибі вам!

— Та давай уже, молодице, я твій лист по поchtі пушу. Де тобі справлятися!

— А що треба за се дати?

— Нічого. Люди знакомі, то й так візмуть.

IX.

Послав дяк до Івана лист, та невідомо, чи бідолаха його бачив, бо хутко прийшла звістка од пана, що Іван умер. Та ще писав, щоб слали до його старшого панича і якого там хлопця usługувати. А меншого панича звелів на столицю виправляти.

Почав ся клопіт у дворі, збирають паничів у дорогу. Стали й слуг їм вибирати. Як раз напали на Золотаренченків. Казали Олександру покликати. Тільки тоді й згадали про неї, а то ніхто й не спомянув, яку їй Господь велику тугу послав.

Прийшла вона; пані й каже: — Зряжай синів у дорогу, з паничами поїдуть. — А вона стоїть, дивить ся панії в очі, наче не розуміє; тільки зблідла, як крейда. Пані розсердилась: — Що ти, глуха, — кричить, — чи піма?...

Упала нещаслива, не зможе й словечка вимовити, тільки руки здіймає, ридаючи.

Як розлютуєть ся пані, як накинеть ся на неї! — Та я тобі й те, і те зроблю! —

Так то вже напустилась, неначе вона яку велику шкоду вчинила — свою рідну дитину пожалувала, що вже сам Господь звелів своїх діток жалувати, а її зганяли й обидили, і з покоїв вигнали! Що чуло її серце змучене, ніхто того не знав, ніхто й не спитав.

Треба синів на чужину зряжати. Чи вернуть ся вони стару неньку поховати, чи, може, як їх батенько, самі там поляжуть, що їй головки ніхто не оплаче! А може, зледащіють її діточки, її соколи ясні, що тепер виряжає хороших, добрих і щирих, а доведеть ся, може, таких побачити, що бодай не діждати нікому! Хто їх порадить? Хто на розум добрий навчить? А тут ще недатки та нужда гіркая, що ні з чим і вирядити: ні сорочечки, ні одєжинки годящої. Що було, останнє яке добро, продала — діток наділила, і на смерть собі нічого не залишила.

В останнє спочили сини, а вона пильнує, а вона пильнує цілу ніч над ними, тихо та гірко плачучи. Останню нічку ночують! Скільки то часу мине, поки вона знов побачить любих хлопят. та чи ще коли побачить?...

От уже й сонечко сходить... дзвякнув дзвонок... Веде Олександра діток, обливаючись сльозами, та все тільки благословляє їх та хрестить...

— Панички! — промовила до паничів, кланяючись у землю, — будьте милостиві до моїх хлопців!

А паничі й одвернулись.

— Мати Божя! — крикнула Олександра, ридаючи. я тобі своїх діток уручаю!... Сини мої, сини мої!... — та й звалилась, як трава на гостру косу.

X.

Коли кому вік нещасливий, то й довгий, кажуть; так і Олександрі: прогорювала ще скільки літ сама з малим Тишком. Про старших синів і чутки нема; може, що й пишуть паничі, та панї не каже.

Панї тим часом село продала та переїхала у місто жити. За нею й Олександра мусїла їхати, і там ще скільки людей. Як би хто знав, або схотїв її напоумить, то вона вдовою була-б ізнов на волї, не крепачка; та що вже тепер по тїй волї!

Олександра так занепала здоровлєм, що й робити не здужає, а панї гнїваєть ся: „Дурно, каже, хлїб мій їси!“ А далї так уже розлютувалась: „Іди собі, — каже, — куди хоч. Коли ти робити не здужаєш, то й їсти не проси. Іди собі з двора і хлопця бери!“

Вийшла Олександра з панського подвір'я і Тишка за собою вивела. „О, — каже, панське дворище! Бодай нічого доброго зроду-віку в тебе не вступило!“

Пішла наймать ся; та щось із тиждень по під тином почувала, поки собі місце знайшла в якогось коваля. А сей коваль такий, що хоч би й паном йому бути: лихий та сварливий, Господи милосердний! І жінку лає, і дочку; а як спячнить ся, то всі вікном утікають! зараз битись! Та ще й кричить: — А чому менї жінку не бити, або кого иншого? Треба всіх бити, бо й мене бито! — Хиба я тому винна? — плаче жінка. — А як же не винна? Одно за одного мусить одвічати! — Оттакого коваля викували!

Коли-б хто побачив, несе було на гору

відра з водою стара убога жінка, а за нею чорнявий обшарпаний хлопчик скаче, — чи пізнав би хто Олександру, багату козачку, пишну дівчину?

Не послужила їй місяця — занедужала; жене коваль з хати. Куди йти? Поплелась у панський двір; тільки що в браму вступає, а пані їй стрічає її лихими словами. — Що, — каже, — згодувала собі сінка злодія! Обкрав твоїй Семенко панича! Та подожди лишець, подожди! А ти чого прийшла? Не здужаєш? Женіть її з двора, женіть!...

Вивели Олександру з подвіря тай кинули під тином без помочи, саму, із малим Тишком. Плаче біднесенький хлопчик, плаче!

— Боже-ж мій милий! Мій Семенко — злодій!... Ой Семеночку, Семеночку! Дитино моя добра й щира! Яково то мені чути таке за тебе!... Батько-ж тобі наказував... Сину-ж мій нещасливий! Спомяни свою неньку стару!...

А Тишко, не розуміючи, обійма її, та все вмовляє: — Не журіть ся, не плачте, Семенко вернеть ся. І Семенко, і Івась, обоє прийдуть. — Та вмовляючи неньку і заснув коло неї.

XI.

Благословило ся на світ. Прокинувся Тишко тай пішов просити... Дивить ся Олександра, як її дитина рученята простягає до людей; як хто копівчку дасть, хто бублика, инший чорняву головку погладить, а инший одіпхне — все бачить Олександра...

Коли ось підійшов якийсь муж до неї, тай питає, чого тут лежить, чия вона. Роз-

шпитав ся про все. „Ходім, каже, до мене, поки одужавш“, і провів її до своєї господи з Тишком

Він жив собі з ненькою вкупі: удовець був і дитиночку мав маленьку, дочку. Вони міські були, міщане, і заможні, — всього було до схочу. А що вже добрячі, то нічого й казати! За тиждень Тишко налив ся, як червоне яблучко, так і качається по дворі. Олександра, то не натішить ся, — одужала, одмолоділа.

— Наймись у нас дитини доглядати — кажуть їй, а вона й душею радіє. Нанялась. Живе в їх тихо й спокійно; усе-б добре, та думки про Семенка її сушать... — Е, е, — каже хазяїн, — чого журитись? Може ще не така біда, як ти думаєш. Розпитай ся, де він служить. Як у панича, то, має бути, панич простив.

Увечері нишком, щоб пані не побачила, пішла Олександра й розпитала двірських людей. Тільки й чули, — кажуть, — що дуже твого Семенка катовано, а таки zostавив панич при собі його.

— А що? — питає хазяїн.

— Та добрі вісти, паночку, — каже Олександра, плачучи, — кращих не почую.

— Годі плакати, небого! Паничі не вікуватимуть на чужині, приїдуть, і синів побачиш. То придбай їм що небудь, щоб дякували матері.

А вона вже й скриньку купила, пошила калиточку, та все складає туди гроші: — Се моїм діточкам буде! — думає.

Прийде хазяїн з торгу, то було й кличе: — А іди, лишень, небого! Ось тобі новенький карбованець, поміняймося на старого.

Біжить Олександра, міняєть ся; дякує йому, Боже, як! Та радїє, як та мала дитина. Полюбує новенькими грошима, що так аж сяють, і сховає знов діточкам.

Треба хазяїну кудись далеко на хутір виїздити: кличе й Олександру з собою. Та як би то панї пустила!

Іде до панї, щоб бумагу їй дала; а панї: — Не хочу я, не дам тобі бумаги і їхати не пущу. Ти повинна менї платити. Скільки береш?

— Два рублї в місяць, панї.

— То й плати менї два рублї в місяць, так пущу.

— Треба-ж менї зодягнутись самій і хлопця зодягнути.

— А менї треба ще й більш від тебе. Ти якунебудь свитину нахопиш, тай байдуже, а нам треба жити по людськи. Як не даси двох рублів то й не пущу.

І не пустила.

— Дай уже їй два рублї, — каже хазяїн, — а ми тебе не обідимо.

Так панї вже каже: — Хочу три рублї, та, може, й за три ще не пущу.

Уже й сам хазяїн ходив, просив. — Не хочу, тай не хочу! — Сам і поїхав на хутір. Бодай, — каже, — таких і не знати, й не бачити як твоя панї!

ХІІ.

Знов забрала в двір Олександру. Тишка узяла до покоїв, а до матері було й не пу-
стить, хіба нишком прибіжить на годинку.

Вже тяжко нездужала бідна Олександра; лежала сама, і води нікому подать; ле-

жала і смерті дожидала. Не було нікого коло неї, тільки старий недужий ключар панський сидів у хаті.

— Братіку мій ласкавий — промовила Олеся, — покличте Тишка, нехай я поблагословлю свою дитину: уже мені Господь смерть посилав...

— Нема вашого Тишка, сестро: я бачив, за панією поїхав.

— Нехай же його Мати Божа поблагословить! — зговорила плачучи. — Дитя моє кохане!.. Діти мої, діти! Ї вас, як цвіту, по усьому світу, тільки вас коло матері нема потомлені віка звести! Вихохала я вас лихим людям на поталу... Де-ж ви, мої голубятка, мої соколи ясні?

Якось старий ключар зміг ся, та людей закликав. Увійшли люди в хату. Вона глянула: — Підведіть мене, добрі люде!

Підвели її; зняла вона з себе калиточку з шнї, тай дала їм: — Се моїм діткам... шість карбованців... оддайте... Хто має божу душу, навчайте мого Тишка на все добре!... Не обіжайте бідного сироту... (а слізми так і зрошаєть ся), будьте до його милостиві!.. Смерть мене постигає саму... Виховала собі трох синів милих, як трох голубів сивих... та нема й одного коло мене... Сини мої!.. Діти мої!..

Та як жила плачучи, так і вмерла плачучи.

А пані така, що їй поховати добре не хотїла, не то помянути. Двірські люди самі їй поховали і помянули нещасливу.

ЧУМАК.

I.

Як помер наш батько, — нехай йому земля пером! — оставив нам девять пар волів полових, хороших. Нас було три брати; я — найменший, хлопчиком після батька зостав ся. Середній одруживсь і покинув чумацтво. Мати дуже прохала: — Покинь, сину, чумакувати; я тепер нещаслива у світі, хоч ти мене трохи розважатимеш... Да таки й плохий він був, частенько слабував.

Стали ми з старшим братом чумакувати. Грицько був парубок високий, чорнявий, кароокий, — парубок як орел. От, стали чумакувати... Я вже й старий, уже дочка к осени рушники готує, а ще й тепер мені так і снить ся широкий степ безкрайї... Стелить ся шлях, ідуть наші круторогі, риплять вози, а місяць світить...

— А що, хлопче, злічив зорі? — гукне Гриць, як у дзвін ударить; я так і схоплюсь.

Як іти з нашого села в Крим, треба переходити Кумиці, козаке село, велике, аж на двох горах, дві церкви муровані, річка, хати все нові, коло кожної красний, прекрасний вишник! Славне село! Туди оддана наша тітка, материна сестра, то ми було усе заходимо до їх. Тітка нам рада, розпитує, частує, розказує. Переночуємо в їх, таї у до-рогу, — а далі вже й барить ся стали, днів

два або й три побудемо; то брат знакового товариша піджидає, то в його віл заслабне... Мені, хлопчині, се й добре: чи з хлопцями заведусь, або на тині сию, як півень.

II.

Однії весни вийшли ми рано з дому, пристали в Кумицях, як і звичайно, на третій день у-вечерні. Тепло було і вишні цвіли рясно. Не доїхавши до тітчиної хати, Гриць спинив воли тай каже: — Дивись, Івасю, не одходь, братіку; я зараз вернусь.

— А куди се, Грицю?

— Да треба до знакового чоловіка забігти. Возів не лишай! — тай пішов; а я за ним назирком: до яких се знакомих людей він ходить?

Перейшли улицю, підкрались під нову хату. Гриць свиснув; переждав трохи, свиснув удруге... утретє... Все нічого не чути. А мене аж під п'яти пече, — що се буде? Обійшов Гриць садок. Якраз під старою вишнею, що, здається, найряснійше цвіла, стояла дівчина — хороша, як зоря ясна, руса коса нижче пояса; стояла вона проти місяця молодика і, піднявши білу руку, промовляла:

„Молодик,
Як гвоздик!
Тобі роги красні,
Мені очі ясні!“

Як почала приказувати так удруге, Гриць тихесенько свиснув. Дівчина стрепенулась, як сива зозулька; прислухається... Грицько ближче. — „Грицю! — каже, — се ти Грицю?“

Я собі послухати посунувся, та як був дурний, так і шурхнув у яму, — увесь вид кропивою пожалив. Якийсь вражий син під самісіньким тином яму викопав. Годі вже тоді слухати — вискочив та до возів! Мабуть, Гриць подумав, чи не зайця сполохнув.

Перестояли ми три дні в Кумицях. Грицько піджидав знов знайомих людей, — не прийшли вражі сини! А сам тимчасом, що вечера ходив, а світом вертався. Я, водившись з хлопцями, допитавсь, чия се нова хата: Данила Мороза. Козак був усатий, здоровий, а ще до того й дуже сердитий; мав дочку Марину.

III.

Сходилили ми в Крим щасливо. Вертаючись, як того треба, стали в Кумицях. Гриць одговоривсь хутенько од тітки і побіг. Тільки-ж сього вечера швидко вернувся, чогось дуже сумний.

Сіли ми вранці снідати, тітка й каже: Чи ти знав, Грицю, Данила Мороза дочку, Марину?

— А що таке?

— Оддав її батько заміж, — присилював нещасливу! Як вона побивалась бідна! Мов неживу повезли до свекра.

Я глянув на Гриця: він слухав і щільно дививсь у вікно.

— Вийшла заміж — як за стінку засулулась: змарніла, звяла, моя рибочка. А дівчина була, як сонце. До мене було частенько прибіжить — щебече, розпитує...

— За кого-ж її оддано?

— Та за Івана Бондара, — от, у Дзвонарях, недалечко. Там багатир!..

Як понури́в голову́ мій Гриць, то до самого́ дому не звів.

IV.

А мати все: — Одружись, Грицю, тай одружись! Чому ні?

— А тому ні, — каже Гриць, — щолюбої пари не знайшов; а побратись аби як, не гоже!

Сидимо було в хаті, мати й почне журитись, а далі й каже: — Що то за дівчата гарні у нас на селі! Нема і в Києві, мабуть, кращої, як Катря Барабашівна. — А сама дивить ся на Гриця.

— А нема, — каже Гриць.

— Хиба Мотря Яковенкова? О-о, хороша дівка, дуже хороша!

— Хороша й Мотря.

— А Мелася?

— І Мелася гарна.

Мати аж було заплаче. Так до віку бурлакою йоставсь наш Гриць.

Марина — перечули ми через люди — скоро вмерла: кажуть, дуже лихий чоловік був. Він уже тепер третю жінку взяв.

V.

Гриць уже сивий, як голуб, був, а все ходив у Крим. Не хотів ані дружитись, ані дома жити — чумакував, Доля йому щиро служила, — так і золотів, так і золотів; да не тішило його багатство: ходив він більше для того, що вже в чумацтві закохав ся.

Дома такий тихий, не гуляє, мало й говорить; а вийде в степ — другий чоловік, неначе світ йому в гору піднявся! Ходить поміж возами жвавий та смілий, або заспіває: „Та доле-ж моя, доле! Да чом ти не така, як доля чужая!“ — аж по степу лунає...

Добре співав! Як було заспіває „Не-чая“, то тобі здається, що от-от козаки вийдуть, по плечах так і сипле морозом. Справедливий чумака був!

Він у нашому селі церкву новим ґонтом обшив і хрести позолотив. Не одного убогого чоловіка вирятував із біди.

Матір шанував дуже. Вона його пережила; уже зробилась мала зовсім, от як жовтенький грибочок, а пережила чумака.

Третій рік, як він помер. Іще кріпкий чумака був. Вмираючи, сказав у пуці викопати під дубом два скарбці з грошима, один матері оддати, а на того його поховати гарно, висипати високу могилу, а хрест поставити із цілого дуба. Дак ми зрубали дуба під кореня, обтесали трохи гилі, да й упустили в землю так, як хреста... Аж геть-геть із степів видно!

ОДАРКА.

I.

Старий наш пан, покійник, недобрий був. Не тим би згадувати, да луччим ні за що!

У нас через річку хутір козачий вільний, то й козаки його стереглись, як огню, і обходили, бо тяжко їх кривдив; а що вже ми, крепак, натерпілись від його, то нехай Господь боронить всякого хрещеного чоловіка! Було, як стрінеш його, то біжиш, не розглядаючи, чи гора, чи низ, аби розминутись. Найбільш його боялись дівчата. Не один вік дівочький веселий він стратив. А що йому вдієш?.. Іде було по селу хмурий, сердитий, то й поглядає туди сюди, як той ворон хижий.

Якось сидимо ми в своїй хаті, говоримо собі так про його, недобрим словом згадуючи, — як застукотить у сїнях, заgrimитить, — сам пан у двері! Як-то кажуть: „Прововка помовка, а вовк у хату“.

Увійшов він, таї питає: — А де твоя дочка, Одарка?

А в мого брата була дівчина, Боже мій милий, яка дівчина! Вона було, весь двір веселить собою, як зорею. Такеж то молоде та щасливе! ніякого лиха не знає, не відає: бігає собі та сміється, мов у срібні дзвоники дзвонить.

Спитав він про Одарку — ми так і поприкипали на місці, а Одарка саме в хату. Він як угледів дівчинку, аж очі йому засвітились, тай каже: — Ходи зо мною в двір, дівчино!

Одарка до матусі. Стала коло матусі і стоїть, не дише, моя рибочка.

— Вона іще й лїт не дійшла, пане; п'ятнадцятий годок починає, — каже батько, а мати плаче.

— Ану іще що зговори мені, вражий сину, то я тебе почастую! — grimнув на його, та знову до Одарки: — Хутко, хутко, Одарко, ходім!

Вона все стоїть, не йде.

— Хутко, дівчино!

Не йде, мов омертвіла. Загарбав він її за руку, тай повів. Наче сонце наше зайшло! Якось у хаті спустіло, обезлюдніло.

II.

Перемучились ми до вечора. Увечері братова побігла в двір довідатись, та хутко й вернулась: — До Одарки не пустили, — каже, — і оддалік не бачила і голосочку її не чула! — а сама плаче-плаче!

І довгенько ми не бачили свою дитину: не пускали ні батька, ні матери, анї мене. Прийдеш було, постоїш коло панських воріт, тай до-дому вернеш ся, аж тобі світ не милий. Розпитуєш у дворок, у дівчат. — „Не знаємо, серце, не знаємо. Вашу дитину мов за золоту браму зачинено: і в вічі її не побачиш“.

А инші, то сміють ся, неначе Господь їм розум відібрав.

— Що буде нашій Одарці? — кажуть, — буде те, що й нам було! Чому ні? Хиба ваша Одарка велика панна, чи що? А ми-ж не були діти в свого батька? Може нас ненька не жалувала? І ми колись були добрі, а ось же довелось зійти на ледащо, да таки-ж якось у світі живемо і хліб жуємо.

Ми ходимо що дня, чи не побачимо. Вже третій тиждень минає.

У неділю ввечері братова вернулась із двору плачучи. — Не бачила, — каже, — тільки дворки, нехай Господь їм подарує, з мене насміялись.

III.

Сидимо мовчки; тихо в хаті та сумно, тільки чутно, як братова плаче, або брат тяжко-тяжко зітхне.

Коли щось зашелестіло; рипнули двері — увійшла наша Одарка. Ми так і зомліли, як на неї глянули: бліда-бліда та замучена! А вона, бозталанночка, поклонилась тай стала в порога, як чужа; стоїть і очей не зведе.

— От, жінко, — каже брат, — ми й побачили свою дитину. — Яка красна стала! — тай заплакав. Уперше зроду я тоді побачила, як мій брат плаче. Нехай Мати Божка удруге не приводить!

Посадили ми свою Одарку на лавці, братова й каже: — „Доню моя! горенько моє! се вже тебе пустили з двору?“

— Я, мамо, нишком прийшла. У двір гості наїхали: молодий пан із жінкою.

— Розкажи-ж нам, Одарочко, усі пригоди свої, любко! — кажу їй.

— Та розкажи-ж бо, розкажи! нехай послухають! — каже брат, тай вийшов з хати, мов його огнем пекло.

Одарка заплакала слізми, тай почала розказувати все: як її замикали на ніч саму у горницю, як страхали й били, як до згуби довели...

— Ти-б моя доню, до пані: може-б вона тебе виратувала... нерозумна моя дитино!

— Мамо, мамо! що пані допоможе? Од його всі в розсип, як голуби від шуліки. Не допоможе пані! Пані і панночки іще на мене обіжають ся, неначе я справді винна. Котра не прийде — дорікає та ганить, і словом і оком.

Так-то журимось та плачемо, плачемо та журимось, і не счулись, як темна ніч наступила.

— Не здужаю я, матінко! — каже Одарка. — Нехай у вас перебуду хоч сю одну нічку. Тепер у дворі гості, ніколи й огледіть ся за мене.

IV.

Заїночувала дома. Чи спала, чи не спала, чи ще й очей не звела, вже парубки з двору й прибігли за нею: — „Іди хутко в двір!“

Як вона просилась, як плакала — іще який час перебути в батька, бо тяжко нездужала! — „Ні, — кажуть, — ми сього не сміємо. Не підеш доброхіть — силою поведемо: так звелено. Тебе ще з вечора шукали на щось панночки й пані приїжжа“.

— Якесь іще лихо коїть ся! — каже братова.

— Бодай ніхто такого не дождав!

Лучче-б вона була маленькою згинула! — озвав ся брат. — Годі Одарко, годі плакати! годі проситись!.. не помилують... та не їх і сила!

— Не сила наша, — кажуть парубки: — вже й їм стало жалко.

— Еге, дядьку! як би то сила!

Ми самі не при собі: що то буде? Не знаємо, чи йти в двір, чи дома дожидати свого лиха. Коли так, у обідню добу, прийшла Одарка.

— Прощайте, мамо, прощайте!

Ми до неї: — Що таке, що таке?

Оддали мене молодим панам, — каже, — з неділі повезуть. І вас повезуть, тїтко-серце, казали пам на неділю зрядитись.

У мене й серце похолонуло. Звікувала хоч не в розкоші, то все таки між родом, у своїй хаті; а то оддають до чужих людей, у чужу сторону, не знаю за що й про що. Гірко мені стало: облили мені дрібні сльози. А братова дякує Богу, що її Одарка не сама на чужину їде.

Наш старший панич та одружив ся з ляховкою і жив собі в місті, а до батька років щось з чотири не їздив: були в гніву. Лютував старий за те, що ляховку взяв; да вже як Бог дав їм дітей, старий їх простив. Почали вони наїжджати у гості і частенько. Ляховка обійшла старого, наче якими чарами, що й слухавсь її, і гроші її давав... а скупий такий був — Боже!

Як вона приїхала, пані наша й паночки намовили її, щоб випросила собі Одарку, щоб то бідну дівчинку завести геть од пана. Ляховка, як почала просити, як почала молити, — він і оддав. І отто дано нам до неділі время зібратись, а самі вперед повіялись..

V.

Дождали неділі. Зійшлась родина нас випроважати. Попрощались. Одарка в останнє вклонилась матері, а мати схопила її, скропила сльозами та тільки промовляє: — Дитино моя! дитино моя єдина! — Да так-то вже побивалась, нещаслива, що й кам'яне-б серце розпалось. А дівчина наче замерла і не плаче. Уклонились батькови; батько благословив її: — Нехай тебе, моя доню, Мати Божа заступить!

Привели нас у двір. Вози вже стоять запряжені. Вийшла пані з панночками, наказує вірно служити молодим панам; вийшов і він, пан. — „Рушай!“ — каже возниці. — „Що тут говорити? Коли пани пожалують ся, — каже до нас, — то знатимете в мене, як козам роги виправляють! Рушай!“

Ідемо день і другий. Питаю в Одарки, чи здужає. — „Здорова, тіточко, тільки мені на серці важко, о, важко!“ — І все вона думає, все сумує: сказано, за неп'якою, та за батьком!

На четвертий день вїхали в панський двір. Всі нас кругом озирають та переморжують ся: ніхто не заговорить, ані привитає. Міські все люди нещирі, глумливії.

Повели нас у покої. Вискочила пані. Мабуть, бачили ви не раз і не два тих ляховок? Всі вони прудкі, та веселі, та говірки! І ся така-ж була. Як почала вона говорити, то й за себе все сказала, і за нас одповістила. Да так-то хутко та шпарко, сама аж звивається перед нами. Старенька вже, а на висках кучері, в перстнях у блискучих, у стрічках, то ніби й молодо глядить ся.

Вийшов пан. Він був гарний на лиці, ставний такий, і дуже гордовитий. Коли й гляне на тебе, то все одним оком, через плече. Спитав, чи нема листу од батька, і вийшов. Вибігла й дівтора на нас дивитись. Пані каже по своїому: — Дайте сим хлопкам ручок поцілувати. — Вони й попростягали рученята — цілуйте!

VI.

Загадали мені прости, а Одарку посадили гаптувати. Гаптує було панночкам спіднички, або що, та що вечера й несе пані показувати. Пані часом і добра, тільки налає, як що там не гарно, а часом, як розходить ся, то, мов воду з лотоків, нічим не впиниш. Тоді всім лихо! Не злюбила вона нас; не так мене, як Одарку. Було так і їсть, як іржа залізо. Ото раз: „Танцюй, Одарко! танцюй, тай годі!“ Звеліла її вивести посеред покою, — танцюй! Пішла танцювати, безцасна, та ніжки її підітнулись — упала, а вони регочуть ся. „Удає, — кажуть, — удає!“ Оттаке лихо!

Дивлюсь я — тоне, тоне моя Одарка, як свічечка воскова. Сидить було цілісінний день і словечка не промовить. Чого вже пані їй не робить, як не глумить ся — мовчить, тільки часом тихесенько очиці на неї зведе. А паненята, як ті пявочки, вчеплють ся: — А ти дурна! а твій рід увесь дурний! ану йди танцювати! — Штовхають її, дряпають, щипають. Вона тільки подивить ся, моя голубонька. Пані аж розгніваєть ся, та каже: — „Се якась камяна дівчина!“

VII.

Дав Господь весну; копаємо ми, то сіємо в саду, а Одарка й за поріг не вийшла. Яка з неї тут робота буде! — каже пані, — нехай лучше гаптує.

Одного дня одробились, ідемо з саду, а пані й каже: — Певно, що Одарка не гаптує; або спить, або так куняє.

— А певно, мамо, що не гаптує, — вирвалась старша панночка. — Я добре се знаю.

— Тихо! — каже пані. — Подивимось, що вона робить.

Стали вони підкрадатись... увійшли. Одарка лежить, зложила руки під голову, бліда-бліда, тільки очі її сяють; лежить і дивить ся на нас пильно. Аж пані спинилась і нічого не сказала. Перенесла я її в комору, положила на лавці; вже вона й не піднялась.

Все було просить: — „Тітко-серце, одчинить віконце й двері: нехай я світу божого побачу, нехай подивлюсь у свою сторону!“

Пані порадилися між собою, казали бабу привести. Прийшла старенька бабуся, аж біла; розпиталась, подивилась, тай похитала головою. — Дитино моя нещаслива! — каже, — нехай тії добра не діждуть, що тебе, як пахучу квітку, стоптали, а твій вік уже не довгий! — Перехрестила дівчинку, заплакала тай вийшла.

VIII.

Тоді звеліла пані одвезти дівчину в больницу.

— Пустіть мене, пані, — прошусь я в неї, — пригледіть за Одаркою! Я їй робитиму вам щиро, що мені загадаєте, і дівчинки догляжу.

— От, — каже, дурниця! Там краще від тебе пригледють. — Не пустила.

В неділю якось вирвалась я, побігла одвідати. Увійшла, дивлюсь — лежить вона якраз проти вікна і вікно відчинене.

— Отсе, каже мені старенька служка, що там за недужими дохожає, — як почала ваша дівчинка просити та молити — положіть мене проти вікна та положіть, то я їй мусіла її догодити.

— А що, Одарочко, — питаю, — як?

Вона подивилась на мене, таї каже: — Тітко-серце! У нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі їй мак красуватиметь ся... А тато й мама?... Нема вісток?

— Ще нема, любко! — кажу, — Я тоді зараз прибіжу до тебе. Чи не бажаєш чого, Одарцю?

— Ні, тіточко, нічого не бажаю, нехай тільки од вікна не женуть.

IX.

Ото так у неділю я її одвідала, а в четвер почули ми, що вмерла. Побігла я туди — вона вже на столі. Свічечка горить, а німого нема. І така-ж вона хороша лежала, як янголятко боже!

Надійшла старенька служка. — О! —

каже — поплакала я над вашою дитиною, серце! Та така-ж тиха та покірлива вона була! Такої любої душі зроду-віку ще не бачила! Ввійшла я до неї вчора, вона спинається на вікно. — Ой, — кажу, — дівчинко! що се ти робиш? — „Пустіть мене, — каже, — пустіть, бабусю, нехай я туду гляну в-останнє... Там мій батько й мати живуть“... — Та так жалісно, як пташенятчко кигиче — пустіть! Я й пустила. Піддержала її трохи; вона все дивить ся пильно-пильно в синії далекости, а сльози, мов перло, сиплють ся мені на руки, теплі-теплі.. Сонце саме заходило... Загледіла — вишня в саду цвіте. — „Принесіть мені, бабусю, вишневу квіточку... принесіть, бабусенько!“ — Я пішла тай принесла. — Вона узяла. — „О, яка-ж пахуча, — каже, — та свіжа! Спасибі вам, серце бабусю!“ — Лягла і квіточку біля себе положила. — „От уже й сонечко низенько, — каже — тай почала тоді згадувати батька й матір; все їх гукала, все до їх промовляла: — Тату мій, тату! На що ви мене покинули? Матіночко, возьміть мене!... Ой покинули-ж мене, покинули саму!... Мамо!.. Тату!.. рідні мої та любі!..“ Нехай Господь її прийме, мою голубоньку, на своє надро! Так то я вже попоплакала на старости-літях!

В п'ятницю її поховали. Як спускали домовину в яму, то все над нею білі голуби кружляли. Сонечко грало, мов розсипалось по землі золотим промінням. Ранок такий то тихий та ясний придав ся: ні вітерець не віне, ні хмарка не збіжить ся... Душа праведна переставилась!

С О Н.

I.

Було нас у батька три дочки, — я найстарша. А був наш батько такий то грізний. В ряди-годи пустить на улицу погуляти з дівчатами. — Нікчемний той рід жіночий, — каже, — все-б їм гуляти! Гуляють та цокочуть, як ті сороки!

— Хиба ж ти й сам не гуляв зроду, Іване? — скажуть мати.

— А я зроду дурнем не був, дякувати Господеви!

Хоч був тато грізний, а проте дуже нас жалував. Було, як поїде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусі очіпок шовком гаптований, чи плахту червону, або стрічок; мені — доброго намиста, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож сережки, намистечка... Отсе було хоч як рано приїде, а гостинці роздасть аж другого, або третього дня. Ми вже в вічі йому заглядаємо, ходимо коло його — ні! Він собі розказує, як там з перекупкою посварився, або що. А як уже повиймає гостинці та почне всіх дарувати, — зрадіємо так, Господи! — „Татоньку, голубоньку! Ой татоньку наш любий!“

— Да ну, ну! годі вже годі! Чого се розворушилися, як бжолі? І не вгамувать! Може, в вас така думка, що я все те поку-

пував? Еге-ж розумні голови! Се, як ви, продав пшеницю та зісталось щось із мірку, то й увязавсь якийсь навіжений крамар: заміняймося та заміняймося! Я й замінявсь-аби одчепитись.

Оттак, було, видумає що небудь, а вже ніколи не признаєть ся, що згадав про вас, купив вам гостинця — і зроду-віку не скаже. Такий то був покійний, нехай царствує!

Хата була в нас хороша, і садок, і город великий; в садку вишні, і черешні, і яблука, і волоські оріхи, й грушки, й калина; двір широкий, ворота нові. А в хаті мило та любо глянути: лавки й столи липові, образи Киянські, хороше мальовані, позапинані рушниками вишиваними; і на рушниках квітки і кругом квітки та зілля пахучі.

II.

Минув мій рік шіснадцятий, сімнадцятий починаю. Одсвяткували ми Зелену Неділю. Однії ночі приснивсь мені сон: стою я в зеленому житті, вище пояса: навкруги мене колосить ся пшениця і мак червоніє, а против мене два місяці в повні. Що один ясний, а другий ще яснійший — і пливуть на мене просто. Той же яснійший місяць та все другого попережає, а далі так і скотивсь мені на руки, а другий за хмару зайшов. Прокинулась я, та й розказую, який то мені дивний сон снів ся.

— Тож бо й дивний! — кажуть мати, а самі всміхнулись.

— Чого тим дурним дівчатам не присниться ся! — озвав ся батько. — Бач, місяця

рукою вхопила, як вола за роги! Спить ся то й снить ся,

— Чому? — кажуть мати. — Сон мара, а Бог віра!

III.

У неділю одпрохалась якось у батька на погуляння. Вийшли ми за село на моголи; співаємо собі, пустуємо; коли хтось:— Ге-ей! ге-ей! — аж луна пішла поміж горами. Ми так і здрігнулись. Дивимось — а се чумаки з гори йдуть. Воли все сиві-полові та круторогі, ярма мережані. Чумаки ставні, молоді.

— Отсе, вражі бурлаки! — кажуть дівчата, — як налякали!

— Слухайте лиш, — загомоніла Мотря Чемерівна (така прудка та моторна була дівчина, кароока!) — привитаймо ми чумаків! — Тай затигла:

Ой чумаче, чумаче, хрещатий барвінку!

Дівчата й собі підхопили; а чумаки йдуть та тільки поглядають, а далі як ударять ся на нас! Ми в ростіч. Чумаки за нами; переняли тай оступили, як хмара.

— Пустіть нас, пани чумаченьки! — просить ся Мотря, — будьте ласкаві!

— Еге-ж! — гукнув чумак, високий як дуб, стоячи нерухомо, а руки простер, щоб переймати; у зубах люлька; — еге, не знаєш, моя дівчино, звичаїв чумацьких! — тай замовк.

А другі взяли жартувати з дівчатами. Я все за Мотрю ховаюсь. Коли вийшов чумак, хороший-прехороший, чорнявий, очі як у орляти, — вийшов против мене, узявсь

під боки, тай каже: — Дівоньки-голубоньки! яка-ж отсе поміж вами дівчина, як зоря ясна сяє? Як би плавала вона в синьому морі рибкою, я-б її шовковим неводом поняв; коли-б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер мушу питати: якого се батька дочка?

А дівчата усі разом: — Івана Самуся! Івана Самуся!

Тоді взяв він мене за руку: — Дівчино-чарівниченько! Чи звелиш мені сватів до тебе слати?

А мені аж у очах стемніло.

IV.

Пізно вернулись до дому. Чумаки пішли своєю дорогою.

Не спить ся мені; в голові шумить, як у млині, а серце так і промовляє мені любії чумакові річи.

З того часу неначе світ мені завязаний. Одна думка, один жаль... Уже й мати почали примічати та клопотатись: — Доню моя, доню, що се тобі сталось? змарніла, моя дитино! — А батько хоч і нічого не говорить, та все пильно на мене поглядає.

Вийду поміж дівчата, так мене і оступлять: — А чого така смутна? А що в тебе на думці? Отсе, як води в рот набрала! Може на тебе хто недобрим оком глянув? Може тебе такий вітер обвіяв? Чого ти така, як за нелюба засватана? Скажи нам усю правдоньку, Домасю-серце!

А я все не говорю — бою ся, хоч часом щире слово як не вилетить з уст.

— Бач, цураєш ся нас! — було гнівають ся дівчата.

— Що-ж я вам маю сказати, сестриці? Так чогось не здужаю, — було одмовляюсь.

— Ну лиш у хрешика, або в короля! — Сцеплють ся руками і мене вхоплять, тай понесуть ся регочучись, аж земля гуде.

— Е-е, дівчата! — каже Мотря, — Домасі і не в голові наші гулянки. Знаю я добре, яка туга прийшла їй до серця.

Дівчата так і присіпались: — Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!

— Полюбила наша Домаха чумаченька молодого перехожого.

— Так і єсть! се того чорнявого? високого? Се той, що чоботи ринають? О, тай хороший же вдався, та який жартовливий, говіркий! Золоті уста!

Мене наче жаром всипало. — Сорому не маєш. Мотре! — кажу їй.

— Отсе! я щирю правду говорю. Може ні? Ану забожись! Бач, і уста твої не розмикають ся. Слухай лишень, що я тобі скажу, а ви дайте мені дух звести, — чого насунулись усі разом? Сідайте-ж бо кружка, тай слухайте.

Ми посідали, тай слухаємо: а в мене серце бєть ся, як не вискочить.

— Я довідалась, звідки ті чумаки родом.

Я аж крикнула: — О?.. а звідки вони?

— Вони усі із Мазовища.

— А відкіль сю вістку маєш?

— Зо дна моря! — (Ся Мотря була справді така, що й зо дня моря дістане, що їй треба). — Той, що до Домахи горнув ся, Данило Дончук, а той, що мені найлучше сподобавсь, Кирило Савтир.

— Та який же він, той Кирило? — питає Олена Яковенкова, — оттой білявий, веселий?

— Походив! Я й не питала про твого білявого. Се вже Господь тобі судив, сестрице; а дурить нам не гоже. Мій Кирило — золото не чумак! Такі брови високі, чорні. Все люльку курив; хмурий, наче думає на Турка йти; а нерухомий, як справді з золота викований! Озвав ся тільки раз: не займав дівчат нікого, да й на мене щось двічі поглянув, тай то піби так, не хотівши, невмисне. Аж мені лихो: всі жартують, всі сміють ся, а він стоїть, тільки брови піднімає. Такого то я собі журавля сподобала! Да вже нічого не робить: аби вони з Криму повернулись...

— Та що? — питаю.

— Будуть нас сватать, — каже, — і висватають, як пити дадуть! А нуте, дівчата, звеличаймо Домаху! — Тай почала:

Сіяла зіронька, сіяла:

З ким ти, Домасю, стояла?

З тобою, Данилку, з тобою,

Під зеленою вербою;

З тобою, чумаче, Данильцём,

Під вишиваним рукавцём.

— Да скажи-ж, Мотре-серденько, як се ти все те знаєш? Хто тобі казав?

— Посилала я сороку білобоку, а вона мені принесла дві вісти під правим крильцем: одну про Данила, а другу про Кирила.

Да так смішками та жартами і одмовилась, а правди не сказала.

V.

Надходить осінь. Одробились у полі; справили обжинки. По улицах почали свати нохожати, — тільки й чуєш, як дівчата хвалять ся:

— А я за свого Михайлика заручена! — А мене батько поблагословив за Павлуся!

Смутно мені та сумно мені, мов я в чорну хмару ввійшла; тільки й радости, як стрінусь із Мотрею, наговорю ся. Як уже її просила: — Скажи мені, любочко, чи правда тому, що ти говорила, чи то жарту твої? Хто тобі казав, що будуть сватати?

— А хіба я не казала, кого посилала? — сороку білобоку.. — Тай почне реготатись. — От, серце, я тебе поражу хорошою радою: чого не треба — не питайсь. Поміркуймо лиш, як то ми з тобою в чужу сторону віддамося, та поміж чужі люди? Яка то наша доля впасть ся? Коли-б Господи, щасна! Поприйжджаємо до своїх батьків, до матерок у гості. Що я приїду пишно та красно, а ти ще краще, — сивою паровицею (бо там усе сиві воли в Мазовиці), у намітках димових, із любим чоловіком. Нехай нашим ворогам тяжко!

Та було як почне вигадувати, я й за-слухаюсь.

Якось порядкую в своєму садку, біжить менша сестра: — Домасю! Домасю: свати йдуть! уже близенько!

Ох мені лишечко! Побігла до хати, у сїнях спинилась. Чую — з батьком переговорюють ся, що „прийшли до вашої милости од пана Ігната“. Вийшов батько двері одчиняти, я йому в ноги, кланяюсь та плачу: —

Татоньку ріднесенький, не топіть своєї дитини!

— А який вражий син тебе хоче топити! — каже батько. — Годі-ж бо, годі, не плач!

— Хиба ми будемо тебе силувати, доню? — каже мати, — чого плакати?

Я радесенька, так дякую їм: — Спасибі, мамо, що ви мене жалуєте, що за нелюба не оддаєте!

Батько, почастувавши тих сватів, подякували за ласку. — А дитина наша, — змовив, — ще молоденька, нехай ми ще самі її покохаємо, та навчимо на розум добрий.

— Отсе, доню, — кажуть мати, як уже провели старостів, — се твій місяць, що за хмару зайшов!..

VI.

Як збулась я сього лиха, неначе й веселійше трішки стало; дожидаю Данила з Криму... як то він вернеться, як-то побачу його! а здумаю, що може яка пригода йому в дорозі сталась, то й серце моє похолоне. Вийду собі, сяду де в садку, та як задумаюсь, то думка думку спережає; робити що — ніякої охоти нема. Так і маюсь цілий день.

Одного ранку так-то мені важко було, коли чую — кличуть мати:

— Домасю! іди лиш до хати: Господь хороших гостей наслав.

— Яких, мамо? — питаю, а сама так і трушу ся.

— Од пана Корнїя Дончука: сватає за свого сина, Данила.

Боже-ж мій, милий! Я й не памятаю,

як мати ввели мене в хату, як поблагословили! Подавали рушники (я винесла що найкращий, вишневий) тай заручили нас.

Старі-ж радять ся з сватами, а Данило схилив ся до мене близенько: — Дівчино моя! — каже, — чи любиш ти мене так, як я тебе, дуже?

Я мовчу... а так вже любо мені його слухати! Що вечора було прийде до мене в садок, тай ніч мені з ним не змигнеть ся.

А мати кажуть: — От тобі, доню, і той місяць, що тобі на руки скотив ся!

VII.

І Мотря заручилась із Кирилом Савтирем. Одного дня ми й повінчались. Тоді вже призналась: Посилала я, — каже, — стару Бульбиху довідатись аж у Мазовище: то вона про все розпитала, і самого Кирила бачила, і Данила, і ті вістки мені приносила.

По весілля питає мій батько Кирила: — Як се ти, Кирило, оженив ся? Як би не своїми очима бачив, зроду не поняв би віри, щоб такий бурлака та одружив ся!

— Одружив ся, пане Іване, — каже Кирило, — як бачите. Сподобав її, як пташку співочу. Нехай у мене в хаті щебече.

Свекор мій такий добрий, жалувє мене, як батько; і свекруха жартовлива і ласкава: шасная моя доля вдала ся, дякувати Богу! Тільки на весні згадала я, як-то люди плачуть, як почав мій Данило в дорогу впряжатись. Такий то жаль мене обняв, як проводила його за село; стала, дивлюсь — тільки округ мене безкраї степи зеленіють...

Свекруха сама плаче, а мене розва-

жає: — Так-то нам уже Господь дав, доню моя мила, — каже, — що хто скаже, той і плаче! От я звікувала в роскоші, заміж пішла по любови, сини в мене, як соколи... та за те-ж я й попоплакала найгірчішими слізмами. І я виряжала перше свого чоловіка, а тепер із своєю дитиною розлука; та ще не знаю, чи діжду, чи побачу вже, бо я таки на світі пожила; може Господь і до себе прийме. А ти молоденька, діждеш його; чого тобі журитись? Змарнієш на личку — тільки його впечалиш!

І Мотря було прибіжить: — А що се ти, Домасю? Аже-ж і я свого Кирила у Крим випроварила! Та якже змарніла, Мати Божа!.. Коли твій чоловік розсудливий, він на тебе й не гляне — така ти стала! А мій, то мене й приголубить і поцілує, бо я стріну його така, як мак повний. — Так було мене розважає.

На-силу я діждала осені. Та вже що години вибігаю за ворота, чи не йдуть вони? А вночі, то й очей не зведу: от снить ся мені, що скриплять ворота, або чоловіків голос чути, так я і схоплюсь, вибіжу — ні, нема нікого: глухо, і ворота зачинені.

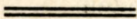
О Петрі якось, проти неділі, снить ся мені сон: зійшов над нашою хатою місяць у повні, та червоний-червоний; а в місяці білий півень трепочеть ся крильми, та так співає, аж по селі лунає.

— Се добрий тобі десь сон приснив ся, — каже свекруха, — ось побачиш, коли наш Данило хутко не вернеть ся. Як дівчині місяць снить ся, то жених; а як молодиці — чоловік приїде, або син народить ся. Треба

визирати Данила. І не огледимось, як притягнуть.

Він таки справді другого дня ввечері й вернув ся, мій голуб сизий. От уже ми наговорились! Я й розказую, який то мені сон снів ся: місяць у повні.

— А мені, — каже він, пригортаючи мене, — тільки снилась зіронька!

ГОРПИНА.

(Панська воля).

I.

Старий Якименко оженив сина, та таку-то вже невісточку собі взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна і весела, а прудка, як зайчик: і в хаті і на дворі вєть ся, порядкує, господарює, й співає, й смієть ся, аж гєть чутно її голосок дзвенячий. Аби на світ благословилося, уже вона і прокинулася, як рання пташка, і клопочеть ся й бігає. І свєкру догодить — вслужить, і чоловіка пожадує, і діло в неї не стоїть — зроблене все. Живуть щасливо, любенько; старий, на їх глядячи, тільки Бога милосердного дякує.

Одно й журило їх, що діток Господь не дає. Вона, було, як де попаде чужу дитинку, то вже й цілує і милує, а сама зітхнє тяжко. Аж ось послав їм Господь, — уродилась дівчинка. Так-то вже кохає та нестить Горпина свою первістку, і з рук не спускає; аби прокинулось, аби поворухнулось — уже вона й коло колиски: і хрестить, і цілує, і колише, й співає над нею. На панцину поженуть — дитинку з собою несе, та вже й мостить ся там з нею; сама робить, а око біжить до дитинки.

Ото було молодиці й жартують: — А що, — кажуть, — ваша дочка, Горпино?

Вона й почне; — Та вже всміхається, сестриці голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене; ні до кого не йде, тільки до мене. Свекор бубликом манить — не хоче! І в долонечки вже плеще! Вийду я з хати та зза дверей і дивлюсь, а воно й водить оченятами — шукає мене!

— Розумна, розумна зросла! — кажуть. — Готуй лишень посаг та рушники: хутко й свататимуть!

А дівчинка, справді, як та квіточка розпукується; таке славне дитяточко, веселе й здоровеньке, на пречудо!

II.

Тут умер наш пан; почав молодий господарювати. І старий був недобрий, а сей такий лихий, що нехай Господь боронить! Так людей жене — гірш, як тих волів. Отсе три дні панські одбудем, а четвертий за подушне, п'ятниця й субота якісь толочні повідумували. А яка толока? Не то страви, тай хліба не дають. День при дні, день при дні робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, тай діждали собі доброго! Він був не дуже багатий, а жити пишно, у роскоші великій хотілось, по панськи! Що йому до того, що люди було на ниві падають? Він собі то коней заведе таких, що як змії, то коляску купить новеньку, то у місто поїде — там утратить ся. А нам іще було кажуть сусідні панки (вони заходять часто з чужими людьми в розмову, а своє, то бють так, як і великі пани, — аби рука досягла); то й кажуть було: — Десь у вас тепереньки пан добрий дуже! Так го-

ворить, що аж лихо! Що мужиків треба і наук учити, і жалувати, і не знать-що! Десь його мудро дуже навчено!

А се справді — перше говорив, що й хати нові поставлю у три віконця, а потім, то й старі розвалились! Може його й на добре вчено, та, мабуть, панську істоту не переробиш!

Все село, як за стїну засунулось: такі смутні всі, що сумно й глянуть! Тільки Горпина трохи веселенька, тішить ся малою донечкою, то й про громадське лихо забуває. Та не минула і її лиха година! Занедужала дитинка, кричить, плаче. Горпина і сама плаче над нею, та нічого не вradить. Бігав старий свекор до лікарки — нема дома, та навіть і з молодиць нема нікого; всі на панщині. Далі й за Горпиною прийшли: — Чому не йдеш?

— В мене дитина не здужає, — каже вона, плачучи.

— Панови треба роботи, а про твою дитину байдуже.

Мусїла йти. Узяла дитину, обгорнула таї пішла.

А воно, біднесеньке, кричить та кричить. Дійшли, пан стрічає сам, такий гнівний, — крий Мати Божа! Почав словами картати, а дитиночка на руках так і пручаєть ся — кричить. Пан іще гірш розгнівався: — Геть ту дитину, — гукнув, — геть! треба мені робити, а не з дитиною панькатись!

Звелїв десятнику до дому однести.

— Ой, паночку, голубчику! — благає його Горпина плачуща, — нехай же я хоч

однесу сама! Паночку мій, будьте милостиві! се моя дитина єдина!

— Неси, неси, — каже на десятника, — а ти роби діло, коли не хочеш кари здобути.

Понесли дитинку полем. Іще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болезний; далі все тихше, а там і зовсім стихло.

III.

Як уже вона там робила сей день, — увечері прибігла до дому, аж дух їй захватило: — Дитинко моя! донечко! Чи ви-ж доглядали її, батеньку? Скажіть же бо, що й як?

— Та годі побиватись, дочко, — каже старий свекор, — дякувати Господеві, втихло трохи.

Та не на довго: вночі прокинулось ізнов, та ще гірш страждає, аж горить. Радилась Горпина з бабами — нічого не врадили, нічого не допомогло ся. А тут день уже нахопляється, треба на панщину йти. Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настояти макові головки на молоці, тай дати випити. Так вона й зробила. Нехай хоч воно одпочине — не мучить ся, — думає. Як дала їй, дитина зараз і втихла, засипати почала, та так кріпко заснула — і не здрігнулась, як крикнув десятник на весь голос: — На панщину!

Положила Горпина дочку в колисці, перехрестила тай пішла, плачучи.

Як там її лаяли, як на неї сварились — і не слухає, аби їй до вечора діждати! Перемучилась день. От сонечко вже за синю гору запало, от уже й вечір. Біжить вона

до дому, біжить... Убігла в хату: тихо й темно. Вона до коліски, за дитину, — дитина холодна лежить: не ворухнеться, не дише.

IV.

— Тату! — скричала.

— А чого, дочко, мене лякаєш? Я був задрімав. Мала спить і досі.

Горпина й слова не промовить, обхопила дочку руками та наче й замерла. Старий ізнов задрімав. — Світла! світла дайте! — крикнула, — тату! світла!

Старий викресав багаття. — Що се з нею подіяло ся? — думає, та як засвітив, глянув, так і прикипів на місці. Стоїть серед хати Горпина, аж почорніла, і страшно дивиться ся, а на руках у неї мертва дитина.

— Дочко, — промовив старий, — дочко!

— А що, — одмовляє, — бач, як могло ся! Затихла моя дитина — не кричить! — А далі як заплаче, як затужить, — де ті й сльози брали ся! Так і ллють ся струменем.

Почули люди, прибігли, говорять до неї, вмовляють. Вона мов і не чує і не одірвуть од дитинки. Чоловік ходить сам як не при собі; свекор аж занедужав.

Стали похорон ладити. От уже й домовинку принесли новеньку, всипали квітками пахучими, то зіллям.

— Горпино, — кажуть, — дай дитину.

Не дала. Сама обмила її й положила. Час уже й нести, а вона стоїть — дивиться. Люди до її говорять — не чує, не слухає.

Одвели якось, узяли й понесли. Гля-

нула вона тоді вперше округи, перехрестилась і собі пішла. Куди люди ступлять, туди й вона слідком за ними, за тою домовинкою; іде, слова не промовить. І в церкві достояла мов спокійна, та як стали ховати, Боже мій милий! так і кинулась за дитям у яму. Ледви вхопили її та принесли до дому, мов неживу.

Хорувала вона тяжко тяжнів зо три. Якось Господь помилював, вернув здоровле, та розум не вернувсь! Така вона стала якась — не при умі. Цілісенький день ходить мовчки, та городній мак збирає; а спитати — на що? — А се — каже, — для моєї дитинки. — Взмнку, то все плаче: — Нема маківок! Чим мені донечку ратувати?

Аби почала перша маківочка бреніти, вже й угледить і зараз вирве й любить нею, не натішить ся. То ще діло робить, порається, а тільки зацвітуть маки в городах, вона й хату покине і не вийде з тих маків. Ідеш по-над городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті, й сама ще молоденька, — тільки як роса біла: сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина... А маки процвітають, і білим, і сивим, і червоним квітом повно.

ВИКУП.

I:

Розкажу вам про Якова Харченка, — якого він смутку набравсь у Хмелиннях, залицяючись до Коханівни.

Приходимо ми з ним у неділю під те село. Сонечко вже низенько. Мій парубок, дивлюсь, ніби почав приставати. Примічаю мовчки... Придержав, знаєте, собі ходу, — примічаю: зробив ся мій парубок зовсім другий чоловік. Всю дорогу був такий говіркий та веселий, бубонів, як міський дзвін, а тут ніби води в рот набрав і брови здвигнув і голову повісив.

— Що се, кажу, — пане Якове, надувсь, мов кулик на вітер?

— Якого ви кулика видумали, дядьку! — пробурчав.

— Може притомив ся, хлопче?

— Ні, — одрізав, тай знов іде мовчки.

— Да що-ж се, кажу, — пане Якове? Перше гнав, нівроку тобі, як вітрів батько, а тепер чого се почав приставати?

Тут якраз зійшли ми на горбок, — так невеличкий, да з його глянуть на Хмелинці — село як на долоні.

— Оддишемо, — кажу.

Сіли. Дивить ся мій Яків на село, аж йому очі розбігають ся: дивлюсь і я. Все знакомі місця — і хати і садки. Славне село,

як би ви бачили! Церква стоїть висока, — старий сотник якийсь її будував; цвинтар заріс черешником та зіллям трохи не в пояс; хаточки поховались у вишневій садки. Любо, що й казати!

Сидимо, дивимось. Гомоніли люди на селі, а далі один по одному і розійшлись. Цокотали ще дві молодичі, розходились і знов сходились, та все махали руками, наче горох молотили. Як би не вийшов з хати чоловік, то не розійшлись би й до світу. На селі стихло; хіба де стукне віконце та проскочить по-під ворітьми хисткий парубок...

— Годі вже, ходім! — заговорив мій Яків, ніби його підкинуло, — вже пізно! — А сам аж побілів.

— Отсе мені лихо! — кажу я.

— Яке вам лихо, дядьку?

— Да що на тебе найшло, Якове? Вийшов і здоровий і веселий і співав і розмовляв, а тут разом неначе тебе киплячем обпарено. Грошей не погубив?

Він за шапку: — Гроші єсть — каже.

— І гроші несеш і дівчина дожидає, а ти як у ярмо ідеш!

Ані пари з уст.

— Переночуємо вже, — кажу, — разом зо мною у старого Кохана.

— Як їх ласка, — каже.

Закипів же й я тоді. — Та ти, — кажу, — Якове, говори до ладу! Що ти уриваєш по словечку, як попівна на бенкеті? Як ти мені зараз не висповідаєшся — я тобі не Явтух Товстодуб! І в старости не клич: не підю!

От він тоді й почав: Що-ж мені, —

каже, — дядечку, по тих грошах? Чи визволять вони мене?

— Чого-ж се, братіку, завів такої жалібної? Чому не визволять? Аби гроші, то й викупиш ся.

— А як пані не схоче?

— А вона чому не схоче, твоя пані, нехай її батьку все добре? Чи ти де бачив таких панів, щоб їм гроші були не милі? Мені, — кажу, не траплялись, — не знаю таких.

— Е-е, дядечку! вона, мабуть, чи не ковшем їх міряє?

— Дарма, — кажу, — що ковшем міряє: вони, ті пани, на гроші такі ласі, як циган на сало, братіку! Їм до віку, до суду буде мало! Не журись! Я сам з тобою піду до пані... І не таких бачили. Ти поклонись старому...

— Він уже казав мені: „За панського дочки не оддам. Лучше нехай іде в черниці“. А як Кохан сказав, так і буде: се й мале хлопя знає.

— Ну, побачимо, як буде, — кажу, — недалеко вже. І хата його он біліє!

II.

Ідемо улицею; іще з другого кінця побачили — в хаті світить ся. Підійшли; я постукав. У дворі гавкнуло цуценя; хтось одсунув віконце, та мабуть нічого не побачив, бо таки нахмарилось і зовсім темно було. Брязнула заціпка і вибігла Коханівна Марта.

Що то за дівчина під той час стала, Боже мій, світе мій! Та така-ж молодесенька,

а красна, як маківочка! Заквітчана, в червоному намисті, сорочка вишивана, в черевичках, — ну, дівчина!.. як зірочка!

Вибігла з каганцем, побачила мене й Якова.

— Аї, дядьку! — каже, — що се ви!

А се, бачте, не я, а Яків... трохи каганця з рук не вибив.

— Марто, ясочко моя! — шепче.

Аж ось і старий Кохан виглянув, а за ним стоїть Коханиха. Поздоровкались, привитались.

— Е, дочко, — каже старий, — любих гостей до хати просять, а ти тут веш ся. Іди, моя ластівко! — І пропустив її в двері.

Увійшли й ми, поклонились тай посідали. Старий вечеряти просить. Мати й дочка коло стола, то коло печі звивають ся, а ми поглядаємо одно на одного та хочем розмову почати.

Кохан... Ви, правда, зроду його не бачили. Сього чоловіка всі поважали змолоду. Як нарубкував, поведе чорними бровами — дівчата сохнуть і дуріють; а тепер, як пристарів ся, моргне сивим усом — громада й примічає... Первий чоловік у селі Кохан. Як би ви на його глянули! Що ті пани ваші міські? Ошпарені горобці! Сей, як вийде, кажу вам, — високий, сивий та усатий, у чорній свиті, а пояс червоний, шапка сива, виступка козацька настояща, ще давніх козаків. Хоч там і ворогуєш з ним, а шапку не хотючи знімеш. Чи мало по селу старих людей ходить? Ну, иньшому поклонив ся, а иньшого, буває, що й не вгледив: а сього, як гетьмана, зараз уздриш. І він підніме шапку, хоч би малій дитині, підніме—і далі

йде. Оженився він із Оксаною. — Яковенка старого дочка, тож козацького хорошого роду. Така повновіда молодиця, чепурна, чорнобрива, настояща козачка!

— Посиділи ми там, іще поглянули один на одного.

— Так то воно, брате! — каже Кохан.

— Так то, брате! — кажу й я йому.

Коханиха вечерю постановила, почали частувати горілкою. — Іще чарочку, свате! — просять. — Дорога дальня, — каже Коханиха, — і холодний вітер віє! мабуть притомили ся.

— Е, панї матко, — кажу, — до любої небоги нема далекої дороги! — тай випив другу.

Далі старий до парубка: як? що? чи все гаразд? який заробіток?

Яків, бачте, в Київі на заробітках був. У нас пускають: треба тільки подачу давати, яку там положать. Яків того року таки добре заробив. Налягав яко мога, бо знав за що, то й діло кипіло.

— Хвалити Бога! — каже Яків. Виняв із шапки гроші тай положив старому перед очі. Сам устав, поклонивсь тай дивить ся.

Старий тільки усом моргнув. — Гроші каже.

Яків знов поклонивсь: — Всю надію клав на вашу ласку та милость, батьку!

Марта, дивлюсь, припинилась, наставила головоньку. мов та перепілочка, і слухає — не дише. І мати, бачу, на нас карим оком закидає.

— З Богом, — кажу, завтра рушаймо до панії, а потім і до вашої милости за рушниками.

— З Богом, — каже старий, — попитайте долі. Одкупиш ся, Якове, — зятем будеш; а ні — воля божя! За панського дочки не оддам, Казав перше, з тим і умру. Вона в мене славного козацького роду! Чи таки-ж мені, та ще з сивою головою, чесний хороший рід зневажати, козацький рід переводить, як погану жидівську віру! Нема в світі над козаків! — А сам аж стелю підпирає; випроставсь і очі світять і голос дзвенить: аж помолодшав, наче на Турка йде!

— А нема, нема над козаків! нема, — що й казати! — зтиха приказує жінка, хитаючи головою.

Мій парубок побілів, як хусточка і дівчина сама не своя. Стоїть, як нежива, і ясних оченят не зведе.

— Чим же він не козак? — кажу я старим. — Та подивіть ся, люди добрі, чи він же не козак? Нехай хоч сама Марта скаже!

Марта нічого не сказала, закрилась вишиваним рукавцем тай з хати вийшла.

— Так як же се буде, пане брате? — питаю.

— А так буде, як я сказав. Ідїть до панї, питайте долі.

— А як, враже зіллє, багацько схоче?

— Аби схотїла! За гроші не стійте: я грошей дам.

— Ну, спасибі, брате! — кажу я. — Щирий ти козак, як я бачу! — Тай торкнув свого молодого: примічай ніби.

Веселїйше, знаєте, стало. Випили ще по чарцї тай почали радитись, як приступити.

Коханиха за дочкою вийшла. Певно десь присїли в садку тай журились укупцї. Ми того вечора вже їх і не бачили.

III.

Одвів нас старий укомору на добра-ніч, тай полягали ми спати. Чую я — не спить ся щось мойому парубкови: то сїно перевертає, то зітхає, далї й вийшов.

— Чи не піти-б і менї за ним? Може, знадоблюсь для сторожі. — Лежу собі тай думаю, а сон мене так і клонить: сїно пахуче, свіже. Чую — рип! Ну, й добре, що не пішов: се Яків... Він постояв трохи і знов шмигнув. Е, нї, постій! Тут і я за ним. Бачу: підбираєть ся під хатнє віконце, та ба! Він і льнув до його і бив ся голубом і стукав тихесенько, нїби травицею, — віконце не одчинилось. Чи спала молода козачка, чи батько не спав, — хто його знає! А ми пішли, як прийшли, нї з чим.

— Не журись! — кажу, щоб його розважити, — колись і перед нашими ворітьми сонечко зійде!

Він тільки рукою махнув тай заривсь у сїно.

— Якове! о Якове! — кличу.

Мовчить, неначе не чує, спить.

Тодї я й собі на бік, тай справді заснув.

Повставали раненько, до сонця. Старий випроважав нас за село (бо Хмелинцї село козацьке, а до панського буде ще з пів верстви); зняв шапку: — „Боже помози!“ — тай попрощались. Ідемо собі, коли де не візьметь ся — Марта з коромеслом, і хоче щось казати, і соромить ся, а сама як вишенька.

— Що се, Мартусю, — кажу, — чи не нас вийшла провожати?

Я вже мусїв розмову почати, бо мій

парубок тільки очима світить та по-за мною носуваєть ся знай до дівчини.

— Я була, — каже, — в Галї, коромесла... Боже вам помози, дядьку! — Тай стрибнула поміж верби.

IV.

Увійшли в панський двір; сонечко вже підбилося височенько; питаємось — сплять. Посідали коло мальованого рундука, дивимось. Сад якраз перед очима. І туди стежки і сюди стежки, все жовтим піском повисипувані, і квіток цвіте без ліку, все кружками, кружками; і лавочки зелені, чистенько так, порядошненько.

— Славний садок, Якове!

— Славний, — каже, — дядьку!

Довгенько таки ми сиділи та журились, поки дождались. „Панї встала“, кажуть. Кликнули нас до покоїв. Увійшли. Аж у очах нам замітіло: і зеленіє і червоніє і біліє і синіє... Чого там нема! Може, доводилось зазирнуть у жидівську крамницю? всього багацько; зразу й не розбереш, що добре, а що, вибачайте, годить ся в смітте викинути, аби людей дурити, аби бабо рябо! Так і тут: по кутках блищить, по стїнах сяє. Повибігали якісь панночки, куці та бистрії, як сороки; повертілись-повертілись перед очима, тай круть за двері! Обідної вже доби сама панї вкотила, як на колесах: пухка така, піби на дріжджах зійшла: у перстнях, у отласах. Прийшла просто до дзеркала, повернулась двічі, так і зашуміло по покоєвн, мов сухе листє, плюхнула в крісло, аж її підкинуло; тоді зирк на нас: — Чого вам треба? — питає.

— До вашої милости, — кажу, — так і так! — та низенько кланяюсь.

Вона й стала тоді ніби щільнійш на нас дивитись, тай каже, що тепер усе дорожше стало, що в того то, да ще в другого пана парубки одкуплялись, то по півтисячі за себе положили.

— А в якого-ж се пана, добродійко? — питаю, та знов низенько кланяюсь.

— Тобі на що, в якого пана? — а самій мов у усі закрутило. — На що тобі?

— Да що? — кажу, — у того пана — нехай йому Бог дає здоровля — такі люди багаті!

— А ти думаєш за скільки одкупитись?

— Та ми-б то думали, вельможна пані, як по наших грошах... Да що! Мабуть, Бог не судив.

— За скільки-ж ти думав?

— Да що вже даремно вашу милость турбувати! Бувайте здорові, добродійко! — А сам до дверей.

Яків мене хіп за рукав: Дядьку!

Я йому моргнув — не мішайсь!

— Слухай бо ти, — кричить пані, — постій! — Завернула, знов питає: — За скільки хочеш одкупитись?

А я таки не кажу. — Що, мовляв, вашу милость клопотати нам!

Далі бачу, що вона вже червоніє, як жар найчервоніший, — кажу: — Я, мило-стива пані, думав за двіста карбованців.

Вона мені: — Та ти, мабуть зроду дурний! Та ти се, та ти те!

А я все кланяюсь мовчки, ніби вона й до ладу говорить.

Виговорила, устала: — Коли хочеш

одкупитись — одкупляй ся скорійше за триста; бо впослі й за тисячу не одкупиш ся.

Яків мій зрадів та, як дурень з печі, в ноги їй ген! Дякує, бач, що йогож салом та по його шкурі!

— Ну, а гроші-ж принесли? — Сама як у очі не вскочить.

— Ні, — кажу — милостива пані, маємо при собі трохи, да не всі.

— Мені зараз гроші треба! — крикнула, — зараз таки! Я, — каже, поїду в город сьогодні і ви щоб там були, та все й скінчу. Ідїть, заберіть гроші.

Сама як схопить дзвінок, по всіх по-коях — дзїнь-дзїнь! Повбігали дівчата й хлопці. — Коляску! — каже, — та не баріть ся! — А сама товчить ся, як Марко по пеклу, то папірчик ізза дзеркала витягне, то одмикає, то зачинає; за нею й дві дівчинки пострибують, як ті лошатка, що жахають ся.

V.

Поки в панському дворі лагодились та вбирались, ми хутенько перебігли до Хмелинців, наробили там крику, сміху, радости та веселости і знов вернулись до панського двору. Пані казала нам дати возочка; сама сіла в високу коляску, тай поїхали з Богом.

Городок наш — так собі городок, нічого. Мій батько казав, що колись по йому проходили полковники та сотники, — дак куди глянув, славне військо, як той мак червоний; а тепер засїли Жиди, як сарана. І пани живуть. У базар, то й чоловіка попадеш, бо в базарі людей найбільше.

Заїхала наша пані до старого Мошки,

Жида. Покої високі й хороні, тільки так перцем і душить.

Зараз послали по якогось писаря Захаревича, а нам казали коло дверей підождати, поки прийде. Прийшов він хутко. Поганенький на личку, рябий як решето; штани сині, широкі, якась куца свиточка і на шиї зелена хустка; під правицею шапка. Увійшов, зігнувся, ізнітив ся, наче й не ступає, а чоботи здорові і добре змазані.

Пані його до себе зараз покликала. Вона в нас, як говорить з яким чоловіком, сидить собі просто, як добрий качан у городі, і все роздивляється, які в тебе брови, які уся, яка одежа на тобі. Хиба-б який генерал, щоб вона голівку схитнула на бік, або глянула в очі любенько.

Пождали ми ще трохи, поки пані радилась із тим Захаревичем.

Вийшов він од неї, моргнув на нас, тай каже. — За мною ідїть! — І пані з дверей каже: — Ідїть за ним. — Ми й пішли.

А веселий чоловік був той писар Захаревич! Ледви ми вийшли, він почав сміятись і говорити, мало не танцює. Далі огрів Якова зо всієї руки по плечах, тай каже: — А що, схотїлось на волю? І добре!

— Так то добре, — кажу, — що краще нам і не треба до якого часу!

— То тільки біда, — каже, — що діло то ваше дуже трудненьке. Не знаю, як то воно й буде.

— А що-ж там таке? — питаю. А Яків так і побілів.

— А те, що треба вам тепер особні приміти писати; се трудно! Я-б то й написав їх, та що скаже пан Виркач? Треба йому читати їх.

— А як добре напишете, поздоров Боже вас, пане, то певно нічого не скаже; хіба подякує.

— Хіба йому подарочок дасьте, а? А я однесу. Се можна. Га?

Яків зараз і вирвав ся; — Якого-ж подарочка треба? Навчіть, пане?

— Можна й грішми, хоч і сто рублів, то візьме: він добрий чоловік! — каже писар, а сам регоче.

— Ні, пане, ви нам кажіть, як треба. — Се вже я йому. — За що гроші давати? Або ми панію свою питаємо.

— Се не конче треба. Вольному воля, спасеному рай. Можна й без грошей. — Се вже без сміху каже.

Сів кінець стола. А стіл у його кривий, да і вся хата на боці; по кутках дірки сміт-тєм завалені. Написав щось, да й каже: — Я не зможу тут нічого; так і панії скажіть. Нічого писати.

— Як нічого? А другим щось пишете, пане?

— Пишуть особії приміти, мугирю! — каже той Захаревич, налаявши нас. — А в його які приміти? Зовсім так, як і всі.

— Так се слава Богу, що й ми на людей походимо! — я таки озиваю ся.

Так ні, тай ні! Нема особих приміт, нічого писати!

Мордувались - мордувались, — таки мусіли дати два рублі з копою! Тоді приміти знайшов і хутенько їх начеркав у папері. І веселий знов став, який і був перше.

Провів нас, тай каже: — Не бійтесь, усе буде так, як слід йому бути; на те голова і приятельство. Нам аби маленький

подарочок, — як то говорять: з миру по нитці — голому сорочка.

— Щоб не довелось мирови оголіти! — кажу я, — бо, поздоров Боже вас, багацько дуже ниточок тих тягнете, да з усіх боків.

VI.

Все, як пообіщав Захаревич, скінчилось добре. Поклонились ми панії, тай не гаючи часу, до Хмелинців. В Хмелинцях рушники були готові, тільки нас і ждали. Зробили змовини, а там і весілля справили.

Добре погуляли і старі й молоді. По всьому селу пішла чутка, що в нас весілля: музики грають, у бубон бють, — весело було, бучно!

Правду говорять: — з гарної дівки гарна й молодиця; гарно завертить ся, гарно й подивить ся. Що то за молодиця вийшла з нашої Марти! Дівчиною як була, бігає, смієть ся, щебече: а тепер, якось ніби розумнійша стала: двір перейде тихо, велично, у очі гляне з повагою. Очіпок червоний, намітка біла, довга, — і гетьману крапцї жінки не треба, їй Богу!

Живуть вони й досї з батьком укупі і щиро люблять ся. Хлопчик найшов ся в них, такий чорнявий, у батька вдав ся, і здоровий, дякувати Господеви, — росте.

СВЕКРУХА

I.

Жила колись у нашому селі удова Орлиха. Я ще була невелика дівчинка, не дуже-то що памятаю, а чула се од покійної матери — нехай царствує! Вони були сусіди з Орлихою, тин об тин. Мигаєть ся мені та Орлиха, мов у тумані: висока у червоному очіпку, все чорні брови здвигає.

Чоловік її давно помер; старшого сина в Туреччині вбито; менший при матері був, хазяйнував. Парубок на все село: гарний, хоч з лиця воду пити, жвавий, веселий і роботящий. Матір поважав, а стара гляділа й пильнувала його більш, ніж ока в лобі.

Задумала Орлиха свого Василя одружити, стала шукати людей. Де збіжать ся дівчата на улиці, або на могилі пустують — Орлиха тут і вродилась, прислухаєть ся, придивляєть ся...

— Не бери, — каже, — мій сину, багаті — і самі ми не багатирі; шукай — щоб була покірنا та добра.

— Добре, мамо, вишукайте, яку треба, я й оженюсь.

Поки мати шукала, він собі сам знайшов. Був у Вишеньках на ярмарку і з того часу став туди учащати що-вечора. Мати постерегла перш усіх і довідалась: ходить Василь до Ганни Королівни.

— Сину мій, сину! — каже, — не бери тієї багачки: буде вона дуже гордувати; се батькова дочка, вимислива й пишна, — одцурайсь її.

Василь аж до землі припадає — просить. Нічого робити. Послали старостів; побрали рушники; справили весілля. Привезли молоду до свекрухи.

А посагу в її було, Боже мій, світе мій! На дев'яти возах везли і в кожному возі по чотири воли сивих ішло. Запаски шовкові, пояси, як жар, кожухи шовком повишивані...

Молода в золотому очіпку; намітка, як дим, тонесенька; червоні коралі аж до пояса. Всі здивились на неї: як повна рожа! Тільки стара Орлиха, стрічаючи хлібом-сіллю, якось невесело глянула невістці в вічі.

II.

Пожили вони рік. Спершу молода Орлиха на улицу виходила; було, як заговорить, або засміється — і старому веселіше стане; а далі й годі і не побачиш її: все в хаті, у господі. (Бачте, вони собі хату збудували на двоє: у одній молоді, а в другій — мати).

Хто питає стару Орлиху: — А що ваші дітки? Добру собі невісточку маєте?

— Звісно, як батькова дочка, — одкаже, або й нічого не говорить, наче не чує.

Якось моя мати поралась у хаті. Увійшла Ганна. Мати бачать — смутна дуже; сіли коло неї, тай кажуть: — Що се тобі, моя Галочко, очіці запали? Чого зажурилась?

Ганна сплеснула руками, а сльози покотились, як перлове зерно: — Не любить мене

евекруха! Обмовляє мене, з світу божого жене, дорікає, що я батькова дочка!.. Татоньку мій! Як би ти знав, яка моя доля нещаслива буде, ти-б мене був ще в сповиточку у глибокій криниці втопив!

Мати розпитують, що, як там у них, за віңо сварка вийшла.

— Вона з першої години мене не злюбила. Запаски мої найкращі шовкові попсувала: що возьму — вони в руках тліють: се вона, вона — я добре знаю! Чогось мені в скриню запорошила... і золоті очіпки мої потемніли, а пояси червоні полиняли... вона все добро моє переводить! Все до Василя: — Продай та продай ті воли! — (що од мого батька). А я кажу: — Не хочу! На що продавати? — Василь, правда, таки й не повів їх у ярмарок, а вона на мене напала ся: — А, вража дочко! Ти мене осиротила! Мій Василь від мене одцурав ся! Підожди, підожди! Я тобі добре оддячу!

— Покорись, Галю! — кажуть їй моя мати, — що-ж робити!

— На що я маю їй коритись! — крикнула Ганна, — не хочу! Як хто гукає, кажуть, так і одгукуєть ся!

III.

Одній почин не спить ся матері. Чують — у сусідчиному садочку щось шепоче; відчинили вони віконце — прислухають ся.

— Галю, моє серце! — каже Василь, — чого се ти знов заплакана?

— Не кидай мене одну, Василю! Я не тямлю, як без тебе й переднювала! Тяжко та сумно мені!

— Що-ж тобі, моя рибочко? Може мати? Я її прохав, як вибирав ся, що-б тебе не смутила.

— Вона мені й словечка не промовила. Василю, цілісенький день у вічі не глянула, Смутно, сумно було в хаті!

— Що та Орлиха виробляє! — подумали собі мати. — А здаєть ся й розсудлива людина.

IV.

Надійшли жнива, достигла Василева пшениця — така гарна, колос у колос. Наша нива коло їх і мати разом з Ганною в поле виходили. Одного ранку ждали-ждали тай самі пішли. Ганна надійшла вже по обіді і така бліда — хитаєть ся; мати аж злякались. Що се їй стало ся?

— Чогось мене коло серця пече, як огнем, — каже Ганна, — і встояти не можу! Ледви до ниви доплела ся.

— А що свекруха? — питають мати?

— Ой тіточко моя любенька! Сьогодні уночі я її бачила в нашій коморі. Прокинулась, а вона стоїть проти місяця, біла така, розхрістана. Я крикнула — вона з комори.

— Се тобі так здалось, моя дитино! Чого-б то вона уночі прийшла?

— Ні, ні, бачила я її добре!

— І Василь бачив?

— Василь не ночував дома, виїздив... І він не йме мені віри... Не нажну я й снопика сьогодні; не здужаю й рук підняти. Виглядатиму Василя; казав — прийде над вечір, то й доведе мене до дому.

V.

Мати пішли жати. Над вечір придивляються — не видно Ганни: чи не до дому пішла? Питають ся других жничок -- не бачили, щоб ішла; гукають — не озивається; до того місця, де вона була — нема. Що за диво! Коли-ж ходячи поміж копами і найшли... Лежить вона, неначе спить; хороша й свіжа, як квітка. У головах снопок пшениці, ручки навхрест зложила... Вечір Господь дав такий ясний, тихий; лежить, як жива у пшениці, аж колосе над нею похилилось...

Побігли до Василя, — він недалечко й був, косив; стріли його — йде такий веселий до неї! Як же побачив свою Галю неживу, підняв косу та черк себе! Ніхто не вспів і оком змигнути... Тут коло неї і впав.

VI.

Кинулись до старої Орлихи. Стріла вона мою пані-матку іще на воротах, неначе ждала. Мати кажуть: — Невістка ваша вмерла! — Стара сціпила зуби і вдарилась в поли руками: — Що-ж робити? судилось! — каже. Не заплакала, нічого, тільки біла стояла, як липина.

Мати злякалась і не знають, як про си-на сказати; а тут їх і несуть... „От, обох несуть“, кажуть мати.

Вона як крикне: — Як обох?

— Бабусю, і Василь ваш не живий!

Як вона кинець ся, як побіжить! Мало з рук у людей мерця не вибила; схопила його за голову і кричить над ним... Да й страш-

на-ж вона була! Без хустки, сиві коси тріпають ся по плечах, розхрістана, уся в крові; ходить, ходить коло сина і все кричить, мов Господь їй розум одібрав.

Убрали молодих, положили поруч на столі; хто пішов до дому, хто zostавсь на ніч. Дивлять ся — нема старої Орлихи, як у землю ввійшла! Да вже на другий день знайшли під тином неживу: синя, синя, як бузина.

Молодих укупці поховали; стару оддалік. Хата їх так і розвалилась пустою: ніхто не купив, бо кажуть, що-вечора, як місяць зійде, по тому дворищу тиняєть ся молода Орлиха. У глупу ніч сяде проти місяця, зложить білі руки, піджидає свекрухи, тай докоряє їй: — Ти мене, молоду, з світу звела, стара Орлихо!

ОТЕЦЬ АНДРІЙ.

(Знай, Ляше!)

I.

„Ох, Боже мій, Боже, що та любов може!“ як то у пісні співають.

У нашому селі був чоловік Петро Самійленко. Він мені й родич доводився. Чоловік був дуже добрий, до своїх щирий, зроду нікого не скривдив. А веселий був! Як коли в празник зберуться люди до його хати, почне він точить: як Жид на війну їхав, або копитан зорі лічив, або про Ляхів. От, Ляхів тільки не любив дуже: і в вічі Ляхови не подивиться. Якось зморщить ся, да все чмихає, або чхає. Пан наш, оконом, і питавсь таки його: — Що се тобі, Самійленку, таке? — А він йому: — Таку, пане, натуру маю: аби побачив такого пана, як ви, зараз і чхати. Мабуть, якась вража відьма так мені починила, як ще маленьким був. Отсе, бувало, як ідуть пізно люди по селу та регочуть ся, то хоч і не питай — од Самійленка. Жінку він мав добру, роботящу; діточок Бог дав тільки дівчинку Оксану. Росла вона, як утя на воді і пешена була така, бо сказано — єдиначка. Іде мати на город, або до сусіди — і Оксана за нею, як клубочок, котить ся. Треба старому в поле — дочка ввяжеть ся за татом. Цокотуха така, весела, як рибка, а проте розумне і слухняне дитятко.

II.

Зрівнялось їй дванадцять годочків; помер старий Самійленко, нехай царствує! Дуже зажурих він жінку! Хоч вони й заможненькі були, мали хату гарну і худобу, та все без його zostались як сироти.

Приходжу до їх дочка в садку, мов та зозуленька кує, стара журить ся, поглядає по дворі таї каже: — Голубонько моя! Неначе мені світ завязаний! Сумно мені, нудно мені! Велика моя туга!

На те воля Божа, моя любко! — кажу я. — Плачем лиха не поправите. У вас дочка росте.

Вона тоді й каже: — Перед смертю Петро казав мені, що під старою черешнею, в садку, він срібні гроші закопав. — Нехай, — каже, — нашій Оксані буде; і не викопуй їх, жінко, бо вражих Ляхів не встережеш ся. Або отцю Андрію оддайте.

Ми зараз таки й пішли викопувати ті гроші. І справді знайшли глечик, височенький собі, повен грошей, а гроші все срібні, все карбованці. Полічили таї однесли до отця Андрія.

III.

Хутко по тих часах і мій чоловік помер. Пішла я на заробітки в город; стала в одних панів за наймичку. Була я там чотири роки, і добре мені було, поки панич не оженив ся. Узяв він молоденьку панночку і на личко дуже гарну. Вона зараз усе перевернула по своєму; нічим їй не вгодиш. — Ти говориш не так! На тобі хустка пога-

на! — Та надінь сукню! Яку отсе одежину почепила! — А я, як і тепер, у плахтії в запасці. І стару паню почне муштрувати було з самого ранку: — Що се ви, мамонько, без чіпчика вийшли? — Хтож то видав! Отсе, як мужичка, ходите! Стара увійде собі в хату до мене, або в садок забересть ся, та плаче-плаче! Покинула я їх, пішла в своє село.

Як побачила я Оксану, аж рученьками сплеснула. Вигналась висока дівчина, ставна, хороша; коса їй аж до пояса; а така ласкава, привітна, ввічлива!

А що хлопці дуріли! Яка вона молодесенька, а вже свати не переводились у хаті. І хороші все люди ставали, багаті — не хотіла.

Полюбив ся їй один парубок, Тиміш Кряж. Він був не дуже панський, казенний. Кохав і він її дуже. Де буде одно і друге туди біжить. На вечорницях, на улиці — все в парі, як ті голубята. Дожидали вони осени, думали вже побратись. Вже й барвінку на вінок набрали і рушники наготовили. І такі веселі були, щасливі! Любо було їй подивитись, помість сам одмолодієш.

IV.

Отже не думали, не гадали, — накинулось лихо: побачив Оксану наш пан оконом, тай увязав ся за бідною дівчиною. Нема їй стежки вільної: і улицею не перейде, щоб він не догнав та не почав підмовляти... Далі велів їй силоміць узяти до покоїв.

По селу, неначе хмара найшла — зашуміло. Громада зібралась, як ніч, сумна;

молодиці кричать, плачуть; а мати — як нежива ходить. Радились цілий ранок. Положили, щоб Оксану відбити в Ляха того-ж самого вечора.

Тиміш зібрав парубків: — Братіки мої, товариші милі, допоможіть мені! Засіли вони недалеко панських будинок, за могилою, а як смеркло, прикрались під самі вікна; дивляться — стоїть Оксана і рученьки опустила, біла, як смерть, а пан оконом узяв ся в бокки і смієть ся і заговорює, далі за руку її... Вона як ухопила столик, що тут стояв, підняла над ним та так подивилась сумно, що хлопці кажуть, аж нам серце похолонуло. Пан оконом погримав і виїшов, а Оксану знов замкнув. Парубки наші кинулись, тільки дзвеніло скло в вікнах, вскочили в ту кімнатку, вхопили Оксану тай помчали до отця Андрія.

V.

Я тоді служила в його за наймичку. Він удовець старий-старий; борода довга, біла, як молоко. Сидів він, читав Святе Письмо, свічечка горіла, як убігли хлопці з Оксаною. Він устав та: — Боже благий! Боже мій милостивий! — каже, де Твоя правда в світі? Діти мої любі! Звінчаю я вас; ідіть до церкви.

Повів їх тай звінчав зараз. Поблагословив і казав не боятись нічого: — Я сам буду одказ держати!

А парубки тії — сказано, вітер у голові, молодь — видрали десь музики і повели молодих по селу, гукаючи, співаючи; пішли танці, регіт... Цілу ніч гуляли і молодих од

себе не пускають; оступили їх як військом... Ранком одвели до Тимошевого батька, а самі розійшлись на панщину, як і не було їх.

VI.

За Оксаною, як її викрали, то зараз пан збігав ся, кричав і бивсь у дворі дуже, — да за ворота не вийшов; іще казав замкнути їх і сторожу поставив.

Як дознав ся-ж, що Оксана вже звінчана — мало слуги з світу не зігнав і ус собі обірвав з серця; а людей, то дуже обіжав. Побіг до отця Андрія, як з гіллї зірвавсь, дверима стукає, грюкає, ногами тупоче — так храбрує!

Отець Андрій вийшов до його. Він зараз і крикнув...

Отець Андрій підняв руку та йому: — Бушувати в моїй хаті не годить ся. Я старий чоловік і служу Господеви; утихомиртесь!

Той і стихнув до-разу.

— Хотіли ви бідну дівчину погубити... Чи в вас же не було сестри, або мати рідної? Схаменіть ся! Бог не попустив великого гріха, так ви метнулись тоді старого чоловіка обіжати! А любите, як люди величають добрим чоловіком. Горе вам! Не обіжайте бідних людей! Ідїть собі з Богом!

Панок наш верть за двері, як опарений. З того часу і будинки отця Андрія обминає.

Оттак-то й вийшло: Знай, Ляше! як розказують старі люди.

МАКСИМ ГРІМАЧ.

I.

Не за вас се діялось, — давно колись, як панувала на Україні вдвійці Польща і Московщина. Московщина обладувала Україною сьогобочньою. Застави хоч і стояли, та не густо; сторожа не пильнувала так, як тепер по Збручеві, чи що; то Дніпром ручійші люди перевозили всяке добро, не оплачуючи: шовки, оксамити, парчі-сутозлоті, пахучі шафрани й крами дорогі, в барильцях щире золото й срібло.

Саме проти Черкас, нижче Домонтова, сидів хутором над Дніпром Максим Грімач, то сей і довгенько кохав ся в тому. Такий то багатир! Ходив у жупанах та в сапьянцях та в атласах. І хороший був: повновидий, чорнобривий, чорноусий, а веселий, а жартовливий! Було, як виїде в неділю поміж люди, то як його люди і обступлять. Дуже його любили.

— От, — каже було хто з громади, — ти, брате Максиме, зовсім у пана вбрав ся!

— Еге-ж, братіку, вбрав ся! Вбирайтесь лишень і ви, добрі люди! Добре панам жити, кат їх не взяв! Уже тепер годі за вас підставляти шию, годі! Буду їсти та пити, та хороше ходити, — звісно, так, як панови вельможному годить ся.

А такий був: нехай тільки станеть ся

кому з нашого села пригода — головою ляже, а виратує; нехай зачепить хто чужий, то й не збудеться лиха: налетить, як той вихор нагальний, до щенту викорчує. Колись шляхтич да заняв козаچه поле, то він і хату його спалив і попел розвіяв і самого протурив за Дніпро. Коли жив, то може й досі памятає, які нагайки-дротянки плелися в пана Максима Грімача.

Був Максим удовець, мав дві дочки. Одна — Катрею звали — вже дівчина виросла, а хороша та пишна, як королівна; друга — Тетяна, так собі підліток, невеличка; звивається було в дворі, або в віконці виглядає, як ясочка. Жили вони в батька у роскошах.

Ото було, як опівночи, то й пливуть човни Дніпром, тай пристають під старою вербою; а пан Максим їх веде до світлиці тай приймає що треба. Забулась, як на імя того пана, що пересилав йому човнами все те добро. Він держався в кам'яній печері поміж гором, над Дніпром і ніхто про те не знав, окрім купки вірних козаків.

II.

Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, смілий, як сокіл, — і щиро покохала його наша гордовита Катря.

Сватають її багаті люди й хорошого роду — один і другий і третій. — Не хочу, не піду!

— Слухай дочко! — Каже Максим, — багацько ти гордуєш рибочко! Сватають те-

бе перші люди в селі, парубки молоді й хороші, — чому не йдеш?

— Мені байдуже, що вони молоді і хороші, коли моє серце не до їх горнеться.

— А до кого-ж доню? Слухай лишень, моя дитино: я тебе не буду за їх силувати, тай за бурлаку не віддам, нехай він хоч і місяця з неба схопить. Не оддам дочку! Як тобі кажу, так і буде. Слово в мене батьківське, кріпке, сама знаєш!

— Знаю, таточку! А якого-б ви собі зятя бажали?

— Вільного козака, дочко, щоб сам собі паном був, нікому не кланявся, — от якого! —

— А як буде сам собі пан?

— Тоді з Богом!

— Ну, я буду дожидати.

— Дожидай, моє серце, не бороню. Хто-ж він такий? Я щось примітив...

— На що вам знати, таточку! Нехай перше визволить ся, тоді й знатимете.

— Добре, моя люба дитино, нехай!

Як почув Семен, то й каже: — Що-ж робити, Катре моя кохана! Треба ждати! Я в свого пана вже третій рік добуваю, останній. Як послужить доля, то сього року буде велика здобич. Отаман мене не скривдить: чоловік він шановний. Подякую йому за хліб, за сіль, нагледжу де хуторок красний, тай поклонюсь тоді твоєму батькови... Тільки любі мене вірно, моя дівчино!

Ждуть наші голубята. Не плаває — літа Семен Дніпром, тільки човен синю хвилю розбиває.

Ладять ся козаки в дорогу, Семен із ними. Виряжають ся козаки на здобуток.

— Соколе мій, козаче! — каже Катря,

пригортаючись до його, — коли-ж вернешся? чи хутко?

— Хутко, моя рибчино, хутко! Зацвіте перша вишня у твоєму садочку, закує сива зозуля, — я припливу до тебе не наймитом, — вільним козаком, Катре!

Рушали козаки в осени, казали дождати на весну.

III.

Сидить Катря в світлиці, вишиває шовком рукави та рушники та все в віконце поглядає: чи крутить завірюха, чи вже сніг тане, чи хутко-то теплом повіне.

Скресла крига, пройшла. Шумить Дніпро, сивіє й чорніє і плескає в береги; розвивається верба, зеленіють очерети. Весела наша Катря ходить собі та поглядає.

Зацвіли вишні, прокувала сива зозуля. Красно в садочку! Послався зелений барвінок, голубо зацвів; червоніє зірка; повився горобиний горошок; вовча ступа попустила широке листя; цвіте-процвітає мак повний — і сивий і білий, і червоний; роскинувся по землі синій ряс; розрослась зелена рута. Поміж тим квітом — сама, як найкращий квіт, — помагає Катря, помагає та з синього Дніпра ясних очей не зводить; а тільки зійде місяць та посипле іскорцями у темну воду, Катря вже й під старою вербою в березі. Пильно дивиться вона, придивляється, чи не пливе хібкий човен, чи не править тим човном ставний та любий козак.

Минає тиждень, минає й другий... Якось сидить вона під вербою, а ніч зорешлива та тиха; тільки соловейко свище та гуде Дніп-

ро. І замигтіло щось оддалік, ніби чорна чаєчка... ближче... Се човен! Летить, мов на вітрових крилах. Вона аж рученьки до його простягла... Який же то козак правив човном?... Се не Семен... От уже він і коло берега, схилив ся на весельце, свиснув раз і другий... З хати виїшов батько. Катря припала за вербою.

Виїшов старий Грімач тай питає: — Які вістки?

— Лихо, пане Максиме, — каже козак, — лихо!

— А що там таке?

— Позавчора перед бурею, опівночи, горіла берега (а козаки, було, як треба дати звістку, що йдуть, то й запалють березу, або друге яке дерево над Дніпром); от ми примічали та вчора й виїхали на зустріч... Нема нікого... тільки Дніпро потрощені човни носить...

— А велика була буря?

— Я й зроду такої не бачив! Дуби так з кореня й вивертає; дощ комиші позсікав, як шаблюю; Дніпро — аж пісок зо дна викидає... ніч темна-темна, тільки блискавка блискає. А як грім гримне, то наче всі гори наддніпрянські лустуть.

— І ніякої чутки?

— Нема чутки, пане Максиме! Ми вже міркували, тай отаман з нами розсудив, що всі наші хлиснули Дніпрової хвилі...

— А жваві були хлопці, брате! О, жваві хлопці!... Ну, ходім до хати.

— Тепер уже вільний козак мій жених, тату! Вільного собі зятя діждали!

Старий — зирк! се його Катря стоїть проти місяця, біла-біла!

— Господь Бог із тобою, моя дитино! крикнув він, ухопивши її за холодну руку. Вона глянула йому в вічі, визволила руку і пішла, не промовила й словечка.

IV.

Повів він козака у світлицю, пошанував, випровадив тай знову до дочки.

Вона сидить у садочку та вінок плете з червоного та білого маку, зеленим барвінком перевиває. А сонце саме сходить зза Дніпрові кручі.

— Дитино моя, Катrusю! — каже старий, сідаючи коло неї, — послав тобі Господь велику тугу на серце... Зведи-ж бо головку, доню, та глянь на старого батька!

Вона ізвела головку, глянула на його.

— О, доню, якаж ти стара стала!

— Ні, тату, я ще молоденька, — зітхнула вона тай знов за вінок.

Як уже він її розважав, як умовляв, а вона знай плете свого вінка і словечка йому не миркне.

Пішов старий, покликав молодшу дочку: — Тетянко! Іди, моя рибко, до сестриці: вона у великій печали, розважатимеш її!

— А що там? А деж вона?

Прибігла в садочок: — Сестрице! Катrusю сердечко! Чого ви сумуєте? От уже й літечко на дворі... — А сама обхопила її за шию ручечками.

— Сестричко моя малая! Щебетушечко моя нерозумна! жалув Катря малу.

— О, да який же ваш вінок красний, сестро! Да який же красний! Сестронько любонько, коли-ж ви його візьмете?

— Ввечері візьму...

Повісила вінки над водою тай гуляє по садку, водячи сестричку за ручку; а ся щебече собі.

Кличе батько обідати. Прийшла й сіла кінець стола; своїми білими руками меду батьковн наливала й розмовляла. Тільки, як старий не заходив, нічого не говорила про себе.

Увечері ввійшла до батька і поцілувала його в руку. Старий вхопив її за голову: — Катре, дочко моя нещаслива! Нехай тебе Мати Божа помилує!

І малу сестру прийшла обняла і пригорнула до серця.

Вийшла знов у садочок. Так то гарно убралась! Сорочка тоненька й плахта шовкова, пояс — сріблом цвіткований, черевички високі; дрібно-дрібнесенько русу косу заплела і золотий перстень блищить на правій руці.

Прийшла над воду і зняла свого вінка, що сплела ранком, зняла тай каже: — Не зів'яв ти, мій маковий вінку! і наложила той вінок собі на голівку. А на самому березі верба — аж геть віти попустила на воду. Вона й сіла коло вербового кореня дупли-настого, схилила головку на білу ручку; взяли її думки та гадки. Там, під кучерявою вербою, і освітив її місяць — хорошу і смутну, у маковому вінку.

Як заіскрив ся місяць у воді — „Вже ясний місяць зійшов“ — каже (а то, було, як любились з Семеном, місяць зійде — він і пливе до неї), тай ступила на вербову віть... Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони тай кинулась на самий глиб...

V.

Уранці гомін та тривога по двору. Тетяна плаче, старий Грімач без шапки ходить, розхрістаний, та все питає: Де моя дитина люба?

Кинулись до води — тільки вінок маківий плаває-кружить...

Зачинив ся старий Грімач; аж п'ять років не виходив за свої ворота. Одцурав ся й отамана й здобичи. Посивів як той голуб сивий.

Дав Господь дождати другої дочки видання. Висока та ставна, та чорнобрива! Висватали її хороші люди, сотник молодий і на лиці дуже гарний. Бучне весілля справили: од її двору аж до церкви червоною китайкою вислали: срібними кубками гостей частували. Да їй понаходило їх чимало; в хаті і на дворі і коло брами — аж усю улицю вдовж закрасили! Цілий тиждень гуляли.

По весіллі поблагословив старий молодят, випровадив на господоу... Сумно старому Максимови самому в хаті; глянув тоді на Дніпро таї згадав старшу дочку, а сльози йому на сивий ус покотились...

— Катре! Катре! Дитино моя хороша! Загубив я твій вік молоденький!...

ДАНИЛО ГУРЧ.

I.

Козаче село Грибове при самому Дніпрі, та облягли його височенні гори. Іхатимеш, то шлях тобі звиваєть ся бором густим таким, що й не проглянути, тільки над тобою світ божий, округи імла пахуча; здалека щось гучить-гучить; коли, от, опахнув свіженький вітерець — і засиніє старий Дніпро поміж зелених комишів та червоного верболюзу і повстають круті сиві гори. Тут і село якраз. Біліють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою дзвіницею, давня дуже; мур аж зазеленів! Вимощений цвинтар проріс травною.

Саме за церквою стояла собі колись хата славна і садок і город при їй був добрий. Жив у тій хаті Охрім Поліщук із жінкою. Вона була здалека взята і така то вже хороша, чорнобрива, та пишна — Мати Божа! Іде бувало собі — як мальована: очі у землю спущені і не дивить ся.

Перво вони дуже багаті були. Що є найкраще намисто, або очіпок, або що, то вже Івга собі почепить. Мали всякого добра що й не злічити. Та не довго розкошували. Охрім був чоловік такий добрячий: аби кого побачив у біді, зараз вирятує, хоч там як

утратить ся. Розпозичав гроші то тому, то иньшому, ще до того й погуляти любив, тай не схаменув ся, як подвіре спустіло і ковані скрині спорожніли.

Зажурилась тяжко Івга, аж краса її зовяла; зстарілась, ходить похмурна і дитинка її не втішає. Що вже яка була в її дівчинка хороша! — Вродилась, — каже — моя дитино, на горе та на лихо! Вік бідою збавиш, дочко; біду і в домовину з собою положиш. — Усе було сумує та сумує, а дитиночка дивить ся матусі в вічі любенько й веселенько та в долонечки плече — не розуміє.

II.

Час не спиняєть ся. Чимало літ минуло. Івга хоч і привикла трохи, та вже не та стала, що перше була. А дівчина виходилась у неї хороша, як маківочка повненька, свіжа, як ягода лугова, а весела, мов та пташка співуча; а що вже правдива та щира душа! Зроду-віку не чули, щоб кого обмовила, чи осудила, — така вже любяча істота була. Щоб там посварить ся з ким, як другі, то ні в світочку! Чи на вечорницях, чи в танку, чи дома — до всіх привітна й веселенька, як ясочка.

Сватає Наталю Михайло Бруй, парубок добрий і роду хорошого, а що вже кохав її щиро, то всі те бачили. Люди було любують на них, як зійдуть ся де на весіллі, або в танку до купи. Обоє молоденькі й хороші, як повні квіти. — От коли-б Господь звів до пари! — було кажуть.

Отож послав Михайло сватів; дівчата вже в дружки прибирають ся та міркують,

яке то весілля в Наталі буде; аж тут свати із своїм хлібом повернулись: не оддають Наталі! Батько й рад би, та мати й слухати не хоче, що не багатий. Зажурив ся Михайло, плаче Наталя, та нічого робити! Попрощались молодята, пішов Михайло чумакувати. Така, бач, думка була: — Запрацюю щось, підможу ся, та візьму таки Наталю.

III.

Поки-ж він ходив по дорогах та чумакував, навернувсь інший, багач великий, Данило Гурч. Він таки з козаків був, та жив собі паном, мав свій хутір і степи, й поле, тільки що ходив у світї, в сивій шапці, — не хотїв у інше вбиратись. Якось йому крамарі, що наїздили до його дещо купувати, то й кажуть: Братіку Данило! Всім би ти чоловік, та коли-б ти оту свитину закинув та ходив по нашому у каптані.

— А щоб ви того не діждали, вражі сини! — гукнув на них. — Коли маєте мою одежу ганити, геть з мого двора! — То всилу бідолахи втекли від нього.

Такий був яросливий, що Боже борони! Як розлютуєть ся, аж йому огневі іскрі з очей скачуть і побіліє, як крейда. А був хороший із себе дуже: високе чоло гетманське, брови так і говорять, очі карі, ясні, як зорі, і всіх-неть ся було так ласкаво, да разом і гордо й смутно, що аж за серце вколупне...

Він оставсь ізмалку сиротою: мати молододою вмерла, а батька вбито на війні. Розказували старі люди, що була ще в його сестра, хороша дівчина, та злюбилась із Ляхом; брат того й не знав, тільки знала ста-

ра бабуся, що в їх жила і випестила обох. Що стара вже напоумляла Катрю - не послухала дівчина, та як брата не було дома і помандрувала з Ляхом у Польщу. Приїжджає до господи, тай питає стару: — А де сестра? чому мене не стрічає? — А він сестру так жалував, як свою рідну дитину: тільки й на думці в його, що Катря, чим би то втішити сестрицю, як звеселити.

Питає він, а стара заплакала тай каже:

— Ніхто вже не стрічатиме тебе, мій соколе ясний, окрім мене старої!

— А що таке? Яка напасть? Де сестра?

Стара й відповістила йому, як злюби-лась Катря з Ляшком, як не слухала ні вмови її, ні просьби, ні грозьби.

— Вчора, — каже стара — увечері приїхав їздець, вона вийшла, а я за нею побігла. Звісно молоде — хутче добігла, ніж я. Схопив він її на руки тай помчав. Тільки й бачила!

— Чи не той се Лях, що в Максимчиному хуторі проживав?

— Той самий, голубчику! Усе було, куди підемо, він на очі навертаєть ся.

Нічого більш не сказав Данило. Білий, як та хустка, спустив очі й думає. А далі: — Прощай стара!

— Куди-ж ти, мій орле? Покидаєш мене в тузі та в печалі! Чи хутко-ж тебе дождити?

— Хутко буду...

Впав на коня тай полинув і не було його місяців зо два. Стара виглядає та плаче: — Викохала, випестила, тай обоє покинули! — Коли так одного вечора затупотіло в дворі, вибігла стара, а Данило коня прив'язує.

— Ой сину мій, квіте мій! Де-ж се ти й досі був? Чи не чув про сестру? Де вона, моя пташечка? Яку то їй долю Господь дав?

А він мовчить, пі пари з уст.

Увела його в хату та аж злякалась: такий він став!

— Данилечку мій! Та який же ти страшний! Нездужав мабуть? Чи тебе дорога стомила?

— Утомивсь, — каже, — хочу одпочити. — Та хмурий, невеселий такий.

Потупала стара коло його — усе мовчить, тай одійшла.

Живуть вони у-двійзі. Данило й не згадує про сестру, наче зроду її й не було, а стара вельми журить ся тай каже одного разу, важко зітхнувши.

— Де теперенька Катря моя мила? Хоч би ще мені побачити мою любку! Як то вона на чужині проживає?

Данило так, як не чує.

— Данилечку! Чи ти одцуравсь сестри, чи тобі не жалко, що ти й не згадаєш про бідну дівчину, а я заговорю, то ти з хати йдеш? Скільки вже благала тебе поїхати пошукати, де вона. Може той Ляшок її покинув; може, нещаслива де тиняється, та боїть ся вернутись. Чи ти-ж своє рідне покинеш у наругу людям?

— Не турбуй ся, стара, не буде твоя Катруся в нарузі!

— Де-ж вона? де-ж вона? Ти її бачив?

— Помяни її душу!

— Боже мій, Боже! Се ти сестру з світу згубив! Катрусенько моя нещаслива! Пропав твій вік, як маків цвіт! Данило! Великий тобі гріх!

— Годі, — каже, — бабусю, плакати: не допоможеть ся!

— А він же де?

— Спитай чорного ворона, що його кість розношує.

IV.

Отакий то жених був Данило Гурч, що посватав Наталю; а Івзі не що в голові, як зять багатий.

Бідну дівчину наче блискавка опалила; сама не своя.

— Мамо моя! — плаче, — не губіть мене, молодой, не топіть з Гурчем. Лучче мені вмерти, як за ним бути.

Не слухає Івга дочки, присилувала. Повінчали, одбули весілля, випровадили молодих на господу. Стріла Наталю стара хлібом-сіллю: — Господине моя молодая! Нехай же тебе Господь щастить долею і здоров'єм! Щоб була здорова, як вода, багата, як земля, а хороша, як рожа! Ти нашу хату звеселиш і мене, стару, одмолодиш! — Так то вже стара витає молоду, та радіє, аж плаче.

І Данило инший став, як одружив ся: вже не насуплені чорні брови і на устах ласкавий усміх. Полюбив щиро молоду жінку. Тільки молода полохлива, як пташеня з гаю: заговорить він — вона й очей не зведе, візьме її за руку — побіліє на личку і рука тремтить.

Живуть уже з півроку; все молода не привикає. Став супити знов чорні брови Данило і пильно й грізно часом дивить ся на молоду жінку,

Поховали стару; ще смутнійше в хаті стало.

То було стара заговорить і питає її пошуткує, бо дуже любила Наталю; а тепер инший раз, то цілїсїнький день божий сидять, не промовлять ні словечка: вона щонебудь робить, а він, підперши рукою кучеряву голову, не випускає її з очей, да так пильно її невесело дивить ся, що аж серце холодне.

Одного разу просить ся вона до матери в гості, бо давненько не бачилась. Данило мовчить. Підняла очі, а він білий-білий, тільки очі блищать; мов опалив її своїм поглядом, аж одхитнулась. Він усміхув ся.

— А чи не прийшли Глибовські чумаки до дому? — проговорив, да так глухо, мов не своїм голосом.

Наталя ледві стояла. Хоче сказати їй не вимовить словечка. Він устав і вийшов з хати.

V.

А чумаки справді вернулись до дому; вернув ся і Михайло. Тільки Наталя того не знала і не відала; а коли вже він і як і од кого довідав ся, що вона любила ся із Михайлом, то Господь його святий знає.

З того часу так то вже пильнував Наталю, що і ступня з хати не пускає. Чи робить вона де в садку та розважає себе, співаючи тихенько, чи в дворі господарює, — він усюди вродить ся і очей блискучих не зведе з Наталі, аж їй і страшно їй сумно.

Вибираєть ся він якось до міста. Наталя провозжає його, стоїть бліда і смутна, аж він сам жахнувся, як погланув. Обняв її кріпко й щиро: — Горе моє, Наталю! Не любий я тобі! Загубив я тебе й себе! ❧

Вона хотіла щось промовити, та тільки заплакала. Упав Данило на коня і помчавсь, не оглядаючись.

Зосталась Наталя сама, опорядила все на господарстві, вийшла в гай (а хутір їх у гаю в самому). Тихо й пусто округи. Шлях звивається гаєм... Тільки шумлять листя, щебечуть-джеркотять пташки та шурхають ящірки в траві. А зелено і пахучо й свіжо! З липового зруба молоді паростки пустились, вигналась високо береза і шелестить осика тонким листом; із-за темного дуба то калинова квітка витягнеться і червоний кетяг ягід горить, як жар; то колюча гайова роза покаже дрібні листочки прямесенькі і горобина розкинула зелений намет і рясно на їй ягід червонозолотих. А усякого зілля, квіток! І копитник хрещатий, папороть розрослась купою; пахуча берізка коло сухого дуплиного пенька повилась і синій живокіст і кружало червоної смілки.. Аж у очах мигтить!... Зверху сонце так і сипле теплим промінням у темну гущовину, а з гущовини паде на тебе холодком...

Поглядає Наталя округи, та їй облили її дрібні сльози. — Ой світе мій ясний, світе мій прекрасний! — промовила піснею — який мій талан нещасний!

Схилила голову на білу руку, плаче та згадує своє дівування: як то весело було й вільно! І споманувся їй ясноокий Михайло... який він тихий був, любячий...

— Піду я хоч одвідаю свою матусю, — думає. — Данило вернеться хіба завтра — не знатиме. Може, в-останнє попрощаюсь... Хоч побочу своє село, пройду улицею. Спізнюся, то мати проведуть.

VI.

Схопилась та побігла шляхом; а вже вечеріло і роса пала. Біжить, біжить Наталя, серце бєть ся, як не вискочить... Місяць зійшов; ніч тепла и тиха... От і Дніпро блищить синьою хвилею і човни по березі розкидані, а там і перевіз; за малу годинку перебігти можна — недалечко.

Коли чує Наталя, за нею женуть ся. Озирнулась — се Данило мчить ся... Наганяє вже... Не памятаючи себе, кинулась Наталя в воду й поплила Дніпром, як та рибочка.

Пригнався Данило: Не втечеш! — крикнув, — не втечеш! — Скинув човна на воду і поплив за нею; нема весла — гребе гострою шаблею. Човен летить... та все не нажене Наталі. Уже вона й далеченько. Червона хустка пішла бистрею; довга коса розпустила ся по воді, Данило і вхопив її за ту косу шовкову... Як замахнув ся блисковою шаблею, тільки кров тепла зчервоніла сиву хвилю Дніпрову.

Загубив Данило жінку таї сам погинув... чи самохіттю, чи так уже Господь його покарав. Найшли обох рибалки вранці. Вона змучена й сумна, а він гнівний, та грізний, Боже! Як ухопив міцною рукою за довгу косу, то так рука й звела ся навіки. Укупі так і знайшли обох. Коли-б таку горду душу та на добре Господь напутив! Бо був він щирий і правдивий. Сам нікого не обіжав з роду, тільки себе занастив перед Богом.

ДВА СИНИ.

I.

Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини. Треба мені заробляти, треба своїх діток годувати. Не справлюсь сама. Те продала, те продала — усе попродала. Важко нам убогим своє добро збувати, що воно в нас кровю обкипіло!

Збула... клопочу ся, бідкаю ся з ночі до ночі. Ніколи гаразд і діточками втішатись... А дітки ростуть, уже й вють ся коло мене і щебечуть, мої соловейки.

II.

Андрійко був у мене повновидий, ясноокий, кучерявий; веселий був хлопчик, жвавий. Було за день добре мені впечеться своєю пустотою, а ще лучче розважить. І посварюсь і поцілую його. Він був старшенький.

А що вже Василько — тихий, сумирний: і в хаті не чути і на дворі не видно. Був якийсь задумливий змалку: чи те, що він у таку тяжку годину народився, хуленько після його чоловіка, чи таку вдачу йому Бог дав.

Андрійко село обіжить, — вернеться

червоний, сміючи, ся, пустуючи; а сей, гледі, під хатою де небудь сидітиме: землею пересипаєть ся, або зїлля всякі вишукує; розкопує щось — хробачка вигребе, або метелика вловить,— дивить ся, думає... Гукне Андрій, він увесь іздрігнеть ся. А коли, то було ляже в садку, та цілісїнький день і пролежить нерухомо, мов прислухаєть ся до чого.

— Що се задумав ся, сину? — питаю.

— Який се світ великий, нене!

— Ще хлопцям був, приземком, а всі вже зїлля знав: і як зветь ся і де й коли процвітає і яким цвітом; і коли пташки у вирей одлітають і коли прилітають з вирею — усе він теє знав.

— Се йому так Бог дав! — було мені кажуть люди. — Нехайте його, — се йому Бог дав!

III.

Ото було тими вечорами довгими осїйними, як уже стомить мене робота, заберу обойко до себе на колїна, та почну на добрий розум навчати: як вмію, так і навчаю... Розказую їм і про те і про друге — толкую ся з ними. Отже, мій Андрійко хутко і заскучає; так він і варить ся: очі собі трі і позїхає і зітха. „Пустїть вже, мамо!“ — просить ся. А скоро пустив, чого не загадає! І гомонить і пустує, поки й сон зможе. А Василько буде хоч цілечку ніч тую довгу ізомною сидіти, мене слухаючи та мені в очі пильнесенько дивлячись. Поснемо. Вночі прокинеш ся — не спить Василько мій.

— Сину! чому не спиш?

— Так.. Не хочу!... Чого, мамо, ніч темна — невидна?

— Так Бог дав, дитино, що темно уночі... Спи! — кажу йому, — спи!

Він і змовкне... Тільки довго ще неспокійно ворочається.

Було, як місяць в віконечко засвітить, Василько дивиться, очей не зводячи. А я од людей чула, що не добре, як на сонних дітей місяць сипле промінням, — то й укриваю було їх і наказую Василькови: „Не дивись, Василечку, на місяць — не годить ся!“ Він і зітхне... то вже вряди-годи упаде така нічка, щоб він спочив тихим духом, — або зовсім нема йому сну, або-ж сні неспокійні снять ся.

Андрійко не такий. Уже зоря занялась, вже й сонечко зійшло, а він міцним сном висипається, розкидав ся-розгорів ся... Як його з-вечора трудно упорхати, так і піднять уранці. А прокинувся він, мій пустунчик, — і гуком його в хаті аж сохи движать! Ну бігать, гомоніть, гайнувати, аж усе піде жужмом! А само таке радеє, веселеє, миле!... Да то вже, хоч жалко, не жалко, а треба впинить: і пострахаєш було і покрикнеш на його...

Василько меншенький, а навчає старшого брата. Андрійко скорий був, палкий як іскра, — то було тричі на день і більш посварить ся з дітьми на улиці, а то й побеть ся за яку пустоту.

— Андрійку! — каже тоді Василь, — а що ти невеселий?

— Бивсь, от що!

— Ото-то й бачиш, Андрійку, що за твою пустоту тобі й не минулось; а як би ти не заводивсь, то й не смуткував би і тепер і не стидно-б було, що тебе попобито!

А Андрійко йому своє:

— І так сидить нудно!

Та знов югне з хати — і слід загинув!...

Тихий був Василько, розсудливий. Хто його й на розум добрий наставляв, Господь його знає! Чи піде було, чи не піде до товариша, вже й повернувся, вже й дома: не засидить ся, не заграєть ся ніде. Так і зріс на самоті сам із собою. Не говіркий був, не смішливий. У кого вже він удав ся такий!

Андрійко, то всіх дівчат на селі знає. Робить і діло, щирим серцем робить, а годинку урве собі на гуляння парубоцьке! Сей же, як до чого став, — і очей не зведе і думки ні на що не зверне — уся душа його в роботі.

IV.

Діти мої, діти мої!

Пройшла в нас чутка — некрутчина сього року буде. Як я почула, наче мене холодом обняло.

Поглянула на своїх парубків — що то за хороші, за молоді, Боже мій добрий!

Одного ранку — бодай такого ніхто не оглядав! — сказано мені, що на черзі Андрійко у некрути...

Збираю останнє, споряжаю його... Яково то свою дитину на лихо, на біду виряжать! — Хто того не знає, нехай же мене спитає!... А він, то на моїх очах уже привав... Де той погляд молодецький, де той всміх веселий!

Чи мені-ж те оповідати, що не одна нянька стара хлопцеві серденко слізми вялила? Плакали і молоді очі за ним, за його гарною вродою! Любо він нісні виспівує:

було ясними зорями. Голос його по усьому селу розлягаєть ся. Отже і виспівав собі дівчину любу та гарну. Літньої пори, тихими та теплими ночами, лежу було довго без сну, — думаю та горюю і чую було розмову їх тиху та любу... Сподівалась я невісточки, як ластівочки, собі на втіху... Пішла моя сподіванка за некрутами!...

V.

Казано в суботу везти новобранців по обіді. Сижу я та дожидаю тії години, — коли вбігає мій Василько задиханий, блідий і за ним два чоловіки в хату.

— Пані-матко! Спорядіть обох: пан звелів і Василя брати.

Я віри не йму їм.

— Не буде сього! — таки на їх кажу. — Аже-ж пан сам людина божя!

— Ні, мамо, — промовить Василь, — так воно дійсне єсть, як вони тобі сказали!...

І всі мене вмовляють, а в мене серце наче замерло і чую, що говорять і бачу їх, а до серця ніщо мені не доходить.

VI.

Виїздили три тройки. Усе новобранці. За ними рід іде, провозжає. Сіла й я між своїми синами, їду. Шлях мигтить; гаї та поля на очі набігають...

І так мені стало ся, наче я дитина мала: не розумію нічого, не знаю, не памятаю. Тільки як гляну на дітей, то страшно стане.

Приїхали до прийому, повели їх, а ми стоїмо, ждемо. Мене мов сон хибить, та бу-

дять мене — хто плачем, хто риданням. Перших вивели моїх... Господи, Боже мій! Ти-ж у нас великий, ти-ж милостивий! Лучче-б я у землю поховала їх обох!...

VII.

Привели мене у темну якусь хатину — землянка, чи льох, чи що воно таке, не скажу. Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний, під щотиною увесь, як іжак. Се буде їх старший дядько...

Кланяюсь, прошу: — Не оставте ласкою вашою, добродію, і моїх синів!

Даю йому, що змоглась, грошенят, ато полотно і на діток де що...

— Не журись, старушка! — прохрипів, — трошки ваші сини поскучують — без того не можна в світі, а там злюбить ся — молодці будуть, от як і я, приміром кажучи!

Поглянула я тоді зпильна на його: червоний, обдутий якийсь він, очі в його якось померхли... Боже-ж мій!... А мої сини, мої голуби сизі! Що у їх душа тепереньки свята і погляд ясний і любі обличчя квіткою процвітають!...

VIII.

Попрощали ся. Провели мене діти за місто...

От іще й досі, як вибереть ся літом день гарячий, душний, то й згадаю собі те прощання наше: от, ідемо містом... позачинювані будинки, запиняні вікна скрізь; за містом соснина темна, далека заступила шлях пісковатий; суне перед очима по піску рипливий віз, на небі сонце пекуче...

IX.

Зосталась я сама-самісінька, недугуючи. Нї сну менї, нї одпочинку. Роблю через силу, нічого не знаю, не чую...

Минає рік і другий і пятий...

Обняла мене мов хмара чорна; тільки й світять ся менї, як дві зіроньки темної ночі: то дітоньки мої!

По Різдві, сижу я одного вечора, так уже у пізні лягови, пряду... На дворі завирюха, аж у вікна бє і світло мигтить...

Коли — стук-стук! Одчиняю — Василь!

— Василечку, синочку мій! А Андрійко де?

— Нема вже, мамо, Андрія! Лїг Андрій, мамо, тай не встане вже!...

А я наче знала: я його що дня в Бога, що ночі оплакала!... А жити-б такому, та жити! На вирїст і на силу й на личко у батька удавсь: отже за батьком і на той світ погнав ся!...

— Зстаріли ви ненько!... Як вам тут жило ся? Нужди прийняли?...

— А так менї жило ся: устаю — плачу і лягаю — плачу, так менї жило ся!

— Я, мамо, до вас умирати прийшов!...

Придивлюсь до його, — лишенько мов!... Воно й молоде, та вже надломлене!...

— Синочку мій! Бодай би я не діждала твого слова почути!

Отже то щира правда була, що він сказав.

Тане й тане мій Василько, як свічка. Полежав, похирів — та на весні й представив ся. Де йому й жити було! Воно й росло так, аби слава, а тії виправки та походи силу з його усю вибрали...

— Не на те народивсь, моя мати, щоб мені людей на війні тратити! — було каже. — Не для таких, як я, війна і войовник з мене не жвавий!

Як уже в тяжкому педузі лежав, то все, було, дума та дума собі.

— О, Боже, Боже! — заговорить, — який у тебе світ красний! А я й не наживсь у світі, а я й не навчив ся, я й не знаю нічого!...

І в останню годину промовив:

— Не жив я, мамо, на світі, тільки збирав ся жити!...

Молоде, то як косою скосило... А я зостала ся...

Х.

Тільки мені й потіхи, що коли присять ся мої дітки. Та все сяють ся вони маленькими, а парубками ніколи не присять ся.

І як живії вони стоять перед душею моєю: Андрійко веселий, кучерявий, ніби по хаті бігає та гомонить, а в хаті ясно-ясно! Василько над квітками та зіллями сидить, задумав ся...

Прокинусь — пусто! Робота дожидає; треба жити, треба діло робити, треба терпіти горенько...

Живу... Дивлюсь, як хата валить ся; чую, що й сама я пилом припадаю, — якось туманію, наче жива у землю вхожу.

НЕ ДО ПАРИ.

I.

Як не живи, а лихо не мине. Так уже нам Бог дав, така вже доля наша...

Була в мене небога; при мені вона й зросла, бо сиротою залишилася змалечку. Я їй батька і матір її поховала і оплакала; я їй її розуму навчала і добра її гледіла. У неї була і хата славна і селидба і скрині такі на колесах, що було перехилиши ся тай дна рукою не достанеш.

Живе вона в мене веселенька собі, а хороша!... Така чорнобрива та ясноока, та уста рум'яні, та станочок стрункий! А що весела була, жартувлива!

І хазяйка з неї добра, роботяща. Як дійшла вона літ своїх, то я без клопоту хліб їла: вона їй зробить усе і доглядить усього і обміркує все і хату мені звеселить.

II.

Живемо ми оттакеньки приятельсько собі та любо. Коли — разом я помічати стала, що Парася щось сама собі думає та думає. Голосно словця не скаже, весело не засміється, не гляне. І змарніла трохи.

Мені вона не признається, а я не пи-

таю. Ходила вона і на улицю і на вечорницї. Іде було й скаже: — Тіточко голубочко! Я піду до дівчат, — або там куди; а тепер уже вицурхне з хати, не питаючи мене.

III.

Одного вечора вернулась вона така тиха, а весела; хоче ніби щось менї сказати і не каже.

— Що, Парасю-голубонько? що тобі доброго трапилось?

А вона все варуєть ся менї сказати, тільки гляне та счервонїє. А я все наполегаю: скажи, та скажи!

Вона встала і говорить тоді: — Я, тіточко мила... Я вже хутко заміж піду.

— Боже тобі поможи! Нехай Мати Божа щастє-талан дає!

Питаю, за кого вона думає.

— За Семена Палїя.

— Ох, дитино моя! Чи то-ж до пари? — кажу.

— До пари, до любой вподоби! — одкаже менї гордо.

IV.

А Семен Палїй той та був на все село чудний та дивний. Багатир був, а жив як убогі люди живуть. Він було не придбає, а втерляє ярмаркуючи. Чи він продає, чи він купує, то все не на користь собі, усяке його опукає, аби хто схотїв. Не те, щоб він був так собі: розумна в його голова була і словом він було впоїть тебе, як медом; а про те дивний, якийсь дивний з його чо-

ловік був. Таких людей я й не бачила. Було іноді на його ніби щось найде: лежатиме цілісінський день у городі, наче недужий, або ніч проблукає по степу, на полю. Хто його знає, що йому!

V.

От я й викладаю все теє небозі. А вона... звісно вже, що дівчина не вважає ні на віщо, полюбивши. Любить, то вже любить. Хоч і знає, що буде недоля, та не боїть ся, — про свою долю байдуже!

Радила я й просила. Вона плакала, слухаючи; а до Палія Семена душа її, як той метелик до огню — не одженеш, не запишиш. Що мені робити? Не зважилась розлучати, поблагословила.

VI.

Тай сама радувалась, дивлючись на життя їх миле та любе. Прийду було до них у гостину — сидять укупці. Що ж то за щасливі! Що-ж то за хороші! Як я до його придивилась, прилюбилась, моя матінко, — то він мені за дитину рідну став. Такий у його погляд був, така мова, така краса, що рідне тобі тай годі!

Прибіжить, було, Парася до мене на хвилиночку... Господи, яка весела, яка щаслива!

— А що Парасю?

— Та добре мені, тіточко-серденько, добре мені! Любить він мене дуже. І кроку від себе не відпускає; все просить співати. — Сідай коло мене, співай мені, иташко, співай! — От я й співаю, а він слухає та дивить ся мені в очі... Що то за очі Господь йому дав!

— А хазяйствечко як? — питаю.

— Та й хазяйствечко нічого тепер. Добре, все добре. Я вже так порядкую, так гожу йому!... А він, тіточко, він усе не дає діла робити, — їй-же Богу!... Пораюсь там коло печі, або що, а він: — Чого се так довго, Парасю? — Та я для тебе, голубе, щоб ти смашнійше ззів. — Байдуже, — каже, — мені про те, серденько! Ось іди сядь коло мене, та обійми, та будемо говорити, як у світі жити, як люди живуть у світі. — І як почне він, тіточко, розмовляти, то я й позабуваю все, що там розпочала робити і що до чого. Схаменусь, то аж сором, яка з мене господиня... Тепереньки я вже розумнійша стала, пораюсь, мню, шию... А він, дивлюсь, і осмутніє і похмурий такий стане і не їсть, не п'є нічого. А я прошу, а я прошу: — Та хоч покоштуй, та хоч губою при-торкнись! Воно добре, не аби яке. — Де-ж не добре, коли ти своїх ручок доложила, та ще й думок! — ніби сміючись із мене, говорить. А я його цілувати, — тоді він ізнов веселій.

VII.

Я було радію, слухаючи того її щебетання. Не було й гадки, щоб усе те щастє у велике лихо повернулось. Хоч Парася вже не вчащає до мене, як перше, то я все думаю: — Се того, що вона там собі у щасті та в роскоші. Сказано: „Добре дядькови, то й Бога забув!“ — От, якось я зібралась, тай пішла до них у неділю. Хата зачинена. Я тоді в садок і бачу — сидять вони вкупці, тільки чогось обоїко невеселі: сидять собі мовчки.

А садок у них на горі зеленів аж до самісїнької води. По-під садком річка широко в берегах іде. По тїм боцї жита поло-віють; чутко — млин меле і чуєш і бачиш — шумлять і хилять ся верби та греблі і на все благий вітерець тягне...

Вони під грушою сидять. Він дивить ся кудись далеко, а вона на його. Підхожу — обоє жахнулись.

— Боже поможи! Здорові були!

— Просимо!

Витають, говорять; а все менї здаєть ся — щось не так воно, як перше було. Посидїла я в них, тай до дому беру ся.

— Проведи-ж мене, Парасю! — гово-рю їй.

Вона й пішла мене проводити.

— Парасю, — кажу, — чого се ви такі сьогодні? Що вам таке?

А вона: — Нічого, тїточко, їй-же Богу нічого!

І не сказала. Так ми й попрощали ся.

Іду я собі та все думаю: — Чого вона така неспокійна стала? Що там у них коїть ся? А може, — думаю, — посварили ся трохи? То їй помирять ся, мої голубята.

VIII.

І жду я її, жду; а її нема. Хоч коли на роботї їй побачу, то на хвилиночку.

— Чому не прийдеш, не одвідаєш?

— Прийду, прийду, тїточко!

А сама все не йде і вбачаю — марнїє тай марнїє Парася моя.

Іду я знов до неї. А зима вже моро-зами кріпкими укріпила. Прихожу — вона

в печі розпалила, а сама сидить на долівці — голову схилила і руку опустила. Чи жива, чи не жива?...

— Ох, побила мою Парасю лихая година! — думаю.

Парасю! кажу.

Тоді вона звелась і стала, блідая й по-
нурая.

— Скажи мені, дитя моє, скажи свою
пригоду!

Вона мовчить та на поломя дивить ся. А я прошу, я прошу й плачу. Вона все тільки на те поломя дивить ся. І довго я просила, а вона дивилась; а далі, обертаючи до мене голову: — Чоловік не любить! — промовила.

— Як не любить, Парасю? Бог з тобою!

— Не любить! — вимовила, та так з душі якось вимовила, що одразу я віри по-
няла.

— Перше любив, тепер не любить.

— Що-ж, він тебе обіжає? — питаю. —
Може бє?

— Ні, не бє, не обіжає, — тільки не любить: не гляне, не пожалує, не всміх-
неть ся...

— Що се вам стало ся? — говорю.

— І сама не знаю, — каже. Я годила
йому, я любила його, — та доля моя така!

— Може за що угнівав ся на тебе?

— За що? Хиба я не слухаю? Ото бу-
ло уліті, як сидимо в садку, він мені по-
казує: — Дивись, яка вода чиста! Як у оче-
ретах гуде, — слухай!... — То я спершу
було не дивлюсь, не слухаю — не хочу. —
Лучче я тебе поцілую! — було кажу йому,

— що мені там дивитись!... — Бачу, що він здвигає брови, то я вже потім і прислухалась і придивлялась; наче-б то зроду того не бачила, — йому на вгоду. Знов, умер тут оттой Лисенко, та вдова продавала худобу, — я просила його: Купи! Дешево купиш у неї. — А він мені: — Спрітським добром забагатіти хочеш, Парасю? — А я йому довожу, що все одно — куплять люди. — Та не ми!... — Бачу, що йому слухати тєє чогось гірко, я й змовчала собі... Ні, тїточко, я його слухала, та се вже мені таке щастє!

IX.

А тут саме він увійшов у хату. Зняв шапку, привитав ся, а сам гордий та похмурний.

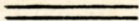
— Змерз! — каже.

Як схопить ся Парася!... Дмухає на огонь, і кожух його струшує і вєть ся, як горлиця, коло його.

А він — такий хороший, я й не бачила його, здаєть ся, таким, — простяг, гріє руки над поломям червоним. А як Парася навернєть ся на його очі горді та смутні, одвертає од неї очі...

Хотїла я щось порадити, сказати, та не сказала нічого, — пішла собі додому.

І скільки вже я раз хотїла до них піти, та як згадаю — не піду. Як згадаю, що стояв він гордий та спокійний такий, матїтко!... Ні, не піду. Вже не pomoже!

ЧАРИ.

I.

Давня то давнина, а наче вчора діялось. Молоді літа — сказано: що замолоду чуєш, або бачиш, до кінця воно тобі привиджуєть ся. Стара бабуся, було, розказує нам, дівчаткам, прядучи вовну, а ми, звісно, наче тобі душею всяке слово вбачаємо, як то колись було на світі, якії дива творили ся колись то.

Жив собі старий козак Задорожко з жінкою (розказує, було, бабуся). Дав їм Господь викохати собі сина, як сокола. Такий же то виріс козак з його хороший! Що до коня, що до зброї, що до звичаїв, мовляв, лицарських! А то-ж і дома щира була в його душа до всіх! Батька і матір шанував і поважав — сказати. Старі тішать ся та радують ся своєю дитиною, та дякують Господеви.

Дожив віку свого старий Задорожко, позвав Господь до себе. Поблагословив він сина й жінку, наказав не журитись, хороше поховати його, тай спочив на віки.

— Годї плакати, мамо! — вмовляє Тиміш стару неньку, — се ви Бога гнівите.

— Дитино моя кохана! Як же мені сльози вининти, коли самі з очей ринуть? Я прожила веселий вік молодий з ним тихо

та любо і ось довелось на старости-літях осиротіти! Куди не гляну по хаті, чи в садку, чи на дворі, — все його згадаю.

— Вже час мені до роботи, мамо! — скаже, було, Тиміш. — Піду, тай вас проведу до сусідки Ганни, як маєте тут побиватись.

— Та добре-ж, добре, мій соколе ясний! Ходім до Ганни, сину!

А Ганна була, як і вона, удова, мала собі дочку одиначку, звали Химою. Хороша була дівчина, як повна квітка, ясноока. Зроста Хима вкупі з Тимошем, як брат із сестрою; разом грали ся, разом і горе приймали, все вкупі, все любенько між собою, та так і поросли, щиро люблячись. Було, як день не побачить Тиміш дівчини, то вже й ніяко йому, а вона й дівочі очі виплаче, виглядаючи свого чорнобрового парубка. Старі помічали: — Нехай, — кажуть, — люблять ся молодята; може, Господь і зведе їх до купи; будемо сватами.

А чи мало-ж то було парубків, що ходили за Химою, мов причаровані? Аби ступила за ворота тут і вродять ся; та горда дівчина мине їх і оком не зведе ні на кого. В неї на думці тільки Тиміш чорнобровий, його виглядає-дожидає рано й вечір. Нема його — візьме дівчину жаль; побачила — то й веселенько й любо і на світі хороше живеть ся.

II.

Стара бабуся було розказує нам про тих людей, мов вони в неї перед очима, а сама каже було, що чинило ся те у давню давнину. Ото-ж і гуторить, прядучи вовну:

— Без лиха, кажуть, у світі не буває: не минула й Химу лихая година. Нема Тимоша вечір, нема й другий і третій. Не спить Хима, ходить по садочку, ходить, топче пахучі квіти, що сама садила й поливала; про все їй байдуже, бо велика туга-печаль прийшла до її широго, вірного серця.

Почина на світ займатись. Іде Тиміш улицею веселий; іде просто до своєї хати.

Вибігла вона тай переняла його: — Промов мені, милий, хоч словечко! І вчора і позавчора тебе не було. Коли забуваєш мене, скажи ширю правду.

— О дівчино, дівчино! — каже Тиміш, — як ти мене запечалила! Мушу сповістити твою лиху годину: не бути нам у парі.

— Не бути? Хиба-ж ти собі другу дівчину знайшов, крашу од мене? Чи любить вона тебе, як я, щиро? Скажи мені, чия вона? Через неї мій вік молодий пропадає, пехай же хоч побачу, яка!

— Не гнівайся на неї, Химо: то смирна й добра душа. Вона й сирота.

— Се Олена Бондарівна! Вона? Так до неї ти що вечора йдеш? Я очі свої виплакала, світ мені не милий, а ти з нею женихаєшся, обоє шасливі, одно коло одного! Горе моє! Лихо моє несподіване! А що-ж, ти може думаєш брати її за себе?

— Буду сватів слати в неділю.

— Чого-ж се так поспішаєшся? Може, не все гаразд буде?

— Бодай ти не дождала таке віщувати, недобра дівчино!

— Слухай, Тимоше, покинь мою розлушницю! покинь, коли не хочеш каятись вік! Буде каяття, та вороття не буде!

— Щоб я її покинув? Дурно тільки слова твої гинуть. Не зражу своєї дівчини, поки жив буду, поки світ сонця!

— Не покинеш? Розмисли, Тимоше, тай скажи в-останнє, не хочеш покинути?

— Нехай мені гарячим піском очі засиплють ся, коли покину!

— Побачим! — Тай стрибнула в хату.

— Вraje дівча! — промовив Тиміш, тай тяжко задумав ся. І навернулася йому на думку Олена, що хороша була, як зоря ясна, а покїрна, а тиха, як голубка співа! Згадав він її, та аж покрикнув: — Нехай мене мир не знає, коли я зражу тебе, моя горличко!

III.

І поклав у першу неділю сватів засилати. Рано почав з пенькою радитись: — Нене, — каже, — полюбив я дівчину, хочу її за себе взяти; благословіть мене!

— Та нехай же тебе Господь благословить, сину! Одружись мій соколе! А кого сватати будеш? Химу?

— Нї, мамо, Олену Бондарівну.

— Олену? А я все сподївалась, що ти Химу візьмеш. Хороша дівчина і мене шанує. Та вже нічого казати: коли вподобав Олену, бери Олену; а мені кожна невістка буде люба, аби тебе кохала, мій сину.

Послали сватів, побрали рушники, заручили молодих.

Почула се стара Ганна, тай каже дочці: — Мабуть тобі, доню, не судило ся з Тимошем у парі бути. А я вже певна була, що сеї осені вас повінчаю.

— А що є певного в світі, нене? — одмовила понуро Хима.

— Не журись, доню! Найдеть ся тобі ще кращий. Ти-ж у мене, хвалити Бога, молодода й хороша, як ягода.

Ввечері йде Тиміш до своєї дівчини: весело йому й легенько і світ йому красується: коли — зирк! А перед ним, як ма-ра, стоїть Хима, бліда і питає: — Покинеш, чи ні?

Він трохи опам'ятовав ся, тай каже: — Бог з тобою, нерозсудлива дівчино! Хиба не знаєш - я вже заручив ся?

— Не покинеш — питаюсь?

— Лучче мені вмерти, як без неї вікувати!

— В-останнє?

— В-останнє, — не покину!

IV,

Другого дня просить ся Хима в матері: — Нене, піду я до тїтки в гостину. — А тїтка жила у другому селі, таки недалечко.

— Іди, доню, іди; може, розважиш своє серденько. — Тай випровадила дочку до царини.

Не пішла-ж Хима до тїтки, а пішла в дикий бір. Знала вона там иншу тїтку. Не бачила її ніколи, а прочула, що живе стара чарівниця в тому бору. Знадобилась вона тепер бідолашній Химі.

Вийшла Хима за село — два шляхи вють ся. Поглянула навкруги — нема живої душі, тільки шумить кучерява верба та чути, як рве десь воду з лотоків; поглянула,

тай пішла тим шляхом, що до бору. Йде-йде, минає й кам'яні гори, зелені луги. Сонце пече її, звернувши з полудня: білі ноги на каміні позбивала; довгою косою за гіллі чепляєть ся, — іде, ні на що не вважає. Переходячи мостом бистру річку, якось глянула в чисту воду, тай не пізнала самої себе, аж спинилась: — Чи се я? Де-ж моя краса дівоча поділа ся? Та на що-ж тепер мені вона здала ся? Нехай гине — аби я свого доказала!

Ввійшла в бір; зелений та густий — не проглянеш; темно та глухо в йому. Озирнулась, а сонце вже низенько; небо, палаючи, починає червоніти.

Іде бором прислухаючись: то шурхне щось із боку, то захптаєть ся береза, то щось гукне: — Химо! Химо! — тай піде гук по темному бору, аж лунає.

Чи довго вона ішла, чи недовго, коли дивить ся — стоять два превисоченні дуби, а поміж дубами сидить стара жінка, стара, сгаренезна, аж її мох покрив. В Хими і в очах усе закрутилось; а відьма питає: — Чого прийшла, люба дівчино? Чого прийшла така молода й красна?

— До вас прийшла, бабусю, допоможіть! Тай розказує своє лихо й пригоду.

Відьма й каже: — Коли хочеш, то я тебе навчу.

— Навчіть, — просить Хима.

Знайшла відьма ножа й пірце якесь наговорене: — Простягни-ж мені ліву руку, дівчино!

Вона простягнула.

Тільки лиснув гострий ніж; червона кров закапала з пучки. Відьма встромила

в кров пірце й заговорила: Ну, — каже, — тепер іди! Що хочеш, те й зробиш своїм ворогам.

Виходить Хима з бору, а сонце вже сїдає. Чує вона в собі нелюдську силу... Скинулась вона ластівкою, тай полинула. Долїта до села — вже вечорїє. Ударилась об землю ластівка — перекинулась старою бабою, тай стала під вікном у Олені. Дивиться — сидить Олена між дружок, як повна рожка, хороша, уквітчана і так то весело й тихо коло неї, такий то в неї любий погляд! І дружки молоденькі гудуть коло неї, як ті бжїлки золоті: обїли стола, як свїжі квіточки, а Олена вище всїх на покуті.

Подивилась Хима, та аж серце в неї повернулось. — О, — каже, — саме зібравсь у неї дївич-вечір; я не спізналась!

Ввійшла в хату; її привитали, питають — звідкіль, частують; а вона одсунула кватирку, постягла серед хати руки, тай рече: — Лети-ж ти, молода, пташкою, а ви, дружки за нею! Щоб ви до віку вічного літали й щебетали!

Проказала вона сї слова чарівничі, — вони й випурхнули вікном, одна по другій, тільки крильцями лупотять. Так і полинули ряд по рядочку; Олена повела перед.

V.

Що то плачу, що то гомону було та страху по селу! Нема дївчат! Згинули, мов їх земля поглинула! Тиміш ходить, з туги та з горя несподїваного місця не знайде; ходить із улиці в другу, аж стоїть Хима в воротах; глянув він тай згадав її віщування.

— Вржа дівчино! — каже, — напрокувала мені лихо! Бодай же й ти не діждала до віку веселої години!

Вона подивилась йому вслід і жаль її взяв і всміхнулась тай промовила: — Побачимо!

Минув рік. Просить Тимоша стара мати: — Сину мій, сину! Одружись, мій голубе! Що ти маєш у мене вянуги? Хоч і жаль, та не вернеть ся. Втіш мене, старую, нехай я свого віку доживу в радості, дякуючи й тебе, моя дитино!

— Нене моя старая! Трудно мені оженитись! Не знайду я такої дружини, яка була в мене колись.

— Возьми Химу, сину: то добра дівчина, а мене як поважає, нехай її Господь щастєм і долею наділяє! І тебе вона щиро любить.

— Химу взяти, мамо? Та се мені перший ворог! Вона мені навіщувала мою недолю!

— О, сину мій любий! Що те згадувати! Все божя воля. Що дівчина з жалю вимовила, з того пригоди не станеть ся; так уже — не судилось!

Як почала то слізми, то ласкою впадати коло його, то й умовила взяти Химу.

Кажуть, вода й камінь довбає, так і се: турчать та турчать що дня, що години: оженись та оженись, пожалуй стару неньку, що тебе виховала, що своє здоров'є стратила, тебе доглядаючи, — козак згодив ся, посватав Химу тай одружив ся з нею.

Дождала стара невістки, не нарадуєть ся: яка-ж то до неї щира та покїрна! І вслужить їй, що треба, і пожалує і догодить, як

рідна дитина. А вже коло Тимоша, то так і веть ся, так і липне до його, з очей не спускає його, хоч він усе понурий і неласкавий. Хима на се не вважає, падає коло його, годить йому, як любій дитині; а як дождеть ся, що Тиміш усміхнеть ся, — Боже мій, як сонце її освітить, і очі блищать і личко почервоніє.

VI.

Сидить він якось у садку і жінка коло його, сидять мовчки. Вона йому в очі заглядає, а він голову спустив — сумує. Коли, чують, так щось щебече, так щебече! Дивлять ся, а над їх головою пташенята вють ся, та одна пташка нижче всіх кружляє над Тимошем. Він чує, як і крильцями паше йому на вид.

Жінка схопила його за руку: — Устрель сю пташку, Тимоше! — каже, а сама побіліла.

— А на що я маю безневинну щебетущечку стріляти?

— Устрель, Тимоше! устрель, мій любий! — благає, стискаючи його за руку.

— Не буду стріляти, шкода її говорити!

— Не будеш? Тобі байдуже, що тебе жінка благає, бо жінка тобі нелюба...

Говорить, а сльози з очей скотились йому на руку, та як вогнем палять.

— О жінко! — каже Тиміж, — се в тебе десь огневі сльози!

— Бо гіркі, Тимоше! А чи мало я їх виплакала? — Тай почала знов благати, щоб устрелив пташку. Він таки не послухав.

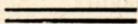
— Іди, — каже, — іди собі, недобра людино, необачна!

Вона зірвалась і вийшла з саду.

А пташка все нижче та нижче над ним падає. Тиміш дивить ся і так йому чогось мила ся щебетушечка, що очей з неї не звів би; слухав би — не наслухав ся її тихого та любого щебетання! Так то чогось жаль його обняв: сльози так і ринули з очей. Припав він до землі, тай зросив її слізми. Чув, щось високо шумить. Се чорний ворон, — розбив пташенят і найкрапцу настигає. Вона як стріла летить, а ворон її крильми обгортає, як хмарою. Скочив Тиміш, сам не свій, побіг, ухопив рушницю тай устрелив чорного ворона; так він і вдарив ся коло Тимоша в землю. Дивить ся Тиміш — се не ворон, се його молода жінка: з-під лівої руки чорна кров дзюрчить, а правою держить його першу милу — неживу. Як була на дівич-вечір уквітчана й прибрана, так і лежить по-перед його очима Олена, хороша й пишна, як квітка!

Олену поховали коло церкви під вишнею, та як поставили хрест, то злетілись дрібні пташенята, обсіли його з гори до самого низу та жалібноенько защебетали. Се її дружечки, що на дівич-вечері в неї співали.

Тиміш не довго маяв ся по світу: нудьга його зїла. Хата розвалилась, двір заріс буряном і садок усох і глибока криниця засипалась, все мохом поросло та пилом припало...

ТРИ ДОЛІ.

I.

У слободі я родилась — Пятигир. Там недалеко од нас, — може коли Слободянські сторони доводилось переїздити, то чували, — стара жена викопала печері у крейдяній горі. Тридцять, чи сорок літ копала, такі великі викопала, Господи! Було ми ходимо малими по печерях тих, — запалимо віти соснові тай ходимо, а хід узенький та низький і дуже трудний. Між людьми йде, що була то жена вельми древня і немошна, а духа великого: що, було як уже їй сила перейметь ся, упаде по трудах тяжких та тільки заплаче до Бога, то — як зіллє під росю — знов одживіє тай знов копа і копа. Була вона Господом улюблена. Така осталась її пам'ять свята.

Як вийти з тих печер та стати од сонця, — перед тобою усе тільки гори крейдяні біліють високі, а між горами тими узенька річка, прозора і глибока, джурчить. Прудко біжить та річка гоней із двадцять до самої луки зеленої, — по луці вже тихо і широко розливаєть ся і тихо далі леліє по-під гаями, а там у високих очеретах десь пропадає. Слобода наша над самою лукою річковою, на пяти горах стоїть крейдяних,

осаджена високо у давні віки од ворога Татарина, щоб нагло не збіг: здалека зоглядали з гір, ховали ся й рятувались. Гори вже ті травною зеленіють, уросли садками густими. Межи білих хаток цвіте й вишня рясна, й тонковерха тополя пахучим листом шелестить; де над ворітьми темна дрібнолиста груша, як намет, укриває, або гіллястий ясокір буяє; в березі калина розросла ся, повиростали верби. З гір на воду городи бучні розвелись. Там то зілля, овочу! Там то цвіту! Там то стежечок і до води й до сусіди і до другої! Все то позбігали, повижували легесенькі ніжечки дівочі.

Наша хата на горі, на самому шпилечку стояла. Далеко й широко навкруги очима скинути.

Як то часто приходять мені на ум молоді літа: де що було, як... Уже старуха сива, а пам'ять молода не забулась.

Отсе наша хата стояла на шпилечку... Було, вийду, сяду на призьбі, прислухаю ся, придивлю ся. Вечір тихий; сонечко за гору пада, блищить вона червоно і тихо леліє — не ропче; коло кожної хати гомін чути; там череду вже з паші женуть, а там пісень співають, а за річкою коваль кує... А ось вже й смеркає, небо мерхне і втихає земля, втихає — вже тихо. Ніч обняла. Висипались зорі золоті; зійшов ясний місяць — і все те у прозорій воді заблищало; зацебетав соловейко, зацебетав другий...

Я свого отця-неньки не знаю; я ще в сповиточку зостала ся спротою і приняв мене мій родич до себе. — Павло Булах звали. Його жінка мене виховала сполом зо

своєю дочкою: в їх хаті я зросла, у їх і служити зостала ся.

Родич мій був хазяїн заможний, хлібороб; шість пар волів у його вело ся, два плуги орали на хліб: брав і сіножатей у людей з сторін. Ходив він часом і на Дін, — не що року, а так, як йому по вигоді; привозив було рибу і спродував людям — хто попросить, а то й собі на споживок ішла. З того був йому невеликий прибиток, коли-б не вбиток, а що він дуже любив дорогу. Ще його батько чумакував і бере, було, його з собою малого, то ще тоді він закохав ся у дорогах. Як ходив він переймом, то ходив коли йому пожадаєть ся, не поспішаючись. Та вже, було, од дому до Дону, так як по своєму садкови гуляє. Було як прийде отсе до дому, та веселий: — Жінко! А та криниця в степу, біля Роблених-Могил, зовсім засипала ся...

Жінка хоч і не знає, що там за криниця така, а зараз пожалкує звичайненько: — Отсе, — каже, — шкодаж кринички! І такечки зовсім таки засипала ся?

— А як ми з батьком покійним, було, ходимо — що там за вода була у тій криниці — чиста, як сльоза!

І почне розказувати, як то було за батька, і як тепер настало...

Жінка в його була така людина добра, така тиха, привітна, ввічлива. Я не чула з роду-віку мого од неї слова гіркого, не чула докору. Таїй обличчє в її було таке, наче от вона се тільки з церкви божої повернула ся. Сивенька вже була, а хороша та чепурна, як та лебедя.

Хазяїн був чоловік кремезний і норов-

ливий. Любив він дуже жінку й дочку, та хотів, щоб слухали вони його, не питаючи, не озиваючись. Чи у господарстві, чи так — він сам за усе погадає і поміркує і приділить, а жінці тільки скаже, коли треба. Вона-ж завсіди, було, погодить ся, як він схоче; вона усе прийма.

Була в їх дочка Катря... Ся не в матір зародила ся — палка, прудка дівчина: трудно їй було батеньку коритись. Було, як здвигне старий брови, стисне уста тонкі, та блисконе оком своїм чорним — ми вже з панї-маткою ледві дишемо, — одна Катря не боїть ся нічого: питає його та розпитує, та суперечить, поки аж батько не покрикне: — Годі! — таким голосом, що й найсмілійше у світі стихне... Після того ще довго у Катрі личко горить і слізки викочують ся з очей...

Хороша була та Катря! Було, отсе як вбереть ся — єдиначка, то вже нічого не жалувати для неї — плахта на їй шовкова, хустка з золотими квітками, з золотою габою, — завяже, а з правого боку квіточка; корсет зелений з байки, або з сукна. Коса в неї була така, що було й рукою не ссягне, — і кісників не носила, тільки стрічка вплетана червона, або голуба. Намисто добре; на намисті дукач з каміннем дорогим; черевички на корочках високоеньких; сорочка тонесенька, вишивана до самих чохол... Увійде, було, вона, де гостей людно, — всі помовкнуть і на неї дивлять ся-здивляють ся, — а вона і всміхнеть ся і засоромить ся.

Що то за весела, що то за шамка була! Родичів у нас багато: той женить ся, та заміж іде, — то між своїм родом нагуляєш ся.

На весіллє, чи на вечорниці як то, було, Катря весело поспішаєть ся! І хто її перетанцює, хто переспіває?

А весною?... Скоро отсе скресла крига, потанув сніг, із стріх закрапало, а з гір струмочки покотили ся, сонечко гріє з-за весняних хмарок, вітрець дрімливий та теплий якийсь паше, — вже Катря веснянку заспівала. Йде слободою й співає і дівчат на улицю викликає.

Всіма, було, вона дівчатами верховодить. І дівчата її слухали і дуже її любили: вона-ж було з ними скільки раз на дець і попомієть ся і посварить ся кілька раз і обійметь ся...

Життє молодеє! Пішло вже ти за водою!

Весна йде та йде. Ось вже і небо голубе і чисте і вода голуба, просвітчає. Сонечко блищить і горить, гаї розвивають ся; садки зацвітають; увечері десь тьохнув соловейко на листатому клені; кує зозуля на високій березі; гуде бджола; мигтять білі метелики по-над молоденькою травичкою; христі літають гучливі... якийсь гомін, гук якийсь, чи з-під землі, чи з води, чи з неба!...

Дожидаємо вечора, а ввечері — на могилу. Ледві нам сяють місяцеві роги, тихо усе, — тільки ми співаємо, та десь млин меле, та вода в береги плескає... У празник, було, ми зарані прокинемось до церкви, а з церкви по дівчат на слободу; гукає, збирає Катря дівчат: — Дівчатонька! Ходімо ми на могилу! — Ні, ходім у гаї по суніці! — Ні, лучче вже на пологи, в степ! — Ні, в садок! — Там краще! — А там лучче! — А там веселійше!

І там, і там! І всюди гарно і всюди весело і всюди красно! І весела юрма дівчат жене і пісня і регіт несесть ся...

Що то молоді літа золоті людям! Що задумав, все йому можна, все йому відрадісно, все втішно; а старому — як заказано!

II.

Була у нас сусідка — удова Пилипиha; господиня на всю слободу. Яка хата, які городи, садок, скільки поля, степу, і баштан і пасіка і млин — чого вже не було там! З себе була огрядна, висока, чорнява, — все, було, у червоному очіпку красується і в зеленій юпці-до-усів; чоботи рипають, білі рукава мають широкі, — походяє собі де, то, мов, багата теща у вбогого зятя.

Пилипиha була лише давня товаришка і приятелька нашої матери і жили вони з собою добре, любили ся. Не долюбляв тільки батько удови, що така вона своєумка непокірлива; не долюбляла і вона його обопільно. Що, було, старий у господарстві по порядкує, що там намислить, чи зробить, — мати удові похваляєть ся, удова усе осудить. Хоч у вічі не скаже словами иноді, дак зітхне, або головою похитає. Ніяково наче їй було, що мати годить такечки старому, що так його слухає. Аби до нас прийшла, що старого дома немає, то їй почне слова закидати, воду, як то кажуть, каламутити: — Що чоловік — господар у полі, а жінка — господиня в господі: та що лихе життя із тими самовольцями, що вже на-за-у-міру своїм упором ходять. Се як той хрін коренчастий: де вже розкоренить ся, то їй посіяти

за ним доброго нічого не можна. Лихе життя із такими!

— А як же не лихе! — одказує мати наша удові. — Крив Біг нас, нехай і діток наших боронить.

— Ще твоїй не наровливий, голубко? Ще тобі по йому голова не звязата? Ще тобі не тісно? Ще тобі не важко?

— Отсе! Чого мені важко? Чого мене лихом тим наділяєте, що його зроду не було? Та мене чоловік мій ніколи словом недобрим не покартав...

— Що то, що він мовчить! Кажуть, що й кат не говіркий, а голову він одтинає. Мовчить!... та він мовчки усіх вас гнітить, під ноги собі топче... Ні ради в вас, ні поради не спита — не шукає; поводить ся, як той пан з підданками!

— Що 'тсе, ти, любко, що 'тсе! Може він трохи і мисливенький собі вдав ся, та він же на те розумний в нас; нам добре з ним; дякуємо йому!...

— А вже-ж! А вже-ж! Ти-б і ворогу своєму подякувала, ти така в Бога, мабуть, сама-одна! Мене-б він такеньки не обійшов, я-б йому довела свого, — побачив він!

— Нуж бо, серце!... буде вже! — одпрошуєть ся мати. — Ніяково мені тебе й слухати!

— А то-ж я з чого 'тсе говорю, як не з приязни моєї? Мене що долігає? що зачіпає?... Тебе жалуючи говорю, тебе люблячи! Ти як дитина, свого лиха не тямиш, не добачаєш, здорова!

То се вона, люблячи та жалуючи, було йи таке і показує.

І справді, добра мисливши йи люблячи

щиро, удові здавало ся, що як одбиватись од якого лиха руками, то хоч і не одібеш ся вже, так боїщем натїшиш ся славно. Чудно буде, як іскажу, що удова, не любивши старого таки. й гаразд, як було до нас прийде, та його дома нема, то їй наче дуже стане досадно: тоді в неї і в городі не вродило гарно і в полі недорід і зими вона сподіваєть ся холодної; а як наш батько тут — вона дивить ся жваво і наче ми усі їй тоді любійші й милїйші.

От, було, тільки що зійдуть ся вони, зараз і почнуть якусь там уціпливу розмову між собою.

— Е, — каже, було, наш старий, — е, пані сусідко! Я-б вас де полковником настановив! То иншим молодицям мак сіяти та моркву садити, а вам, їйже-Богу моему, вам отаманувати! — А сам, говорячи так збоку якось на неї дивить ся мудро, що горда удова тільки счервонїє та очі гнівливї у землю спустить, поки аж зважить ся йому одмовити.

— Се веселі жарти, пане-сусідоньку, та все жарти; а ви мені яке розумне слово прокиньте.

— Вибачайте на розумнім, — прийміть правдиве, сусідонько поважна!

Іще Пилипиha почервонїє.

Чи вона свого чоловіка небіжчика згадає, (а вона часто любила його згадувати): — От чоловік був! — Зітхне важко, очі свої бистрі у землю спустить: — Ох-ох! Тепер його душенька в раю...

— Дякуючи вам, сусідонько! — озветь ся батько.

Вона так і спохне і тугу забуде свою за небіжчиком.

— Мені дякуючи? — вхопить ся за те слово: — за що мені?

А батько їй спокійненько та хитрово: — А що, кажу, ви йому вимолили в Бога місце у раю...

І завсюди, як тільки вони вкупі, — все оттак заведуть ся ласкавими словами одно одного шпигати. Тинеть ся инша шпилька і така, що Пилипиha не стерпить, — уgnївавши ся, піде, високо голову свою горду несучи. Та се не на великі часи: хутко знов нас одвідає і знов так само суперечками та уразками, а сварок спражніх ніколи не бувало.

Була в удови дочка Маруся, наша подружниця, — тож однолітка з нами, — і добра і люба, не сказати яка. Була кругловиденька, ясноока, уста румяні, як вишня; і висока, ставна; брови на шнурочку; а голос... було тільки заговорить, то, здаєть ся, вже тебе пожалувала. Тиха була дївчина, така вже тиха, що наче вона чогось смутненька. Ніколи вона так швидко румянцем не спохне, як от Катря наша, не скрикне так, ніколи не кинеть ся, не розсердить ся до сварки; не втомлена гульбощами, горем не перемучена, — ясна була собі, як тихе літо.

Ми з Катрею дуже ту Марусю любили і було так: аби нам година вільна — біжимо-летимо до неї, хоч удови ми ї бояли ся трохи: Катря — ї та мішала ся перед удовиним поглядом.

Було, як забіжиш до Марусі у робочу часину, — от скучиш, так словце яке на

швидко перемовити, — а тебе перестріне сама Пилипиха і стане перед тобою немов стїна мідяна.

— А що, голубко, десь уже в вас по роботі?

— Та ні, я се до Марусі прибігла на хвилиночку, забажалося одвідати.

— Спасибі, голубко, спасибі! Нас ще Господь до якого часу милує!

І такеньки вона тебе, наче і ласкою, з хати вижене, тільки перед тобою стоючи та тобі в вічі гляючи.

Пилипиха була мати своїй дочці не податлива, не схильчива. Вона, як ганила чоловіків-мисливців, так ще гірше їй було хазяйку, мовляла, непутящу бачити у семі.

— Хазяйка — порадниця в хаті, — було, доводить, — а коли вона плоха, то яка буде порада? З плохих людей нема поради! Семю свою треба хазяйці так тримати, як мак у жмені, а то розсиплеться усе, порохом піде за вітром.

Так вона й робила, як говорила. Дочку свою чи пошле куди, чи гуляти пустить, — дочка в неї не спізниться, не забариться. Отсе було, як наша Катря де загостює, то мати дивують: — Що се доні нема! — Як тоді удова головою хитала! Хитає, тай очі аж заплющить.

Нам з Катрею було життя вільне, бо батьку ніколи було нас стерегти — чи робимо ми, чи гуляємо, а мати — у матері було одпросимось, коли схочемо; забаримося — то вона за нас наше діло поробить, а нас тільки спита: — А що, чи добре гуляли?

Було, під годинку добру, разом би нам з Марусею погуляти, а Марусі не можна.

Колотила Пилипиша у нас в хаті, а наша Катря так само у неї. Життє-ж твоє, Марусю! — порікувала Катря, розсердившись, — от не пустить удова дочку з нами, чи що там.

А Маруся їй: — А що моє життє?

— Так як ти живеш-горуєш! Анї піти тобі, анї погуляти, анї чого забажати! Гірш ти кориш ся, ніж наймичка!

— Та се тобі так, Катре, а мені, дочці...

— Говори! Хиба я тобі віри пійму, що ти з своєї охоти усе на вгоду їй робиш? Вона-ж така надто вже наровлива!

— Коли, правда, що й посумую, а все лучче як її втїшу...

— З такою втїхою я-б у домовину рада. Ще дасть тебе заміж за якогось гайдамаку старого, — ось побачиш, коли не віддасть!... Ох, Марусечко мила, Марусечко люба! Бідна-ж твоя головонька!

— Отсе, — смієть ся Маруся, — ся Катря то заздалегідь мене оплакує!

Катря вже і сама смієть ся.

— А так, так, — каже, знай же мене, щирю приятельку.

— Катре, — попитала я в неї, — а як тебе батько віддасть за того, мовляла, гайдамаку?

— Хиба-ж я піду? Я зроду не піду!

— А як батько присилує?

— Мене? мене присилує? — покрикнула, почервонїла по саме волосє. — Я сама батькова дочка!

— Ну вже, ну! годї тобі! Сама на себе лиха не закликай!

— Ви усі мене тим лихом страхаєте, як вовком! Може й є воно десь у лісі, а може

її нема! Тепер в мене те стоїть за лихо пекуче, що мені слова промовити не вільно при батьку: тільки наменусь, усі моргають і кивають, що треба мені за язик вкусити ся! Та колись таки я з батеньком погомоню!

Ми того дуже бояли ся, розмови тії. Вже як, було, мати свою Катрю вмовляє, як прохає!

— Доню моя, доню! Шануй ся, голубко, шануй батька. Не врази ти його яким словом, або поглядом пустим, — слухай покірливо!

Катря матері обіцяє вже, а скоро батько у чому їй на перешкодї стане, — чи там у ярмарку не звелить купувати якої одежини, чи воза не дасть поїхати куди, — вже Катря просить назад своєї обіцянки. — Я скажу татови, мамо! Я тата ще поспитаю, мамо!... і вже гонить по хаті, вже розчервонїла ся, розгорїла ся, вже у вочах сльози... Мати було її за руку з хати виведуть. Катря дуже матір любила, — для матери вже терпіла, її слухаючи.

III.

Віддавала одна Булахова родичка дочку заміж. Молода з багатой семі була і бучне весїлля справляли.

Ми собі на те весїлля прибираємо ся, тройко нас вкупці з Марусею.

Ще коли почали до нас убігати дівчата, то одна, то друга — за те весїлля гомоніти: і кого дожидають там і якого людей тамечки запрошено.

Молода у друге село віддалась, у Любички, — од нашої слободи те село недалечко — на годину місця ходи, — то звідти, сла-

вили; усі будуть, а що вже дівчата та парубки любчівські, то неодмінно, — хіба б не дожив котрий, то з домовини не прийде. Отсе-ж було наші дівчата тільки охають, розказуючи, та аж за голову беруть ся, що яке то вже те весілля буде пишне, та людне, та багате.

І пройшла ще чутка така між нами, що буде якийсь родич молодого, якийсь козак Чайченко, та такий вже гарний — і не сказати і не списати!

А хто з вас його бачив? — пита дівчат Катря.

— Олена Чугаївна бачила, як із церкви йшла, — аж зітхає, як згадає. Да Маруся, здаєть ся, тож бачила, — говорять.

— Марусе! — крикне Катря, — ти бачила?... А мовчить!... Коли-ж се ти його бачила?

— Як була з мамою у Любчиках на весілля, — тоді бачила, — одмовила Маруся.

— Ну, хороший же він справді? Які очі? які брови?

Він чорнявий.

— Чи із тобою розмовляв? Що говорив він тобі? Чи ввічливий, чи він гордий?... А до кого більш горнув ся він?

— Годі-бо вам, дівчата, годі! — говорить Маруся.

— Розкажи, розкажи, та розкажи усе! Оступили її, схопили — не пускають.

— Що-ж маю вам розказувати?

— Який він, — чи ввічливий, говіркий?

— Він ввічливий і не дуже говіркий!?

— І трохи не гордий?

— Не знаю.

— Да питання Марусі за питанням, да питають кожне по десяти раз, поки аж Маруся до дому пішла.

Не було дівчатам вгаву: Чайченко — як на мислі, як на язиці; далі вже так стало, що тільки й мови, що про його: та як на весіллє прийде, та як його побачать, Одна довідалась, що в його є мати стара; друга плеще, що він хоче у Любчиках оселитись — хату собі там цінує; третя знов виліта на улицу, як горобець з стріхи: — Чайченка Яковом звать! — четверта, знов, прочула, що в його на руці такий перстень, такий!... Та жадна без повісти не прийде.

— Дівчаточка мої, голубочки! Глядїть не перехвалїть його! — смієть ся Катря дівчатам, — славні бубни за горами, а зблизька — шкурятяні! .

Ну, ось вже весіллє недалечко — побачимо! — гудуть дівчата, — вже довідаємось дійсне, вже побачемо його — який.

— Та дай же вам, Боже! а то вже він трохи й онавіснів мені: тільки й мови, що він, тільки й думок, — надокучило!

Дожидались дівчата: витають на дівичвечір; витають на весіллє.

Ми убрались, вквічались, біжимо, сміючи ся, говорячи з Катрею. Маруся чогось задумана. А ми, кажу, сміємось з Катрею, жартуємо. І про того-ж таки Чайченка правили, що може такий він, що й поглядом дівчат побиває.

— Та чому отся Маруся нам не скаже нічого? Скажи-ж бо, Марусе! — говорить Катря, а то наче для себе ховаєш...

— І справді, чом таки не скажеш ладом, Марусе? — озвалась і я до неї.

— Та що я маю казати?

— Який він?

— Молодий, чорнявий...

— Отсе і всього! — сміється Катря.

— Чи мало-ж по світу тих молодих і чорнявих! Як же його між ними впізнати?... Як на теж — Любчівські парубки усе чорняві... Як його пізнати? А, може, в його на чолі — місяць, а на потилиці — зорі сяють?

Отож людей на улиці і коло хати — ніде й голки встромити. Якось ми пробилися, увійшли. Тут — наші дівчата, чужі дівчата, витаємось, питаємось, — з молододу словце перемовили... Заграли музики, посипали дівчата у двір. А у дворі парубків — стіною стоять! Да то самих незнайомих, чужих! І де не обернешся — все на тебе незнакомі очі блискотять.

— Де-ж отой Чайченко, — думаю собі, — отой вславлений? — Таї дивлюсь нишком, чи не пізнаю його де; коли чую: — Ой мені лишечко! — жахнулася Катря, обік мене. Оглянулася я: — Що тобі? — Вона стоїть, от як би вона без гадки й думки разом перед, яким дивом опинилась, — так то вона стояла, дивилась кудись... Я собі туди зирнула; між парубками — високий, ставний, чорнявий козак у чорній свиті, у червоному шовковому поясі... Задивилась і я на його. Трохи схаменившись, питаю:

— Чи ти не знаєш, Катре, хто се такий?

— Не знаю... не знаю...

— Чи не Чайченко?

— Ні... може... Не знаю...

Я до Марусі, — найшла її. Вона задумалась — не погляне.

— Марусе! — кличу, — хто се стоїть он-тамечки? Чайченко?

— Він, — каже.

— Що-ж то за краса! Що то за парубок! — шепотять дівчата між собою.

Маруся тільки поглянула у той бік, де він стояв.

— Чи ж тобі не до сподоби? — питаю.

— Хороший, — промовила стиха.

— А що вже Катря, — говорю Марусі, — то надійсь, добром таки у йому закохалась. — А Маруся мені так то вже поважно вимовляє: — Ти, сестрице, коханням не жартуй! — От мов вона ворожка стара, або що.

— Ну, добре, — кажу, — іди ближче, сама подивись, де тут в лиха жарти? — Взяла її за руку, притягла до Катрі.

— Катре! — почну, а Катря як стисне мені руку.

— Іде, іде, просто до нас іде! — шепче, а сама так і тріпоче.

Чайченко став коло Катрі і взяв її у талець. Вона, отта смілива, меткая Катря, немов перелякалась чого, збіліла...

— Марусе, і змічаєш?

Маруся їм услід дивилась своїм поглядом тихим.

Скоро Чайченко пустив Катрю, усі дівчата так і тиснуть ся до неї: — А що? Чи знаєш, з ким танцювала?.. Се Чайченко! Се Чайченко, Яків! А чого-ж мовчиш? Чом не говориш? Не вподобав ся? Вподобавсь?

— Та я ще його добре й не розгледіла, — одмовляється Катря перед дівчатами, сама озираючись округи, наче-б вона у дикій пущі опинилася.

Деко́трі й віри їй по́няли. — Та вбачай же бо, вбачай добре: другого такого нема! — а́ которі — так з-під брови на неї подивились.

А весі́л्लє, а танці́ не стихають; в дворі у́сю траву́ зеле́ну підкі́вками ви́несли. Ча́йченко танцюва́в зо всі́ма; бра́в і мене́ і Ма́русю: яка на о́чі по́паде дівчи́на, ту він і бере.

— Він на́м гордує, — обі́жали ся инші́ дівча́та, — що́ бере́ нас, у о́чі не подививши́ ся!

— За́ждіть-бо, які́-ж ско́рі! Не́хай він тро́хи обсві́дчить ся в нас, — вмовля́ли зно́в дру́гі.

Мі́ж танця́ми за́йшла розмо́ва у дівча́т з па́рубками: чи до́бре з ба́гатою одру́житись?

— До́бре, як в́зяти лю́бу та ми́лу! — озва́всь Ча́йченко.

— Чо́му-б то́бі і не в́зяти, — одка́же йому́ Гри́цько Ле́пех, що́ сам, сла́вили, ко́хав ни́шком мо́лоду, — то́бі на́гани не да́дуть: ти́ сам ба́гатий!

— Ба́гатий на дрі́бні сльози́, — про́мовив Ча́йченко всмі́хаючись.

Му́зики за́грали, у́сі пі́шли у та́нець — і Ча́йченко. Чи́ се він пра́вду сказа́в, чи́ се він по́жартува́в — хто́ його розбе́ре! Ми́ у́сі з со́бою ізгля́нулись; ба́гато дівча́т по́мовкло — за́думали́сь.

Сві́т вже бі́ленький розсві́тавсь, як ми́ з то́го весі́лля поверта́ли до́дому. Ма́руся і Катря́ ні́ словечка́ не проки́нули. Я за́говорю́ — ні!... е́ге-ж!... а́ вже-ж! — одка́же Ма́руся: які́сь її́ свої́ мисло́ньки за́носять, а Катря́ — то́ й зо́всім мені́ одві́ту не одда́є: то́ вона шви́денько йде́, нас по́пережа́ючи, то́ вона одста́не.

Тут нас парубки наздогнали і Чайченко був між ними. Вклонилися нам і на добраніч дали. І Чайченко... Який в його голос був струйний! І почуєш всюди — хоч між дзвонами! А Катря наша? Де-ж тії жарти? Де ті вигадки колишні? Вона ледві порубкам на добраніч оддала.

IV.

У тиждень по тому весіллю були у нас молоді і запрошали до себе. Ми поїхали у Любчикі всією сімєю. Поїхала й Пилипиha з дочкою. Катря ще звечора усе наготовила убрання; прокинулася удосвіта, та чи й спала вона — не знаю; а мені то все такі сні снилися дивні тієї ночі. Снилось мені, що виходимо ми з Катрею і з Марусею на якийсь шлях великий між стинами і всі степи тії і ввесь шлях усе Чайченки закрасили, усе Чайченки, та один у один хороші...

Катря мене будить — я їй розказую:— А чи-ж не дивний сон?

Як же вона вжахнула ся, почувши!

— А що те віщує? Що віщує?—притомом іскажи їй.

— Не полохай ся, Катре! — вмовляю, — се сон недільний: як до обіда не справдять ся, то й не ждати нічого...

— Боже, Боже! Що то буде? Бідкається вона.

Зоря розсвітала, день починав біліти: ми сиділи коло віконця — розчісувала і плела вона свої коси довгі: румянець густий спав на личку, а личко було бліде.

Розвидніло ся. Устала мати, батько; почали лагодитись, зарані виїхали.

— Катре! — говорю їй стиха, — чи побачимо ми там Чайченка?

Не знаю. — Сама одвернула ся.

— А в жадібку його побачити?

Не чує.

— Катре, а хочеш, кажу, побачити?

Хотіла вона осміхнутись, та не всімїхнулася, а розсердилася.

— Отже, остили, коли хоч, жарти!

Далі, що почну, то нічого не виходить: то Катря усе хвалить, то Катря усе ганить, то усе в неї вже й злишнього славне, то усе в неї ні до чого незгарне й недокладне.

Приїхали у Любчики. Ще тільки були там самі родичі у молодих, та ближні приятелі, — от, як Пилипиша; у хаті було просто-ро. Ми першого очима зустріли Чайченка: сидів він проти дверей.

Старі собі розмовляли; ми попліч з Марусею та з Катрею так — одсторонь сиділи. Тихесенько я Марусі свій сон переказала. — Чи не диво-ж? — питаю.

— Усе дива в Бога! — одказала задумавши ся.

Між родичами молодого сиділа стара бабусечка у темній хустці, у темній юпчині, біленька на виду, невеличка зростом, з смутненьким поглядом. Сама вона говорила небагато, а людям одмовляла любенько, ввічливо, якомсь участливо, місто-б вона пожалувати хотіла. Вона частенько поглядала на Чайченка і на нас. Се була Чайченкова мати.

Обідня година — ніщо не правдить мого сну... А по обіді понаходило такого людей; розліг ся гомін: музики заграли; танці вистроїлись.

Танцювали вже із добру годину. А Чайченко усе сидів собі та тільки дививсь, як другі підківками крешуть. Коли його мати до його нахилилась і щось говорила йому. Після того він зараз пішов у танець і взяв першо Катрю, там Марусю, там мене, там і других дівчат, — знов як тоді, не подивившись і в очі жадній. Мені довелося сидіти коло Чайченка; може заговорить, кажу; подивлюся на його де вже сей заговорить!

— Якого тут людей! — знімаю річ сама.

Він озирнувся на мене і по хаті поглянув:

Багато гостей!

— Славне село Любчики, веселе! Ви ще тут недавно?...

— Недавно.

Так вже мені хочеться попитати, чи зостануться вони тут жити. — Тутечки, — кажу, усі люди живуть доступні такі, привітні... Жалко вам буде їх кидати...

— Та ми сюди на селище прийшли, у земляне пишемось Любчівські...

В мене аж ув очах ясно стало, як він похвалився.

— Добре вам жити буде.

— Де жити, то жити, — почувала я од його.

Повернули ми до дому. Катря смутна була. Мати питала, чи здужає? — Здужаю, — каже.

Ведеться місяців зо два, що ми Чайченка бачимо в-ряди-часи: то Любчівської церкви не просимо, а з церкви зайдемо до роду, — просять на обід: по обіді гуляємо

там увесь день; то запрошали якось наші їх до себе, то знов вони нас.

Чайченкова мати купила хату у Любчиках, святила ту хату; нас звано і Пилипиху з дочкою; то ми усі на вхідчинах тих були.

На господі у себе Чайченко такий самий небалакливий, як і в людях; мати-ж його дуже ласкава й привітна до всіх ставилася. Як вже ми до дому виходили од них, то вона нас проводила за свою леваду, таї каже Катрі: — Коли-б мені до сїї хати таку пташечку, як ти!

Ніхто того слова не чув тихого, окром мене. Я Марусі се говорю, що чула я. Вона тільки поспитала, чи добре я чула?

З якого часу-години осмути́ла наша Катря весела. Не раз я на свої очі бачила, що вона отсе думає-думає таї обіллєть ся сльозами дрібними. Або не знать з чо́го, з доброго дива, обрадіє: тоді співає, всміхаєть ся, червоніє. Яким вже я тихим видом не підходила розмовитись з нею, розпитать ся за все, так вона-ж од мене посторонь. Ні мені нічого не каже, ні Марусі. І вже до нас так не горнєть ся, як давно: вже вона з своїми мислоньками і вже любійш їй на самоті із собою. Тепер вже сама не промовляє слова, — не залюбила і других чути, як говорять. Стала вона до діброви учашати: Був гай, такий густий, пуці такі за річкою: все вона туди ходить. Як я настерегла, що вона береть ся одного разу, — я їй собі за нею назирцем побігла.

У самій гушавині дубравній, де там липшина і горобина і дуб кучерявий посплітали ся вітами зеленими над холодною криничовиною, — забралась аж туди, таї сидить,

схиливши голову. Уявила ся я — вона зараз схопила ся, охмурилась... Я до неї слово зговорила... — Годі вже тобі! — промовила, — в мене голова болить!

... Попоходили укупі по гаю, послушали, як листя шумлять, як вода точить ся, тай до дому прийшли. Така то вже стала Катря недоторклива: ані поспитати, ані загомоніти до неї! Коли-б думок-гадок своїх, а то й так нічого мені не скаже.

Побреду до Марусі, а Маруся наче стала ще тихша, ніж була: усе вона ніче та ви-пиває, усе за ділом, усе тож в якихсь мислях... Ніякої мені поради і од Марусі. То було усе нас тройко у любій купці, а то якось розійшли ся, як зозулі в лісі.

Однії неділі смуткувала я дуже сама. Катря покрилась десь, пішла я собі до Марусі. Прихожу — вона сама у хаті, старої Пилипики не було. — Здоровенька була, Марусечко! — кажу їй. — Чого се ти сама дома?

— Та мати у гостину пішли.

— А ти-ж? Чи не болить в тебе голова, — кажу, як в нашої Катрі? У дівчат, як серце наболіло, то зараз на голову звернуть...

— Я чогось нездужаю трохи, — промовила Маруся.

Придивила ся я на неї пильно, та аж у крик покрикнула — такеньки змарніла вона дуже. А в очу-ж який смуток!

— Марусе голубко! — кажу їй, — як ти змарніла! І чого в тебе такі очі смутні?

— Да того, може, ціо нездужаю, — сказала на одвіт. — А як там Катря? — питає.

— Та нема її дома давно: мабуть у дубах сидить та думає думку. Вже, кажу, її мати помітили, вже її питали саму Катрю і мене. Катря не признаєть ся... А я що скажу? Хиба свою догадочку? А бачу вже, що біда якась коїть ся: батько на Катрю позирає, — от, як він її поспитає!...

Маруся поруч зі мною сидить і слухає, а сама словечка не промовить.

— Боже мій! І що се лихो таке сколотилося несподіване? І ти, Марусю, вже не така, як колись була!

Отсе такеньки сидимо, а вечор темніє, — коли й Катря вбігла. Обійняла Марусю, стиснула мене, поцілувала, сіла коло нас. Мсвчимо усі довго. — Ну, бувай же здорова, Марусе! — кажу. — На добраніч! Вже час до дому. Чи підеш і ти, Катре? Тебе, — кажу, — мати, мабуть, давно дожидають. Вже й спати пора.

— Химочко голубочко! Марусе голубочко! Я не хочу спати... Я, — каже, — я того Чайченка покохала!

— Та хиба не знаємо! — веселенько я їй одмовляю, — отсе нам новина велика!

А Маруся так то навспражне її питає ще: — Чи так се, Катре? Чи справді, Катре?

На що ти мене так питаєш, Марусю? Я його люблю.

— Чи щиро? Чи велико, сестрице? Подумай!

— Та Боже-ж мій, Боже! — одкаже Катря, та я його од першого разу покохала! Вже я з того весілля за ним пропадаю. Тільки ти не вважала, а з мене вже усі дівчата сміють ся...

— Ні. — каже Маруся, — я вважала: се так... я думала — забудеш...

Хиба як очі заплющу!

— То поможи тобі Боже, Катре! — кажу їй я.

Кинулась нас цілувати, жалувати Катря.

— А він же чи полюбить? — стала тоді гадати. — Може насмієть ся! Скажи, Марусю, скажи, Химо! Чи він любитиме?

— Ой, трохи чи не більше ти од нас відаєш про се, Катре! — говорю. — Десь ти його бачила, або що, бо ти чогось наче на світ одродила ся сьогодні. Признай ся-ж і нам, любко, щоб і ми знали.

— Я його бачила, — розказує. — Була я у гаях і забрела дуже далеко, як туди, к чужосільським левадам: ішла собі, коли чую: — Здорова була! — Глянула — бачу його, віри не йму. Се, кажу, моя думка щоденна, що-часна вживила ся... А він усе говорить до мене, усе говорить...

— Що ж він тобі говорив?

— Питав мене, чого зайшла, чом не весела...

— Що-ж ти йому сказала? — я все її питаю. Маруся тільки слухала.

— Так зайшла, кажу, гуляю собі; і я, кажу, весела... Тоді він питав мене, чи хутко ми будемо у Любчиках і казав, що у Красному церква згоріла... І що був він у ярмарку оттоді, як ми ходили до церкви, а його не було, — він то у ярмарку був... Говорив, що туга його обіймає... І провів мене аж до самісїнького нашого типу. Ішов усе поруч зо мною... Спасибі тобі, вечір темний, і ти, доленько моя щасна! А Яковенко вже руш-

ники побрав у Ганни; на тому тижню весілля. Питав він, чи будемо?...

— Отсе, — кажу, тепер треба ще на те весілля прибиратись! Трохи й ми з тобою там розважимося, Марусю!

— Та не знаю ще, каже, — як мати схочуть.

— Хиба самій не манеться? Хиба не попросиш матусі?

— Та якось вже буде, — одказала.

— Ти, — кажу, — сумуєш чогось, Марусе; чи не пішла-б ти із нами?

— А Катря тоді: сумує Маруся? Чого сумує?

— Голубко! — говорить мені Маруся, — мені не смутно, а коли й буде кому смутно, люди не розважать!

— Тільки той, кого любиш, розважить, — озвалась Катря.

— Покохаймо кого небудь, Марусе! — жартую.

Маруся нічого не одказала.

— Щаслива будеш, говорить Катря.

— Покохаймо-ж, Марусе! — я знов до неї.

— Не жартуй, — одкаже тихо.

Надійшла Пилипиha. Попрошались ми й пішли з Катрею додому. А Катря свого вечора да така ласкава була й весела і смирененька така, що я такою її зроду не бачила

V

Ходила Катря у Любчики ніби то заплочі позичати червоної, тай повернула ся додому ік вечору така, що батько споглянув тай поснитав в неї, де була, де ходила? А

почувши, де і по що: — Як така з тебе швачка, — каже, — то дбай, щоб не позичати заполочі вдруге по чужих селах.

По тім слові батько виїшов з хати, запаливши люльку.

— Що тобі, моя дитино? — Упала вже коло Катрі мати, уступила до хати біла, мов білочок... Що тобі, доню?

— Нічого, мамо, нічого!

— Де вже там нічого! Журниш ти мене, дочко!

Прийшла Пилипиша до нас з Марусею. Мати з старою зняли розмову, а ми, дівчата, у садок поскорили ся.

— Що-ж таке, Катре? — питаю.

— Сьогодні він увечері буде; він сьогодні прийде до мене!

— А ти-ж як виїдеш до його? А батько не почує?

— То що? Щоб я не виїшла? До його щоб я не виїшла? Нехай чує батько, нехай чує мати, нехай усі — я до його виїду!

— Та як батько почує, то не пустить, — кажу. — Як вже ти собі там не їми ся, а мусиш зостати ся тоді.

— Я не зостану ся, а піду!... Чого ти на мене напала ся, недобра дівчино?...

— Я тобі саму правду говорю, Катре; хиба-ж я нападаю ся на тебе?

— Не треба мені такої правди, не хочу я такої! Я вже бачу, що ти мені не щира подружниця, ти мені не хочеш у допомі стати; я сама за все стану!

— Слухай лиш, Катре, чого бо ти вгнівалась? Я правду тобі виказала, та я-ж тобі і в пригоді стану, коли вже не можна пнако... Тоді вона мене цілувати, тоді вона мене

обіймати! Почали ми змовлятись, як двері відчинити Катрі і як їй виїти. Радились і Марусі питались, що вона думає, — сама вона нічого не говорила, й нічого не питала — сиділа собі тихо, як на могилці.

Катря усе розказала, як вона у Любчихах була.

— Його мати мене поклікала сама, як я йшла улицею і жалувала мене любо і розпитувала, чи мене хто сватає, чи я кого вподобала... А він усе оддалік стояв, не підходив... Так то вже мені гірко стало! — Я, — кажу, — сеї осені заміж піду. — Як я сказала, вона як покрикне: — Чи-ж то правда? — Що? — запитав він у матері: а вона йому каже, що я заміж піду в-осени...

— Я тоді попрощалась з ними. Вона зітхнула, провела мене трохи і каже: — Шкода мені тебе, дівчино!... — що я аж слізми вмила ся... Одійшла трохи, стала, — та нехай хоч на їх хату подивлю ся! Коли він і виходить із воріт, і йде... Я хочу далі — не можу... Діждалась, що він близько до мене зближив ся... Зближив ся: — Чи правда сьому? — поспитав... Дівчатонька, голубоньки! Коли-б же я сама знала, як я йому признала ся, що я його кохаю одного у світі... Довго говорити не можна було: усе знакомі люди доходили улицею; тоді я йому сказала — нехай прийде до мене ввечері: він сказав — прийде...

Скоро наші старі поснули, я випустила Катрю з хати, а сама сіла, щоб сон не хилив, та мені не спало ся: лихо тай годі дождитись було! Нема, тай нема, тай нема!

— Як се вона гаїть ся! — думало ся мені. — Що їй добре, то й забула про мене,

яково тут мені дождити, боячись... Такі то люди на сьому світі!

А там і те я згадала, що я сиротую, що вбога я, та не при батькові-матері зросла, живу у чужій семі з ласки; що не пожалує ніхто мене щиро, не любить ніхто душею усеєю... І за що я перше дякувала, з того самого тоді сліз гірких уточила; за що було, хвалити Бога, вік байдуже, у той час так того забажало ся, так то вже треба стало...

Горуючи-плачучи, ізвела голову, погляну, як то округи мене сумно усе, а у вікно вже світанне синіє.

Очутила ся якомсь одразу, тай самій мені чудно стало: чого се я такеньки і чим зажурилась? Хиба-ж я не знала Катрі, що вона до світу забарить? Тай яка-б то дівчина з кохання поспіхом дбала? І чи я-ж сьогодні всиротїла? Чи се тепер тільки з'убожїла? Поглузувала я сама з себе тай пішла Катрі назустріч за ворота. За ворітьми я ще довгенько зотрївала її, поки аж вона прибїгла весела.

— А що, надивила ся? Наговорилась?

— Все я йому сказала, все... Як же я його кохаю, Хнмо! Господи великий! Як я його кохаю?

— А він же що говорив?

— Питав, чи дуже я його люблю... Він приїде завтра... Я його завтра дождитиму...

З того часу стали вже вони що вечора зіходитись. Прилучало ся мені, проводивши Катрю, того Чайченка зустрічати. У неділю, або в свято яке, ідемо у-двійзі з Катрею, немов погуляти ранком тихим, то й вглежу було я Чайченка, — усе він наче смутний... тай спитала якомсь Катрі: — А ви із ним

ніколи не сваритесь? — А вона мені: — Що тсе тобі Бог дав, Химо? Отсе-б із ним сваритись!

— Та чого-ж він наче невеселий ходить? — кажу.

— Такий завсюди, — зговорила, сама тут миттю впечалившись. — Ти смутний? — питала я його. — Чогож ти смутний? — А він мені: — На світі більш смутку, ніж радості! — Що говориш, серце? Та я, як знаю, що ти мене любиш, я забула, який то смуток на світі живе! — Се, — каже, — се, такеньки Бог дає тільки дівчатам та пташкам співочим... — Такий він, такий, Химо! І говорить і жалує смутно; а по тому ще мені любійший, ще милійший...

Постерегла мати, що дієть ся щось, поспитала. Катря призналась матусі. А мати головою журливо похитала:.

— Отсе і твоя пора прийшла, доню! Гляди-ж, се на ввесь вік, Катре! Гляди, кого обираєш, тай нехай тебе Мати Божя і благословить і допоможе!

Батько не питав нічого; чи він здогадувався, чи ні — того не знали ми. Правда, що двічі, а може й більш, він якось пильненько на нас споглядав. Ми, було, собі говоримо, що як се буде Катрине весілля, то яке життя їй красне, гадаємо; а батько уступить до хати — ми й пополошимося усі: одна схопить ся, друга шукає чогось за запічком, третя голку загубить. Батько сяде у стола, дивить ся бистрим оком, тай каже: — А в якому кутку пожар в нашій хаті?

— Ми й скаменіємо перед ним... Він почне про господарство що говорити матері, яке

діло загадувати, — ми візьмемось робити щиро як, Боже єдиний!

Чого-б то й опасувать ся було? Ми думали, що він прийме Чайченкове залицяння ласкаво, бо Чайченко і багатий і молодий і дочці любий і люди Чайченка не цуралися — чого-ж опасуватись? А ми все бояли ся дуже його часом. А мати вже для своєї дочки поклонотати ся постарались. Бачу, де вже стрінуть ся з Чайчихою, посядуть рядочком і потиху розмовляють собі любенько; а прощають ся, то обіймуть ся щиро. Прийшла до нас Чайчиха у неділю, а в середу вже мати до Чайчихи йде. Чайчиха знов і собі не забарить ся нас одвідати; тай пішло ся так, що аби яке свято, то або Чайчиха в нас, або наша мати у Чайчихи.

Катря нам з Марусею признала ся, що буде її сватати Яків в-осени. Мати вдали ся до Пилипихи за порадою: розказали їй усе, що дочка вподобала парубка, що то хороші люди — за ними нажить ся!

— Дай, Боже, щастя! — говорить Пилипиха.

— Ох, голубко моя! Я ще не знаю, як чоловік згодить ся... Та чого-б йому не згодить ся? Сей хиба не гарний? Сей хиба не добрий парубок? І заможний...

— А ти мати, чи ні, своїй дочці? Як почне він примхати, то ти й рученьки попустиш — нехай мойму дитяті доля гине!

Вже як тільки вчула удова, що батька боять ся, вона жваво вхопилась за сватання: — Що з того буде, що ви головами розкивали ся? Добре діло — доводьте-же йому краю!

Тай одпочити не дає часу: підмовляє та підговорює: — хутчій! хутчій! Було, моя годинонько, аж за рукава трясє, щоб хутчій.

Почала мати заходити коло старого та свого слова домовляти; почала усе про Чайчиху провадить, та йому нагадувати, та хвалити, а разом вже й сина молодого:

— Що то за парубок хороший, роботящий, удатний, — се матері втіха від Бога, а не син!

— Вже того не знаю, який він до діла, — каже батько, — а що до танців, то вдавсь: дівчатами, як мухами, увиває.

— А що-ж, мій голубе? Як веселого норову, то весело із ним і жити буде, кому судить Господь. Сам не сумоватиме і подружячку смуткувати не дасть.

— Не жодну й тугу танцюра розтанцює! — на те їй одмовив.

Удруге знов примощуєть ся мати Чайченка добриць:

— А моторний, а розумний, а славний! — Пильно батько їй у очі поглянув.

— А що се хвалиш, — змовив, — не наче-б зятя?

— Як воля божа та твоя вгода мій голубе! — одказує йому тихо, та умовно так уже!

Ми з Катрею сидимо — не тхнемо.

Старий подививсь на жінку, подививсь на дочку.

— Не шукай дочці пари, стара! — промовив, — вже я їй сам пару знайшов, — осени заждіть...

Стара зирк на дочку, — дочка обмертвіла либонь; сплеснула мати руками, та на його:

— Мій ти голубе милий! За когось ти її ддати хочеш?

— Се вже мені знати.

Тай вийшов з хати.

— Годі, доню! Годі, дитино моя! — вона до Катрі. — Не печаль свого серденька... Катре моя мила, годі! Я для тебе на все зважу ся; я поклоню ся ще твоєму батькови я його буду за тебе прохати...

— Ідїть, мамо, йдїть бо — просїть зараз! Ідїть, мамо, йдїть!

— Не можна так, доню! Так гірше буде: зажди трохи...

— Мамо, мамо! Яково мені закидати!

Ми її вговоряти стали. Та коли-ж умовив хто молоду тугу нетерплячу словом розсудливим?

Слухаючи, Катря поливала ся слїзми, та все своє, знай, правила: — Ідїть, ідїть зараз!

— Катре! — говорю, — буде гірш з тим поспіхом: ми кинемось до батька — благати, а як він прийме тепереньки? Що-ж, як він згукне нам отте своє — годі! — тай нагадувать іще не звелить?

— Горе моє! Горе моє! Добре! Я ждатиму... Як же мені важко! Чи се смерть моя приходить!... Треба ще дождати! Коли-ж се буде? Коли? Скажіть, мамо!

— А от, зараз по обіді — ви з Химою вийдїть з хати, я тоді йому скажу. Я тоді скажу і поблагаю... Для своєї дитини й голову під сокиру покладають, а то б мені ще не попіклувати ся тобою...

— Я ждатиму, — промовила Катря, — я терпітиму.

А ждала вона так, як от пташки сидять у клітці, — що вже нікуди летіти, то бють ся де зачищені.

VI.

Обідаючи, батько наче не добачав, як мати блідла, як Катря плакала, — сидів такий, не-гадки, як і вчора.

Після обід ми з Катрею зараз зійшли з хати, стали повкуні під дверима.

Довгенько у хаті тихо було.

— Голубе мій! — заговорила мати, — нашу Катрю хочуть сватати...

— А що-ж! Нехай сватають, хто хоче, — з того догани нема!

— Се молодий Чайченко хоче сватати... Яка твоя вгода?

— Я за Чайченка не 'ддам.

Я вже живосилом одволокла Катрю од дверей хатніх: — Катре, Катре, усе пропаде!

Затрусилася вона і сгала нерухомо на прислух знову.

— Дитина дуже парубка вподобала, — просить мати, — нехай же вона в нас щаслива буде!

— Не на те я дочку виховав, — гримнув батько, — щоб я її першому пройдисвіту мав оддати, який там їй в око впаде!

— Чим вони не люди? І добрі й заможні; усі їх на повазі мають.

— За що поважають? Хиба за те, що зайшла вона невідомо чого, тай осіла у селі чужому?

— Знали-б люди, чулись би непороки на їх, а то усі шанують. Ти сам перве з ними заходив...

— Я по усіх шляхах битих блукаю ся і багато людей набредеш усяких, що на ворота-б свої не пускав їх ніколи...

— Велику ласку мені зроби, послухай!...

— Годі!...

Катря як скричить, зарветь ся до хати, — я її за поперек вхопила, у сїни назад одкинула.

— Що таке? — пита батько з хати. Біжить мати...

— Се ми йдемо в берег по воду, — одкажу голосно. Та відра на коромисел, та Катрю обіручки за собою.

— Не журись, — вмовляю її, — не журись! Може ще батько власкавить ся — він же тебе жалув!...

Як же нападеть ся на мене Катря: Куди се мене тягнеш? Що на мене замишляєш?

Аж я сама трохи ізлякала ся: Та Бог із тобою, Катре, — кажу, — обміркуй ся гаразд!

Облила ся вона слізми дрібними.

— Коли-б же я хоч його побачила, своє серденько хоч трохи розвеселила... Химо! бігаймо у великий гай, — він сьогодні у гаї дерево рубає.

— Бігаймо, — кажу. — Утри ся, не плач!

Вона тоді зараз обтерла очиці і побігли ми до гаю, приховавши відра свої по-над ровом у бурянах.

До гаю хоч близенько видати, та далеко стрибати: розсудливій людині на добру годину ходи, а ми перебігли не зупиняючись. Чуємо вже — сокира цюкає і голос вітер до нас заносить — пісні хтось співає.

— Се він! — впізнала доразу Катря.

Тут ми його й побачили обидві разом, ще оддалік.

Вже тоді осінь ішла; лист червонів, жовтів, вянув і обсилавсь і котючий вітер низав ся поміж деревом безлистим. Голосно й просторо стало округи у свіжій гаю пахущім.

Бачимо його, а він нас ще не бачить — співав. Катря припинила ся. — Що він таке співає? спитала ся, вжахнувши ся співу того: — Що він співає?

— Послухаймо, — кажу, — то й почуємо. Ходім ближче.

— Цить, пострівай! — шепоче мені.

Стала за кущ, тай слуха. Слухаю й я.

Чайченко обрублював гілки з зваленого дерева і круг його зрубане дерева і пеньки свіжі; над ним яснее та холоднее небо, грайливе сонечко. Недбало він своєю сокирою блискучою цюкав, — задумав ся сам тяжко, — і тихо і сумно співав.

Оттака була його пісня:

Співав він, що любив колись щиро та вірно, а йому зрада сталась несподівана, — і вже повік нещасливий він житиме; кохають інші — та до інших серце вже не приляже, до нікого:

Хоть яка ласкава, яка чорнобрива,

Та не буде така, як першая мила!

— Яких се ти пісень співаєш? — покрикне криком Катря, наче себе не памятаючи.

Він іздрігнув ся, швиденько схопивсь, кинув сокиру, взяв Катрю за руку, — знов пустив і знов сокиру підняв.

— Спасибі, — каже, — спасибі, що прийшла, а я не сподівав ся...

— Боже милий! Якої-ж смутної ти співав! Яку ти милу згадував? Була вже, либонь, перша, а я друга?

Він так ніби трохи змішався.

— Лучче, — одмовляєть ся, — лучче пожалуй мене, моя рибонько!

Вона румянцем уся закрасила ся, як те слово почула, — вона усе своє горе забула.

— Ні, — каже, — я знаю, що ти мене вірно любиш, а я тільки пожартувала, — збач мені те.

Тай знову перескаком:

— А на що такої смутної співав? Проти чого співав такої?

Тоді вже я зза куца озвалася:

— Чи забула, — кажу, — голубонько-гуркотливочко, чого бігла сюди?

— Ой, лихо-ж моє великеє! Нещасте моє!

— Що ти кажеш? — пита її Чайченко, вклонившись мені. Усі ми посідали на прикорню.

— Батько за тебе дати мене не хоче!

Має другого зятя до руки?... Кого се? — пита він.

Та чудно мені те, що пита він ні весело, ні журно, наче за хліб-сіль подяку складає.

— Когось там думає на моє безголове! — говорить Катря заплакавши.

— Вже зять нарекований! — каже тоді Чайченко. — От воно що! Кращого знайшли! Нічим втішатись, тай нарікати ні на що; дармо-ж з сухої криниці воду брать. — Мабуть, за досаду йому стало, що трохи мов зневажений zostав ся, — уста стиснув і голову підняв гордо і очі блисконули. Та все

те потайвши у собі, ніби з упокоєм помалу устає.

— А тобі-ж як? Ти що думаєш? — пита Катрі.

— На що питаєш? на що моє серце краєш? — одкаже вона.

— Та хто вас зна, хто її розбере! — промовив Чайченко гірко: — Покохаєте вранці, забудете ввечері.

Заридала-заплакала Катря, а я проти його головою хитаю.

Він тоді узяв її за руку.

— Не плач! ще ти молода, ще твоя доля тебе дожидає!

— Як? без тебе? Хиба-ж ти кого ще покохаєш? То ти її щасливий з другою будеш?

— Вже мені не було того щастя одвіку, то її повік не буде!... Прощай, дівчино! Бувай здорова й щаслива!

— Та що се ви, — говорю я, — та ви-ж сядьте, порадьте ся, як його, що тут робити, як запобігти? Може ще її ні за що буде на долю нарікати. Сідайте лиш!

Вони слухняненько коло мене посідали; він сумно дививсь, вона-ж наче усі шляхи погубила, тільки усе до його ближче горнула ся.

От і стали ми радитись.

— Не треба батькови докучати слізми, — кажу. — Не треба тепер до його й приступати.

— Я батькови до ніг упаду, — нахваляється Катря, послухавши мого слова розумного. — Як не віддасть мене батько за тебе, я вмру!

— Ти її до ніг зажди упадати, — мовлю їй, — вмірати зажди: може, ще її так пере-

меженить ся; а поки що, — кажу, — не займай батька, нехай він сам трохи вгамується.

— Та яково-ж отакечки й не знати — чи мені жити у світі, чи лежать у домовині? Ой лихо моє! лихо моє!

— А ти думала! Се воно, життя людське, се воно й є; терпи-терпи, надійсь та сподівайся! — вивожу Катрі.

— Або ще й сподіванку покинь, та живи собі так, як без неї живеться! — додав Чайченко. Знав, бачте, парубок порадою втішити!...

— Розумний не стратить надії, — я йому, — треба сподіватись живши.

— Поки не зрадять, — знов мостить він.

А Катря тоді до його пригорнула ся. — О, — каже, — отсе я тебе зражу?

Аж і він на таке любе словечко всміхнувся.

— А нам пора до дому, — нагадую, — щоб часом не нажити нам собі лишенька!

— Іди, Химо, голубочко! — говорить Катря. — Я ось тільки ще дві слова скажу, я тебе наздожену.

А сама мене виводить на стежечку. Я пішла.

Що й казати! Я ще під гаєм чималу годинку трівала тих двох слів... Та вже добре й те мені, що вона прийшла трошки спокійніша і веселіша.

Допали криниці, та боржій, сповнивши відра, додому побрались.

Нас перестрів батько. — А до якої се криниці ходили? — спитав.

— Ми ще й прогуляли ся собі трохи, — одказую йому.

Він подививсь мені в вічі і подививсь

на дочку. А в дочки сльози хвилюють. — Батеньку! — промовила.

І пішов собі, наче він не завважив і не чув слова її благащого.

VII.

Час іде, минаєть ся; ми ждемо: собі кращого, бідкаємось, страхаємось. Батько не згадує за Чайченка.

Зняла-ж бучу Пилипиха, як визналась батькова подія.

— Як, — каже, — як! Та чи-ж ти не рідна мати своїй дитині? Та чи не ти її згодувала? Нехай би так мене хто застував перед моїм дитям! Я — мати, вільно мені її за кого хоча віддати, чи за пана, чи за наймита, за того, хто мені до вподоби...

Та аж тоді вона посварилась з нашою матір'ю і довго до нас не ходила.

А на селі весілля ладять ся та ладять ся; приходять до нас, запрошують. Не гулянки у Катрі в голові, та ходить; надія, бач, така — його там побачить.

Сїї-осени і батько наш на всіх весіллях гуляв. Помічаю я, що Чайченко став більше до Катрі припадати: то було поперід вона його шука-шука, — поки то він уявить ся; а то вже сам він її очима назорить між дівчатами і вмисне тоді до неї горнеть ся, як старий батько тут буде, — як би його волю мав нехтувати.

— Голубе, голубе! — думаю, — всього тобі не перетенетити так, — шкода й заходу!..

Ну, батько нічого собі; тільки дивить ся — не на Чайченка, а через його голову, з горн.

А Чайчиха й наша мати сидять, от — мов ті голубки сиві, що бачать, як їх гніздечко рознашають.

На одному весіллі Чайченко вже надто всміливсь: од Катрі мало-що і одступає. Мати вже у такій трівозі була, що забула й молодих привитати.

Перш усіх гостей наш батько побравсь додому і нам звелів сходити; а ще саме гуляння, самі танці... Пішли ми додому: пішла Катря плачучи.

— Не плач, Катре! Що pomoжеться? — вмовляю.

— Та що? я плачу, а все я щаслива! Щаслива, щаслива! Він мене любить і я його любитиму, поки мого життя... Нехай батько знає: хоч горюю — я щаслива, нехай і те знає!

— Катре! краще буде, як батька не гнівити; краще коли-б Яків тихенько обходив коло його. А то-ж який талан вам буде, як батько не зглянеться... Уважай, яка мати смутна, тай у якій вона трівозі... Не горнись ти вже так до його — і дівчата сміятимуться з тебе.

— Нехай сміються! Я його люблю, я щаслива!

— А як батько образився? Як не пустить більш по весіллях ходити — де тоді Якова побачиш? Уранці вийти забороняє, увечері сам двері замикає...

Обсипала ся вона слізми ще дрібнішими

— А таки я щаслива, — промовила. — Йй-же Богу моему щаслива!

Перегодом знов нас на весілля прохали. Може й не пустив би батько, дак родичі. Ідемо туди усі вкупі, та аж нас улиця ши-

рока тисне... Приходимо. Зирк-зирк по хаті, по кімнаті, по усіх кутках — Біг-ма Чайченка.

— Ще рано, ще він прийде! — каже Катря.

Ждемо та дожидаємо — нема. Вже пізно уступила стара Чайчиха. Катря тільки її зуспіла, у-раз опинилась біля своєї мамі: знає, що Чайчиха вже не мине. Чи Чайчиха не побачила — сіла вона собі оддалік. Наша мати сама до неї добралась — сіла. Сидять мовчки. І Чайчиха і наша мати неспокійні, бачу. От мов і хочуть спитать ся, та не зваяжуть ся; хочуть говорити, та не зміркують ся. А Катря так і кишить у підозрі до того. Знає те наша матуся, дивить ся на Чайчиху любенько-жалібно, а Чайчиха на свій пояс доглядаєть ся тай каже: — Які-то теперки пояси тчуть, моя голубко!...

— Чому він не прийшов? чому? — вимовила Катря сама, матері не дожидаючи своєї, чужої не соромлячись.

— Катре? — дорікнула мати. — Ох, моя дитино!...

А Катря й не чує; — Чому його нема?

— Не знаю, не знаю, моя красо! Він казав мені — буде, а нема!... Мабуть притичина яка... Я його поспитаю... Я тобі скажу...

Такеньки стара Чайчиха словами мішаєть ся і зупиняєть ся і перехоплюєть ся — що се таке? Далі вже каже, що Яків дождав якогось чоловіка до себе — якісь воли на спродаж находять ся. — Того він і не прийшов, мабуть.

Невзабарі вона похватилась додому і пішла.

Ми ще були по весіллях, а Чайченка, як пійма поняла, — нема, ніде не буває.

Мати його ходить, і — то вона скаже, що він нездужає, то скаже — дома його нема. Сама вона журна дуже, а Катрю вговоряє; — Не печали ся, дитино, не печали ся! Перейде лиха година і горе перебудеть ся, то й поберетесь!

Мати теж Катрю свою жалує: — Лучче, доню, як він не попадаєть ся батькови на очі — батько не гнівить ся; а там, може Господь дасть, старий мій і погодить ся.

— Нехай же я його побачу хоч на малу хвилиночку! — благала Катря. — Нехай він хоч селом пройде, а я подивлюсь на його здалека!

— Зажди, зажди — не можна! — одмагала ся Чайчиха. — Зажди, зажди — не можна, — просить мати.

Катря, хоч смутує, хоч плаче, а слуха, — сподіваєть ся добра іще.

Одного дня увійшов старий у хату веселий: — Чи не буде снігу, — каже, — там такі білі хмари драгнуть.

Стара, дивлячись на його, насмілилась:

— А що, мій голубе, — вимовляє любенько, що ти бачив? що чув?

— А що я чув — нашу Катрю сватають!

Тим словом сполохнув нас усіх: хто сидів — схопив ся, хто стояв — у куточок торнувся.

— А хто-ж сватає? Кого нам Господь посилає? — питає мати, ледві голос зводячи.

Катря біло збіліла.

— А старий Шелях за свого сина Дмитра сватає. Се жених! Се не лічозір, не пройдисвіт який небудь, се хазяїн добрий, що з срібного кубка своїх гостей почастиє.

— Що з тих кубків, як повні сліз! — мовить мати.

— Гм!... — Більше не сказав нічого, тільки придивився на неї пильно. Вона слези свої нишком втирала — ховала.

— Я собі-б кращого зятя не шукав, — знов батько озвався. Насунув шапку, тай з хати вийшов.

Мати усі думки приплакали: — Що його робити і що його чинити?

Катря аж білі руки ламле.

Як на ту-ж пеню і стара Чайчиха не завідає нас і Пилипиha сердить ся: нікому поради дати, нікому розважити... А того лютого як запав слід, то й запав.

Мати почала було Катрю умовляти: — Покорись батькови, доню! покорись, дитя моє!

— І ви вже, мамо?... Безталаннечко-ж моє!... — побивається Катря.

— Донечко мила! Кого-ж лихо мине? Живши у світі, його не втечеш, — кожне одбува... Що-ж, як ти батькової ласки одпадеши, а той, може, одцурається?

— Він одцурається? Може і я його за-недбаю! — Тай засміяла ся.

Хотіла я їй тоді сказати, що вже й тепер трохи на те походило, що він цурається, та жалко мені її стало.

І мати за се більш нічого не змовила, — зітхнула важенько, тай стала знов її прохати: — Корись, доню, батькови!

— Нехай же я лучче вмру...

Як мати не плакали перед нею: — Або я вмру, або за ним буду!

Давненько ми вже Марусю не бачили: то за горем своїм, то за сваркою тією межні

старими, тай Маруся наче ховала ся: з хати сливе не виходила.

— Ходім, — кажу Катрі, — ходім до Марусі; що нам, що старі посварились — ми то не знаємо; ми собі з нею утрійці порадимось.

Маруся сидить — шнє; удови не було дома.

— Марусю! Марусю! — говорить Катря, — прийшла я до тебе своєю тугу розділити, та знаю, що й ти мене осудиш, як моє слово почуєш!

— Сядь, Катре, та розкажи, — каже Маруся.

— Батько мене за його не дає, — знаєш? За нелюба мене вже тепер прибирає. А я, Марусенько, хоч і батька й матір, то я для його покинула-б — не пожалїла... Що мені тєє? Нехай скаже — я за їм на край світа піду! Піду, тай не оглянусь разу! Мені нічого не треба: нехай иншим роскоші, иншим нехай достатки, — мені нехай життє із ним вкупі!

Не зводячи очей, промовила Маруся: — Боже вам поміжи, Катре!

Зумила ся-ж я! — Марусю! — покликну. — Се ти? тая покірлива?...

— Голубко моя! Сестрице! — обіймає її Катря, ридаючи. — Ти мене не судиш?

— За що? — стиха питає Маруся. — А ти-ж його любиш?

— Та! лю, що й не вимовлю! А на мене усі нападають ся! Хотуть, щоб я його покинула! Марусе! як би ти любила?

— Я-б не покинула.

Я все чую, та віри не їму. — Марусе, чи се ти говориш? кажу. — А мати твоя як би почувала?

— А що-ж? Як би я любила, то вже

мені нічого не страшно; і нікого-б я не боялась, тільки того, кого любила...

— Ти моє серце розвеселила, Марусечко! — дякує Катря. — Дуже вже мені було важко... Хоч мене ніхто не переумить, та слова тії мене ображали... Спасибі тобі, Марусенько, галонько!

Маруся їй осміхнула ся. — Ні за віщо дякувати, — згомонїла, — я правду свою тобі кажу.

VIII.

У першу-ж таки неділю по сьому до нас свати в хату од Шеляха. Приняли, пошанували.

Дякує за ласку мати, тугу свою та журбу перемагаючи; а батько говорить:

— Я собі кращого зятя не жадаю, панове ласкаві! Та треба дитини запитати.

Вкликали Катрю. — Катренько! — кажу їй тихо, — роздумай ся добре! — Вона мов і не чує. Уступила до хати біла, а сміла, необорня, хоч тут вмирати.

Питає в неї батько чи піде за Дмитра Шеляха? — Та пита він як-ся ласкаво і грізно.

— Я парубку ганьби не даю і піти не піду! — одказала Катря чисто, як виспівала.

Поклонили ся свати, тихо та гордо геть вийшла з хати... Ми не ворухнемось; Катря стоїть... Батько не промовив слова, вийшов собі з хати.

Плаче мати, очей не сушачи. Старий не виминаєть ся про сватання, мов його не було; а нас паче не бачить перед себе: хто увійде — не оглянеть ся, хто озветь ся — не слухає.

А Чайченка того нема тай нема... І матері його не видно... Вже Катря сама до їх бігти заривала ся, так мати впиняла.

— Коли вже ти мене не послухавш, доню, то Бог із тобою: роби тоді, як ти сама знавш, а я вже батька не проситиму.

— Добре, добре, мамо! Покиньте мене, занедбайте... Тільки пустіть до його!...

— Ні, не пущу, доню! Я тобі на порозі стану, не попушу йти!... Не годить ся!

— Я втечу од вас! — озивається Катря.
— Я або втоплю ся, або що! Я так жити не здолію!...

— А він же як? — інколи пита її Маруся, слухаючи того нарікання. — А як ти його зажуриш?... Те своє горе ти не пести так: яково йому тепереньки — ти не помислявш... Ти для його перетривай усе, поки батька вблагавш.

— Та коли-б же хоч на його глянула! хоч до його промовила! Нехай тільки-б сказав, що мені робити! Нехай він мене в огонь пошле — я піду... Чому ж бо він не йде і досі! Хиба він мене покине?

— Коли не йде, то мабуть так треба, Катре! А ти втихомир ся та жди... Та, може, маєш що йому переказати зараз, негайно? Перекажи через мене: я хоч і схожу до їх.

— Ти? А мати твоя не пустить тебе!

— Піду. Говори, що сказати?

— Ти скажи, що я пропадаю, що живая гину!

— І на що оттаке йому говорити? Лучче нехай він почує, що ти його вірно любиш, що ти його будеш дожидати, що будеш батька благати...

— Нехай би він знав, яку я муку терплю! Скажи йому, щоб усе він кидав, щоб ішов мене одвідати... Батько не знатиме... а хоч дознається ся — гірш, мабуть, вже не буде...

— На що таке казати, Катре? — знов їй Маруся, — хиба-ж йому й так не важко?

— Ну, хоч скажи, що так я його кохаю, як свою душу, що я журю ся...

Того-ж таки дня Маруся каже: — Піду я мамо, у Любчики! — Пилипиha дуже подивувала, та не боронила. Вже як Маруся виходила, убравшись, вона запитала: — Чого се ти у Любчики?

— Піду, мамо, прогуляю ся!

— Іди доню. — Сама її за ворота провела та тоді вже у слід схаменулась, покрикнула: — Не барись довго, Марусе!

А Катря, скоро випроводила Марусю за слободу, то вже й ждять почала — коли прийде. Переняли ми її ще на дорозі.

— А що? бачила? буде?... Що казав? коли?

— Треба тобі, Катре, ще потривати, — каже Маруся.

— Вже не сила моя тривати! Так він не прийде? Що казав?

— Дуже він печаловитий щось, — говорять Маруся.

— Печаловитий? покригне Катря. — Коханий мій! — Сама так слізми й розлила ся.

— Я піду до його сама, — каже. — Піду; хоч нехай мене потім живу замучать, — я піду!

— Він велів, щоб ти не приходила...

— Не приходила? Як то не приходила? То ти, мабуть, не вчула! Хиба-б я тепер зва-

жилає на його сказати, щоб не приходив, хоч би й смерть мені за плечима потому?

— Просив тебе не приходити, Катре; а ти, як його любиш вірно, то послухаєш.

— А вже ж, я його послухаю!...

І довго вона, по тому слові своєму, плакала, сидючи край дороги.

Тільки бачу — Маруся щось так, як не домовляє; то у землю очі спустить, то щось у думці має собі. Як вилучила ся мені годинка, нишком побігла сама до неї!

— Марусе! — кажу, — щось мені той Чайченко не певен!

— Як то? — питає.

— Не любить він Катрі щиро! Чи-ж не правду кажу? говори!

— Та я не знаю, Химо! — одкаже мені, роздумуючись.

— А я дак знаю, що ти Катрі розказала не все. Аже не все?...

— Ні, не все!

— Каж-ж мені усе.

— Та нічого, Химо! Я що там чула, од Катрі не потаїла; а се, бач, в мене мої думки...

— Дарма! розкажи тії думки свої!

— От, як прийшла я туди, — розказує, — мене стріла його мати та смутна така, Господи милий! А як я сказала, чого я прийшла — вона заплакала сильне... Нічого й не одмовляла вона на мої слова, тільки усе плакала... Уступив і він у хату... Десь він, Химо, сам у великих мислях, у скорботі, — так змарнів на виду... Я говорю, що мене Катря присилає... І здало ся мені, — чи то так, може, здало ся, — що він, почувши, не обрадів... Не каже мені свого слова, не пита

мене... Тоді вже я сама усе переказала і що Катря хотіла сама до його прийти; а він зараз похопив ся: — Нехай не приходить вона; скажіть їй, будь ласка, нехай вона не приходить! — Вклонив ся мені тай з хати пішов.

— А стара? — питаю.

— Постояла я трохи, тай беру ся йти додому; тоді вона мені, плачучи, зговорила:

— Дівчино-ластівко! — каже, — велика туга на моєму серденьку, та може ще доля на нас ізглянеть ся... Перекажи тсе Катрі, щоб вона так не вбивала ся; ще, може, усе на добро вийде... — Та я й пішла.

— Що тсе там у їх за тайности? Щось не певно. Чи не довести сього Катрі?

— Та що-ж ми їй доводити маємо, кеди не знаємо самі гаразд? — каже Маруся.

Та я вже знала, що Чайченко не любить щиро Катрі; нехай же й вона звідає. Колись таки ся правда справдить ся, — лучче нехай тепер. Скажу їй, тай годі! А чи пойме-ж віри вона мені? Тай чим мені довести? І як тоді вона прийме?.. Як би на мене, то правда гіркая краще кривди солодкої, — воно й здоровійш до того; та не всі-ж бо таку вдачу мають.

Думала я й передумувала довгенько собі... Ні, таки я їй скажу!... Я таки часинку вигадала, як вона не плакала, а вже по сльозах, втомивши ся, сиділа собі тихо, — Катре! — кажу їй, — чи ти знаєш певно, що Яків тебе любить?

Вона глянула на мене, як на дитину малу, — осміхнулась.

— А що, — кажу таки, — як він тебе та покине?

Вона ще веселійш до мене засміялась.
— Ти ще нічого не розумієш! — промовила.

— Може, розумію краще, ніж ти, — говорю їй, — збоку усе вбачається виднійше!

Звожу на очі їй чимало таких, що любили, тай покинули; що покинули, та ще й насміяли ся; інші вишукують того кохання так, аби замутить ся; а є й такі, що вимагають щирости, не скажи для того тільки, щоб zostавити повік нещасливими ймовірних!... Усе світове я їй довожу гарно, беру ся розсудливо, як могучи, — та шкода мого розуму клопітного! Як хто кого любить, то любивий — і найкращий у світі і все вже добро від його. Не думки нам, що робить він, як і інші люди, — не гаразд; а така думка, що нехай люде його робом роблять, то усе добре буде. Так та мені Катря одмовляла: що їй розкажу, яку зраду, — вона й одмовить: — Я-б і зроду такого не кохала парубка!

— А чому твій Яків сам не йде і не хоче, щоб ти приходила? Чому його мати хоч не навідаєть ся?

— Се він знає; він мені скаже.

А вже тоді й доводити їй і говорити годі. Коли-б вона хоч розсердилась за що-небудь, а то приймає мої речі так, наче я їй кажу, що Чайченко птах, а не парубок, — із мене ще вона смієть ся: — Нічого не розумієш!

У хаті у нас несогласка, сум. Батько хмурий ходить, мати плаче та журить ся. Катря за своєю тугою та закоханням, то й не зважала на материну журбу.

— Матусю! годі вам плакати! Або ви Катрі не потурайте, або не плачте вже!

— Вам, скорим оттаким, лучче у світі! — одкаже смутно. — Ви собі як вже покладете: „так буде!“ то й ведете до того. А я нещаслива, я не знаю, що мені перш діяти: не гарно Катрі потурати, та жалко і впинять, як я згадаю, як вона, моя голубка, побивається! Химо, моя дитино! Хто його й зна, що тут і краще! Тут Катря моя гине, а тут чоловік скипаєть ся проти мене, — вже й на очі не хоче приймати. .

Окром Шеляха, ніхто ще Катрі не сватав; а Шелях того-ж таки тижня, як Катря їм згордувала, засватив другу дівчину, тай одруживсь. Та було прибере свою молоду жінку, мов тую крамарку багату, — там то намиста дорогого, там то дукачів! А сама жінка маненька, коротесенька, та аж пихче під тими убраннями; а він усе її мимо напних вікон у свято проводить, -- сам у такій шапці, як решето, у поясі шовковому, червоному, що аж очі в себе бере. Іде та поверх нашої хати поглядає.

— Що' тсе таке стоїть, що я його добре не бачу? — таким, було, поглядом поглядає.

Пізно під осінь того року побрав ся наш батько у дорогу. Як виходив: — Бувайте здорові! — промовив усім нам за гурт, тай пішов. Ми за їм ідемо — проводити його за слободу. Стали мати гірко плакати, — він трохи зупинивсь і говорить: — Ви собі робіть, як знаєте — кохайте ся, коли вхїтні; а я на своєму слові стану: я за Чайченка дочки не'ддам, поки жив. Бувайте здорові! — Підняв проти нас шапку, тай пішов доро-

гою; а ми услід його дивимось — стоїмо, як холодом прибиті.

— Катре, Катре! Дитино моя! — вимовила мати, — в яку се годину ти закохала ся? Господи світе! Пішов, ледві попрощався, — коли се бувало? — Дивила ся за батьком, виливаючи сльози, а він усе далі, тай за гору зайшов, тільки ще чули, як гукав: — гей! гей!

Ще дослухали ся, стояли, та вже тихо додому тоді повертали. — Катре! — питає мати, — чого задумала ся?

— Я хочу Якова бачити!

Ой, дитино моя! Чи не чула, що батько казав?

— Я хочу Якова бачити!

Не тужила вона, не плакала і на все, що її прохала мати і зупиняла і жалувала, — на все вона одмовляла: — Я хочу Якова бачити!

IX.

— Катре! — говорить мати, — нехай ялучче сама піду туди, сама за все розвідаю...

— Ні, мамо, ні! — Чи таки ви самі не бачите, що мені не до жданків, не до обітниць... Не збороняйте мені, мамо! Я не послухаю вас... Я нещаслива — я на все піду...

Побрали ся ми у Любчики, не гаявши часу. Нам важко було, а Катрю обняла якась радість божевільна: усе вона позгадувала і балакала, не стихаючи. Споминула, як ми були на вхідчинах у Чайченка, як танцювала в Булаха на весіллі; пригадала знайомих дівчат Любчівських і парубків, усі жарти

і вигадки веселі наші, — от, ніби то вона була десь у тісній, земній неволі, та се виволила ся і знов їйметь ся їй на життє веселе її любе і забігає вона вже думками поманливими.

Уступили ми сперву до своєї родички; зраділи нам, приймають. В хаті у їх усе так, як і було, — тихо та сумирно. Чоловік її привітний, сама весела та спокійна. Він вже сані ладна, вона кожухи переглежує: добра їм осінь була, доброї їй зими сподівають ся... Здоровий, величений кіт мурий, на сонці потягаючись, мрукає з свого доброго талану; воли високорогі половії дивлять ся з загороді у двір поважно; білії гуси поспішають ся на воду з гори; а чорнорябі каченята, крикаючи, у двір садком беруть ся; кури різнопері по усьому дворищу розбрели ся, а півні невгомні кукурікають, місто вихваляють ся. Садок вже безлистий, а не пустий: добіляють ся полотна розстелені по землі і нитки розвішані по дереві; сушать ся на сонці грушки й яблука на тичках тоненьких; у городі гурки, на насіннє zostавлені, жовтіють та гарбузи...

Стали мати прощати ся, бо вже Катря давно коло дверей стояла, а родичка просить:

— Погуляйте ще в нас, та погуляйте.

— Та я хочу ще Чайчиху навідати, — каже мати.

— Її-ж дома немає!

— Де-ж вона? — спитали ми усі, а Катря голоснійш од усіх.

— А поїхала у Хмелинці ще позавчора, до сина.

— А син чого там?

— Хто його знає! Він вже давненько

все тиняється десь. Наші люди його бачили в-останнє у Хмелинцях, а се і мати поїхала туди до його; вони-ж самі з Хмелинців, в їх там якісь родичі.

І хати білі й хазяї милі — немов пилом припали по тій новинці для нас. Слухаємо, як вони розказують та хвалять ся і життєм і людьми; та хто-ж не зна, як то слухати легкі речі безнапастного щасниці при своїй лихій годині? Се як тяжко недужому пригадають пахощі весняні — що й хороше дочувати їх і томлять на-у-мир.

Пішли ми собі додому, а Катря звертає до Чайченкової хати; схилила ся на тин подивилась у тихий та пустий двір, бліда сама як хустка.

— Завтра я знов прийду, — промовила наче сама до себе.

Тільки ми трохи виїшли за село, на перехресний шлях, навперейми нам чоловік возом їде, воли поганяє. Зараз ми впізнали Михайла Іваненка, — як його не пізнати? Дуже був білявий волосом, а засмалений вітром, опалений сонцем — то брови й ус наче вапном поняли ся. До того, високого зросту, кощавий, похіпливий, жвавий... Сей Іваненко на-пропале закохав ся у ярмарках, у куплі та в продажі. Чи засівав пашню: — Се повезу у ярмарок! Чи жав, чи косив, чи вигодовував що: — Буде чим поярмаркувати! — Часом він, було, й втратить ся здорово, а стануть йому те доводити: — То що, що втратить ся? аби свіжа копійка! — Жінка його горувала за ним: як одружив ся, то він вже третю хату се перепродав. Як нема його, то все жінка жаліється людям: — Які хаточки були придобні, які

славні — поспродував; тепер опоряджаю сю хату тай сю, мабуть, продасть; мене не жалує, літ моїх не вважає! — А як він дома гостює, то знов вона, як не жада посварити ся, — не можна із ним сварку зачепити. Він їй привезе і очіпок і сережки і хустку завсїди; він свою куплю так красно покаже, а продасть добре; такеїньки словом перед жінкою примінить ся, такого їй новинок на-розказує, — а була жінка цікава з цікавих, — що вона його слухає тай заслухаєть ся. Та тоді туман спаде, як вже він знов з дому виходить ся куди у ярмарок.

— Звідки Бог несе? — пита мати Іваненка.

— З якого ярмарку? — кажу.

Катря іде попереду, не слуха, тільки вклонилась Іваненкови, маючи звичай.

— А се, каже, — був у Зайчиках, був у Лебедівці; у Хмелинцях був...

— Десь-то вже ярмарок добрий у Хмелинцях? — перехопила мати. — От і Чайчиха туди поїхала, — не бачили її?

— Де-то вже не бачив! Ходить і вона по ярмарку, мов гроші загубила.

— Чого-ж се так? Там же вони з сином?

— А син ходить, як пробі розум загубив. А гарна удова веселїє, що загублене знайшла.

— Яка удова?

— Хороша, молода, свіжа... От, коли-б таких та спродувати, чи купляти, — були-б торги, кажу вам...

— Чи не знаєте, як вона на ім'я прозиваєть ся?

— Вбачаючи, — каже, — диво, та не

спитати, звідки взялось? Вона Терничихою прозивається!

— Чи-ж Чайченко її сватати хоче?

— Там їх зальотчиків біля неї такого, що за день не перевішаєш: хто сватає, а хто візьме — се то вже вона знає.

Бувайте здорові!

— Щастя Боже!

Катря нічого того не чула.

Боже мій, Боже великий! — промовляла мати з жалем, ідучи дорогою, — Боже мій добрий!

Думали-думали, як його лучче Катрю завістити про те, що чули, та порівнявшись, просто усю правду кажемо. Мати плаче та вмовляє: — Не журись; — та просить: — Забудь!

На що мене дурити? — говорить Катря з смутком.

Ми присягаємось, що чули од Іваненка.

Годі! годі вже! — тільки одмовляє.

Як у хату увійшла, припала на лаві, схилившись на покутне віконечко, — дивиться та думає; а там як звела ся — бліда-блїда!

— Що тобі, Катренько, що тобі?

— Нічого! Я подумала: що, як би тому правда була, що він иншу покохав?... Я тільки подумала, а віри не йму... і не нятиму...

На другий день вона таки знов пішла у Любчики; була і на третій. Що мати говорила, сварила ся — не слухала. Усе вона собі думала і частенько на виду блїдла.

На завтрий день вона знов у Любчики і на позавтрий — що дня йде. Коли, було, я за нею піду собі — вона мене і не завважить наче; а заговорю до неї: — Годі, Годі! —

перехопить мене. У Любчики увійде (я вже було, усе веду її попід городами, як із нею, потайно), прийде до Чайченкової хати, подивиться на двері позачіпювані, на втихлий двір, постоїть, таї додому вертається.

X.

Одного ранку Катря вже убирала ся іти у Любчики, коли сама Чайчиха до нас у хату. Усі ми такеньки до неї й кинули ся.

Сіла стара на лавці, питає, що в нас, чи все гаразд, чи все добре. Я на неї дивлюсь, — змарніла вона чогось дуже за той час, що ми її не бачили.

— Та не так то добре, — одказує мати, — як би серденько моє жадало!

— А що старий каже про діток наших? Чи він коли над ними власкавить ся?

Катря, що все коло неї сиділа та трепеталась, при сїм слові як кинеть ся, як обхопить її руками, як заригає: — Де він? де Яків? — вимовила.

Стара її жалує, говорить, що він хутко буде до неї, що здоровий... Мати взяла Катрю за руки; я дала водиці.

— Коли буде він, скажіть мені! — просить стару Катря.

— Та завтра-б раненько прийшов, коли-б не батько твій.

Нема батька!

— То раненько прийде.

— Завтра раненько! — вимовила Катря, обняла голову свою і важко зітхнула.

— А що-ж батько вам каже? — пита Чайчиха, — що каже він?

— Годі їй мати усе й розказали.

Як сплесне Чайчиха руками, як заплаче! — Господи милий! За що моєму дитяті щастя нема?

Мати, сама у сльозах, поглядає на свою Катрю та промовляє:

— Годі! що се ви!

Вже до-віку буде доля його гірка! Се так йому пороблено! Не буде йому пари до віку! Не буде йому щастя!

Катря схопила ся; мати устала; усіх як хвилюю прибило до Чайчихи.

— Як пороблено? Хто йому поробив?

— А та-ж удова, те моє лихо пекуче! — каже Чайчиха, дрібні сльози виливаючи. — Не судив Господь нам поріднитись, та ви мені як паймилійша родина... Слухайте-ж усього горя мого!

— Знаєте, що спершу ми у Хмелинцях жили і була там у нас в селі удова прехороша, пишна... Терничихою звали. Така то жвава, говірка, така — що її летючі слова хапає... Така то до кожного прикидчива, приладна, лестна... Я таки ще уперве, як її побачила, подумала: непевні очі удовинії! Се-ж серденько моє чуло!... Одколи зазнав ся із нею мій Яків, ні до чого став парубок — ні до роботи, ні до господарства, й гуляння покинув парубоцьке. Де вона, там його й очі, там і гадки його...

Мати слухає, на свою Катрю смутно поглядаючи, слухає й Катря пильно; стоїть, уста стиснуті. А Чайчиха усе розказує:

— Як я його прохала: покинь, соколе сивий! Не слухав; так вона до його прикинулась, так присербилась, що й світ йому ввесь завязала. Без неї, мовляв, мов неживий хожу. Вже як мені її за невістку не хо-

тіло ся приймати, та вже Бог із тобою, кажу, сину, ожени ся. Заслали старостів... А вона-ж? Насміяла ся з його, матінко — не пішла! — А що, сину, — кажу тоді, — не на моє вийшло? Вона усім рівно очима світить, як тобі... Покинь, забудь стидку! — Він усе не кидав. Діждавсь, що виявив ся багач із чужого села і засваталась вона з тим багатцем, а його, як на воді лишила. Що він поскорбив тоді, що він поболів — я знаю! Та що ви думаєте? Яка недобра, яка незвичайна! Ходить тай ходить, було, в нас перед віконню йому жалю завдає. Іде хороша, уряжена та весела, і дивить ся, чи нема його де; угледить — на добридень дає, на здоров'я питаєть ся... Таку покинути-б, та ще Богу подякувати, а він усе любив... Дала вона якесь даннє йому, — якісь чари чарувала... Я, моя матінко, ріки сліз вилила, благала: — Сину, оженись, коханий, оженись! Нехай же вона з тебе не смієть ся. — Довго він мене не слухав, — а далі сам схаменув ся. Була у нас дівчина, що його давненько вже любила, ми до неї сватів, — дівчина не хоче... Мабуть, вже перечула що таке, або вже то заподіяно так було: з другим парубком дівчина повінчалась. А тая безбожниця йому, під вікном нашим стоячи, вигукнула; — Бурлакуй увесь вік, Якове, та люби тільки мої очі ясні! — Із реготом пішла собі, — у долоні плеще; а він за нею услід біжить, як дитина, а він, як дитина, плаче... Вона побрала ся із тим своїм багатцем, поїхала із ним, та хутко з його родичами усїма посварила ся, з людьми по-невіряла ся — не схотїла жити там: вмовила чоловіка у Хмелинцях хату купити

і знов у Хмелинці вкинула ся... Тоді вже таке лихо прийшло, так вона Якова зводила, що він і не здужав і марнів. Люди вже стали хитати на його головою... Я усе продала своє і селидбу і товар, який був, та в Любчики ми перебрали ся від неї. І Бог мені допомагав: Яків одужав, став неначе грохи забувати, на вечорниці став ходити, — колись він у мене між усіма парубками так і сів! От він вашу дочку вподобав... Я вже долі йому сподівала ся; сподівала ся, що старий ваш таки змилуєть ся, — коли Яків: — Не хочу женитись! не буду! — Я плачу, я питаю, я падаю. — Не хочу! — І прочула я, що в неї чоловік вмер, — де вже з нею на світі задляєть ся! Несподівана його, кажуть, смерть спостигла; а вона зараз Якову знати дала, щоб до неї їхав... Він і поїхав. Я за ним; прохала, очі не виспляла, дні не вгавала, — він не слухає, він для неї і матір стару і себе самого забуває. Дивлюсь, що по ярмарку за нею юрма жене і мій Яків поміж іншими. Я вже хотіла додому, та до вас, усе лихо сказати, — коли Яків до мене прийшов, тай впав на лаві. Що таке?.. А се вчора ізнов вже засваталась з якимсь шинкарем.... Стала я тоді Якову говорити, вмовляти — і він слухав мене... Думали, як вашого старого вблагаємо, так і весілля буде. Та, мабуть, вже подія така! Мабуть, вже йому не буде щастя! Маятись йому одному бідолаці!

І стала Чайчиха плакати сильне і мати плаче. Катря швидко з хати вийшла; я за Катрею: Катре! Катре! — кличу. Не озиваєть ся, іде улицею швидко. Догнала я її,

беру за руку, спиняю: — Та куди-ж ідеш, Катре?

— Не знаю... Куди небудь, дальш від хати... Так от чого він такої пісні співав! От чого він смутував! Він не мене любив — її!

— То було, та вже тепер пройшло, а ти не думай... Добре, що обміркував ся він; збач йому: нема того дерева, щоб птиця не сідала!

— Боже мій, Боже! Він мене не любив і не любить!

Бодай тебе, Катре! Хиба і так в нас з тобою на лихо, на сум нестатки? Ти вже лучче з Яковом поговори, — нехай сам він скаже усе, чи він тебе любить...

Вона озирнеть на мене, — як схопить мене за руку:

— Ти мені не згадуй його на імя! Я його вже не побачу! Не хочу!

Тай сльози ревні її слова перехопили. Господи! Як вона плакала, як ридала! Якими допірками палкими, якими гіркими його дорікала! Мене не слухала — не чула.

Там утерла сльози і знов швидко завернула ся до хати. У хаті мати з Чайчихою горюють у-двійці.

— Я не піду за вашого сина, — промовила голосно Катря.

— Як? Що? — питає Чайчиха, перелякавши ся чи голосу, чи її постаті. Злякала ся її мати.

— Не піду за вашого сина, — ще голоснійш говорить Катря. Не хочу. Хоч і батько даватиме — не піду!

Мати аж руки до неба простягла, а Чайчиха слізми вмивала ся.

— Чари, — каже, — чари! — Я знаю. Не дурно вона йому крикнула: — Бурлакуй до-віку!

Усі плачуть. Катря стоїть нерухомо у стола, тільки дише.

Чи то вже так упевнена була тими чарами стара Чайчиха, чи що Катря так свої слова вимовила непозибко, Чайчиха тільки сказала: — Така вже доля! — Ще поплакала, пожурила ся, любо попрощала ся з нами (Катрю як обняла вона, Катря аж іздрігнула ся), тай пішла собі додому, горюючи.

Катря за нею услід подивила ся. Сіла на лаві і дивила ся по хаті, дивила ся на нас пильними очима, наче вона що поховала, та недобре ще обмірковувала ся.

— І добре, доню! — озвала ся до неї мати, — батьку покорила ся, — перейде туга, знайдеш собі до пари. — Тай хотіла її пожалувати.

Як же зарідає Катря, як затужить! І не вгаває плачем своїм. Ми коло неї ходимо, ми коло неї падаємо, а то вже склали руки тай не поворушимось.

Минув ранок, минув день, поминув вечір, ніч минає — у нас в хаті ридання голосне та гірке, та розпачливе. З утоми переставала плакати; а скоро занесе їй голосу людського, гомону денного, скоро у тиші ночній зітхне мати, або я ворухнусь — усе те, кожен одголос наче побужає, наче додає туї сили, — і тужить вона знову і ридає і побиваєть ся.

Прийшла до нас Маруся. Сидимо усі тихо собі у смутку. Ніхто не пораєть ся, не робить нічого. Так і сидимо.

Брали ся заговорить до неї, коли Катря як крикне на нас :

— Ну, кажіть мені, що ви казатимете, — кажіть : чи не вмерлі вставатимуть ? — Та одхиляючи нас від себе, та не слухаючи нас, нарікати стане, жалкувати ся : — Коли-б же хоч попрощатись прийшов ; коли-б же хоч ще раз його побачити !... Як я гляну на його ? Та мені з-за його плеча удовине личко красовите движітиме... Мені їх любі слова чують ся, я їх кохання спочуваю, в мене серце схне !... Покинула його ! Бач, чого він смутував ! А я, щоб ви знали, я його ще більш за той смуток любила, я його ще лучче жалувала, я його як розважала !... Ох, важко, важко-ж мені !...

— А чим він винен, що перше любив ? — вимовила Маруся.

— Хто винний, що я пропадаю ? Хто винний ?

— Коли ти його вірно любиш... — щось почала знов Маруся.

— Чи-ж я не любила вірно ? Чи я-ж не кохала щиро ? А тепер мені що ? Лучче-б я його поховала !

XI.

Час збігав ; туга якось потроху втихла — та на усе розлягла ся. Пішли ся тоді Катрі отті ранки довгі, та ті вечорі ще довші, ті дні, ніяк неперебутні, — що все сидиш та думаєш : яке лихо твоє і як прийшло на тебе і як не покине тебе ніколи.

Уночі вона мало спала ; устане — ні об чім не дбає ; сяде коло вікна, зложить руки, сидить та в віконце дивить ся. Та-

кеньки тижні сходили, що вона, живуща, була наче мертва. І ми ходимо — наче що в хаті вмерло. А разом — якого небудь веселого, променистого ранку, або тихого темного вечора, вона як оживіє, — такими ревними, гіркими сльозами обіллєть ся! І тужить, і ридає і бєть ся до втоми, — і знов стихне і знов наче ніщо їй не доходить до жива.

Хотїла з нею мати говорити, хотїла питати, просить: — Не говоріть нічого! — Ні зо мною, ані з Марусею розмови не хоче; часом нїби з нас смієть ся.

Мати журила ся дуже. Пилипиха усю пригоду нашу знала, а ради не знаходила, хоч яка була мислива собі. Вона тільки судила та сварилаєь, що мати корить ся чоловіку, що з того усе лихо встає, — та більш вона доводила того гнівом своїм, а ніж словами.

Діждали ми батька з дороги. Повернув ся він такий, як пішов — не ласкавий. Осмалений сонцем та обвітряний здаваєь він ще похмурнїйший, ніж був.

Повернув ся додому ввечері: ми не лягали, а вже всюди було тихо, як його голос грізний почув ся. Ми кинули ся, а й мати, йому на зустріч, кличемо Катрю з собою: — Іди батька стрічати! — Він у двір уступив, нас минаючи, тільки мовчки вклонив ся, — ми так і стоїмо. Він опорядив усе, — тоді у хату, сїв на лаву оддалїк од усіх. Мати вечеряти просила він кивнув годовою, що добре, і вечеряєь усе мовчки, усе не дивлячись на нас. Тільки одного разу його очі бистрі споглянули на Катрю пиль-

но, — наче-б осмалене обличчє побіліло трохи, а він нікому не сказав нічого.

А Катря стоїть коло стїни — сама, як стїна, біла; бачу — зомліває. Добачає те й мати, хоче мову почати з батьком, та голосу нема слова вимовити.

Втомив ся я, — каже батько.

— На добраніч вам! — кланяю ся йому: узяла Катрю за руку тай вивела з собою з хати у світлицю. Вона сіла і трусила ся-уся.

— Що тобі, Катре? питаю. — Чи ти батька злякала ся?

— Ні, ні... Я тільки спогадала, як тоді благала я батька, як нарікала!... Тоді в мене було щастє, тепер вже ні об чім мені просити дома, нічого сподіватись з сторони... Нема в мене нічого, — сама нещаслива!

— Втихни, Катре, втихни для батька: батько почує, — годі! — вговоряю її.

— Втиши-ж ти перш моє серце! — одмовила ридаючи.

Ніч ішла в тузі та в жалю. — Темна ніч яка! — промовила Катря сумуючи, — яка темная та довгая! — А стала зоря розсвітати, стало сонечко ясенько сходити, — каже: — Вже й зоряєть ся! Вже сонце — день: як його перебути до ночі — Боже милий!

Мати тим тільки свою журбу тїшить, що сєє безталаннє Катринє буде батькови вгодне; хутко й поспішила ся сказати йому: — Катря вже не хоче за Чайченка.

Дуже батька слова її зрушили. — Повісти, як усе було, — не вмини нічого! — велить. І усе йому мати повістила, що було.

— Зглянь ся на дитину бідну, друже мій! просить батька, — вона послухала, покорила ся, а нещаслива...

— Вона не мене послухала, — одмовив батько, тай задумавсь.

Мати боязко на його споглядала — гніву не вбачала, тільки думу-думу на чолі високім, похмурім.

Далі він пішов собі із двора — так, як ік гаю побрав ся; а тії пори вже не було ніякого діла в полі.

— Як він прийняв теє — не знаю, — говорила мати, смутно виглядаючи його до дому. Він повернувся увечері пізно.

Увечері усі у хаті зібрали ся, усі вкупі перебули його, довгого вечора того. Усі робили кожен своє діло.

І багато тих вечорів довгих перевело ся в нас без розмови, без гомону, — от як бува при недужому, що к смерті недугує: сидять люди, не зглянуть ся, бо смутний кожен погляд; не розмовлять ся, бо нема їм у слові поради; а час іде, дуже тихо, — то ніби разом як промигне кілька годин і знов ледві точить ся, а кожна хвилина важко прилягає на душі.

ХІІ.

Що далі, то гірш сумувала Катря. Жалю свого збула ся, а обняв її самий сум. То, було, коли озветь ся до нас з Марусею словом сердешним: — Ой важко, Марусю! Ой важко, Химо! — а то зовсім одцурала ся усіх. Ласку прийма не вважаючи; що спиташ в неї, заговориш, — Що треба? Чого хочете? — До матері як нерідна дитина;

від батька далеко сторонить ся. Де там в селі пригода, дослухаєть ся: яка, хто журить ся, плаче — і їй наче любо вдивляти ся, обмірковувати тут, — і дивить ся і слухає вона так, що ніби їй не жалко, що серце болить, а жалко, що чоловік нікчемен у світі, і говорить було: — Отсе люди! що той розум людський!

Стала вона якась холоднувата, спокійна, хоч і сумна і смутная.

— Боже мій, Катрусю! — згадаю їй, — як колись — що ти за весела була!

— Була весела, — одкаже, — бо перше було жити легко у світі, як дурному з гори бігти... Тут мені де що нахватило ся — зупинило мене. Спитала я тоді: що то за життя наше? І на що чоловік живе? По що у світ родить ся? Живе на муку, родить ся на смерть! Нічого шукати, ні по чім боліти — усе проходить, як дим, усе минає, як зілина...

Почне, було, такечки говорити, тільки слухаємо з Марусею. Нагонить було холоду своїми словами.

— Скажи мені, Катрусю, — питаю одного разу, слухаючи її мови її суворі. — чи ти вже не любиш?

Тай сама злякала ся, що нагадала їй, а вона всміхнула ся.

— Не бій ся, не бій ся, — каже, — я вже не плачу тепер, я вже не ревную, тай не кохаю...

— Як? Вже забула?

— Ой, Химо — промовляє, — як усе світове минає! І кохання і радощі і горе — як усе минає! Що було нам дороге над душу, бачимо — аж порошок пильна!

Змагаєть ся з нами, що нема у світі ані добрих людей, ані правди у людей. — А де ті правдиві? Куди глянуть, що ступлять, то все не по правді. А де ті добрі?

— Мати-ж наша? — кажу... Перехопила мене: — Мати, батько, родичі? Та свій своєму по неволі вже брат! А нехай по в одну річ вкохають ся та вдадуть ся — побачиш тоді, які добрі і яка правда!

— О, є у світі добрі люди, є правда! — говорить Маруся.

— Хиба у наших мислях із тобою!

— А що се, Катре, — кажу, — се вже ти одна, мабуть, сама одна певна людина на світі?

— Що певного у світі? От мені певно тільки, що я безщасна...

Непорушимо вимовила свої слова.

Згадують такеньки давнього давна поховане і приплакане. А ми ізмовкли. І отсе ні ласкою, ані жартом не визволить її і на хвилину з того льодоватого суму.

Мати терпіла та плакала мовчки; дармо було озивати ся до Катрі. Батько теж слова не ронів; тільки батько одмінив ся якось. Якийсь погляд у його часом був, що я ще в його ніколи не бачила... Не постерегла того мати і вже-ж не Катря, а щось у йому одмінило. Се я, цікава, сама тільки я завважила. Став він ніби на виду похмурійший, а ласкавий; мовчущий як перше, а унятливий; став піклуватий такий, казав би, ніжний. Якось Катря, дивлючись у віконце, промовила: Усе хмари, усе негода! Коли вже те ясно буде! Коли теплійш стане! — То як він виглядав того ясна! Як ждав на

те тепло! Як ще з вечора виходив і дививсь пильно та вважливо округи на небо!

Катря легко спати стала, не досипала уночі; а лучало ся, удень засне коло свого віконця. Увійшов одного разу батько, дворима грукнувши; Катря іздрігнула ся... Як він після того тихенько уступав завсїди, або пережидав на дворі, на пекучому морозі, щось ніби там роблячи, а нудячись без діла, поки довідаєть ся, що Катря обудила ся! Якось принесла до нас Пилипиха кожушаночку — хвалила ся, що добра.

— А справді добра, — казала Катря.

— Добре, коли-б і тобі таку? — говорить Пилипиха.

— Добре-б і мені, каже Катря.

На другий день рано батько із двору поїхав, — у тиждень повернув ся — аж у другому повіті був; привіз нам усім нові кожушанки. Дає Катрі... Яке понуре його обличчє було і як трусила ся рука даючи! Як він приняв якось покїрно, що вона брала не глядячи, що бере, і дякувала... Як він поспішив ся у місто, коли вона сказала, що там кращі черевики, ніж у нас!

Чайченка ми не бачили, ані старої його матері. Часом, було, перечуєш через дівчат, що зостріли де, або так їх на імя згадають — тільки ми їй знали.

XIII.

Чую, той мені каже: — „Маруся з лица спала“; той мене питає: — „Чи Маруся нездужає?“

Пилипиха прийде, говорить, що дочка в неї вяне і хвалить ся, що хутко їй помо-

жеть ся, а часом по чванливому обличчю біжать сльози дрібні... І сама я бачу, що Маруся занепадає.

— Марусе, що тобі? Ти чогось журишся? — кажу їй.

— Ні, — говорить, — мені нічого, і я не журю ся.

Катря бачить, слухає — і все їй байдуже. Одного-ж разу ми сиділи з нею самі, я почала їй про Марусю згадувати: що се їй таке стало ся, що вона така, а ніколи не жалить ся і не бачила зроду я, щоб вона плакала. Думати-б — мати не ласкава так мати й перше була така сама; а тепереньки тільки що ради не просить: жалко дочку. Я оттак говорю, а Катря задумала ся. Думає-думає, мов що пригадує, та обертаючись до мене:

— А знаєш, чого Маруся така стала? Чого Маруся схне? Вона Чайченка любить!

— Отсе! — покрикну. — Що ти, Катре! Схаменись! Та вона знала, що він її не любить.

— Дарма! Та вона його кохає! Я не знаю, як давно я сього не зрозуміла, що тоді... А потім я вже не думала, забула усе...

— Та по чому-ж ти вважаєш? Чи коли вона його згадувала? Вона-ж од мене, здається-б, не крила ся... Вона-ж тепер нікуди не ходить... А, може й кохає, та кого иншого...

— Його! його! Се напевно. І давно вже кохає. Вона-ж його перше нас зазнала. Памятаєш, яв усі ми тоді, веселі та дурні дівчата, прибираючись на весілля, як ми питали в неї про його і як вона од нас втікала, як не хотіла розказувати і як нічого не розказала, — памятаєш? А як мене пи-

тала, чи я справді його кохаю? А як заступала ся за його передо мною? Чи усе ти пам'ятав?

Тоді я усе згадала собі: і те весілля і слова усі Марусині; згадала багато чого, що перше знала, та не дбала, — тай сама задумала ся: може, воно й справді так. А все ще віри мені не йметь ся. Як же се я не постерегла-б того? Очі-ж мої усе бачили добре — де-ж провидливість моя непомилешна? Де мій розум бистрий?

Я хоч так собі не приказувала, та такеньки думала.

Тільки мені хвилиночка вільна, — я зараз до Марусі побігла; постукала у віконце: — Марусе, Марусе, голубонько! Вийди хутенько.

Вона виходить, а я до неї тим таки словом:

— Марусе, ти кохаєш Чайченка?

Вона іздрігнула ся і пильно на мене поглянула; тихо її очі засяли, личко спануло румянцем і каже мені: — То що?

— Правда сьому, Марусе? А я Катрі віри не няла, я не думала... І дуже ти його любиш? І давно вже?

— Я за його умерла-б, — говорить, дивлячись поглядом своїм добрим, а смілим. — Я для нього-б у світі жити рада... А люблю я його давно-давно... завсіди люблю, як знаю...

— Він же до тебе не залицявся ніколи. Марусе? Він до Катрі... до иншої...

— Нехай здоров буде та щасливий із тією, що покохає собі...

— А тобі-ж, Марусе? Тобі тільки мука, печаль та горе?

— Хоч горе, — від його усе прийму за добре.

— А мати-ж твоя?

— Що-ж мати моя? Я їй тим не докучаю...

— Та вона замічає, що ти вянеш, вона тим печалить ся.

— Коли-б же діялось по моїй волі, коли-б моя сила, то я-б румянїла!

— Як же ти заміж підеш?

— Я не піду заміж.

— А мати стане силувати?

— Що ж?... важко менї буде.

— Та вже-ж важко за нелюбого йти!

— Ні, я кажу, буде важко, що мати вмовляти стане, а я не піду...

Та чого-ж дожидатимеш? На яке добро вповаєш?

— Я нічого не дожидатиму і ні на що не вповатиму.

— Та він не знає і не дбає, що ти його кохаєш!

— Нехай! Аби я його кохала.

Лихо тобі із тим коханням буде та горе, а радощів я не сподїваюсь.

— Коли не судило ся милого щастя, нехай миле горе буде.

— Прощавай, Марусенько! кажу їй.

— Бувай здорова!

Провела мене трохи, ще попрощалась. й пішла до господи тиха та ясна.

А я додому. Іду собі та думаю: Чого то на світї не бува, аби здорова наша голова! І той Чайченко! Чи він у барвінку купаний, що так дївчат чарує? Коли вже на правду йде, то й менї він чи одну нічку снів ся? Вже я ходила-ходила до голови

по розум, поки схаменула ся... Подумала, зітхнула таї сказала: „Годї!“ І годї.

— А що? — пита Катря в мене, всіміхаючись, — чи-ж я не вгадала?

— Твоя правда, — кажу. — Нещаслива дівчина! Жалко менї її дуже! Гірка їй доля судила ся!

— Гірко даремне кохати, — промовила Катря, — гірко даремне дожидати, а ще гірше не кохати й не дожидати!

З Марусею вона про се не заходила у розмову, хіба так, навдогад що скаже Катря: — На що те кохання у світі? — А Маруся: — А коли серце кохає, як не кохати? — Катря собі: — Якій прибиток з тих любовців, — чи-ж варті? — Маруся: — Не знаю, тільки ніхто не залишить свого кохання.

Часом Катря як посміваєть ся, часом ніби як завидно їй чогось стане.

Все вона світом пудить, все нї до чого у неї нема охоти, нї до чого жадоби.

— Катре! — кажу їй, — так ти діло робиш, голубко, як мокре горить!

— Аби то! — вона менї, — аби день до вечора!

Мати їй убрання хороші та пишні, купує, — вона ледві подивить ся: згорне таї забуде; мати посила її у гостину: нехай розважить ся, — вона йде усюди, таї усюди світом нудить. Мати дуже тужила, та ще й страхала ся, що буде з нею. Мене просить: — Не одходь ти од Катрі, покинь усе, ходи із нею! — Батько нічого не вимовляв словом, а раз-у-раз, де ми йдемо, його скрізь стрінемо несподівано. Нічого не скаже — спогляне на Катрю і мине.

Катря ще любила гуляти по полях, по-

«степам, по лісу. Ходимо з нею; я на неї дивлюся, а вона округи, — розмови нема. Такі було ходимо, що й птаства не полохаємо.

XIV.

Бродили ми такечки одного ранку. По-гожий, ясний та веселий був ранок той літній і зайшли ми дуже далеко, аж до печер-самих. А місце дике таке, неоселяне! Білі крейдяні шпилі гір лощать на сонці, та між горами котить річка глибока — ні дерева, ні квіту, ні щебетання.

— Катре! — кажу, — чого се ми тут прийшли?

-- Ходім у печері, — говорить мені, та з сим словом і йде, а я за нею. — Не ходи, Катре! — прошу; вона йде. Темно було у печерах зовсім і холод свіжий понімав. Де звверху, у горову розпалину, соняшний промінь ронив сяющу стягу.

Катря йде усе далі та далі; вже душно мені. — Вернімося, Катре! — Іде далі... Вже ми набрали те місце, де кам'яна постіль помостила ся — крейдяний обвал, а на йому менший як узголове. У тій печері наввишки буде так, що тільки стати, схиливши голову, чоловіку невеликого зросту, на стінні хрести вибиті, а перед тими хрестами на долівці ямка: стояв тут хтось роки на молитві, аж молячись у землю входив.

Катря стояла, дивила ся і думала, не впокійна, тривожна... Як ірвоне з себе коралі дорогі, — геть одкинула, тільки вони гуртур розкотили ся! Я кинула ся збирати: — Що тобі таке, Катре? — А Катря впала коло

тії камяної постелі на коліна, розливаєть ся слізми.

— Катре ! — покрикну : що ти робиш ?

А вона не слухає, не чує, у сльозах великих !...

Ледві я її вивела з тії печері на світ божий.

— Що тобі, Катре ?

Вона як стала, як глянула, — чи-ж пізнати її було ! От наче довго тиняла ся по чужих, та разом несподівано родину усю свою знайшла : заспокоєна та радісна, та сама дивуєть ся.

— Химо ! — каже до мене — я у чорниці піду.

Я скаменіла, як стояла.

— Буде мені спокій, — промовляє радіючи.

— В чорниці ! — кажу. — А мати-ж, а батько ?

— Ходім додому, ходім ! — перехопила мене — нехай вже мене виражають !

І додому поспішила ся ; а я за нею.

Увійшли у хату. Було саме тоді свято ; батько й мати сиділи у стола, говорячи. Катря їм вклонила ся до ніг і просить :

— Тату, мамо ! Я піду в чорниці, — я буду Богу молитись.

Мати так руками і сплеснула. Батько устав.

— Катре ! Катре ! — покрикне мати.

— Я піду у чорниці, — промовляє Катря — стану Богу молити ся.

— Ти-ж в нас одна дитина єдина, ми тобою втішатись хотіли, а ти нас думаєш покинути при нашій старості : — плаче мати.

— Я за вас буду Бога просити, — каже Катря.

— Годі, дочко, годі! — мовить батько. — Я такого слова щоб більше не чув від тебе!

— То ви мене не пустите? — покрикне Катря. — Пустіть мене! Не губіть моєї душі!

— Я сказав — годі, то й годі! — знов мовить батько. — Я ніколи тебе на се не благословлю!

— Чи-ж тебе Бог милосердний прийме, як родителі не благословлять, моя дитино? — вмовляє мати.

— Пустіть мене, не губіть моєї душі... Я піду, пустіть мене!... — слово одно Катрине.

З того часу усе просила ся у чорниці; просила ся та плакала. Нікуди вже не йде — сидить у хаті, плаче.

Тиждень збіг.

Одного ранку прокинули ся ми — нема Катрі. Де вона? Я кличу — не озивається; я кинула ся скрізь шукати, шукає й мати — ніде нема: ніхто з сусід не бачив.

— Десь пішла проходити ся, — кажемо, а самі вже не опевняємось, вже серце мре.

Нема Катрі і опівдня; вечір, ніч — не вертається. Яково то було матері перетривати; яково їй було батькови оповістити. А батька той день дома не було. Як почув він, біленький став, зовсім біленький...

— Коли? — спитав.

— Вчора раненько, — прокинули ся, вже її нема! Усе своє покинула, пішла! — вбивається мати. Батько коні запряг свіжі й поїхав зараз. Два дні його не було, на третій повернув ся, наче з-під землі.

— Нема? — питає мати, хоч ще здале-

ка його самого побачила і заплакала.

Нема, — одказав.

Ще шукали, ще питали — не чутио ніде, ніде нема її, як у воду впала.

— Де-ж вона пішла? Де вона поділася? — раз-у-раз говорить мати. — Може десь у великій пригоді, може...

Батько нічого свого не скаже.

Нема у світі гірше, як та невідомість, непевність: що її заспокоїтись, її зажури-тись добре не дасть; такеньки ми жили. Що години Катрю ховали, що години знов надію складали, що Бог їй у всьому допоможе і на добре виведе.

Говоримо, було, із мамою та згадуємо, батько слухає — бровою не здвигне. Прихо-дили раз-по-раз люди одвідати нас, а най-більш тих молодичь-жалібниць убігало, що вони, в нас і нащобечуться і наплачуться.

Дуже судила нас Пилипиha, навчаючи, що самі провинили, а ще дужче журилась сама нашою напастю. Дуже тяжко смутува-ла Маруся.

Пережили ми осінь і зиму; діждали знов весни. Чуток було чимало для нашого жахання й сподівання. Прочуємо, що десь там в повіті бачили дівчину, нікому незнайо-му, — батько їде питати, об'їзжає округи шукаючи. Прочуємо, що десь мерлу знайде-но — їде батько на неї подивитись; чи утоп-лену понято — їде батько її побачити. Пев-ности дожидаємо — плачемо; дознаємось, що не вона — дякуємо, раді, — і знов пла-чемо та сумуємо, що її слід запав.

Коли кличуть одного рана батька й ма-тір до священика. Мати й налякала ся і зраділа і заплакала.

— А по що то? — пита того дяка, що за ними приїхав. — Коли знаєте, скажіть нам, голу бчику!

— Мені батюшка нічого не признавав ся, то я й не знаю нічого, — одкаже дяк.

Такий був справді, що сам собою не знав нічогісінки і голівка в його була така малесенька, як зернятко.

Приходять батько й мати до священика, а він їм каже: — Дитина ваша жива!

— Господи, Боже мій добрий!

Розказує тоді священик, що вона вже в монастирі далекому, аж під Кнївом десь, і отсе лист йому пишуть з того монастиря, що така дівчина з вашого села прийшла у наш монастир і зостала ся, маючи велике жадання чорницею бути. А розпитали в неї, що родителів має заможних, то нехай родителі оджалують їй де-що на прожиттє, бо вселила ся вона у їх в такім убожестві, що й не сказати. Чорниці, які милостиві, здарували їй що-мога; а ще нехай родителі не заборонять їй спасенія, бо се тяжкий гріх їм буде і нехай присилають дочці благословеніє. „Молимо ся Богови, — пишуть, — а вас просимо, щоб напутить і навести родителів на добрі і хороші мисли та вчинки“.

— Пишіть дочці благословеніє, — каже священик; — не спорте ся, не відмагайтесь — все рівно її не вернете, а жалю наробіте і гріх вам буде.

— Не вернеть ся вже? — пита мати та плаче. — Ніколи вже не можна?

— А вже-ж, — одказує священик. — Пишіть благословеніє.

— Хай же її Бог благословить, мою ди-

тину! — промовила мати. — Хай Бог її благословить!

А батько стоїть — не говорить.

— То й добре, — хвалить священик, поглядаючи на батька. — Я так і напишу, що батько й мати благословляють.

— Ні, — озвався тоді батько — за мене, за батька, не пишіть, батюшко, — я не благословляю.

— Як же? Та се гріх тобі великий! — страхає священик.

Батько знов нічого не говорить.

— Годі, годі вже! — вмовляє священик.

Батько усе нічого не говорить.

— Напишу, що батько й мати благословляють.

— Ні, батюшко, батько не благословить ніколи — се напишіть, коли хочете: правда буде. Щасливо!

Уклонив ся, тай додому побравсь.

Мати не просить, не озиваєть ся — тільки плаче та тужить.

— Що-ж се таке? — говорить священик до матери — чи-ж так рідну дитину покинете на вбожество, як сироту?

Мати зараз кинулась додому, до батька за грошима; а батько хоч сам не казав давати, тай не забороняв. Зібрала мати греші, зараз однесла священикови, щоб переслав Катрі.

— Се добре, — каже священик — колись, може, він і поблагословить, а тепер напишу, що мати благословила.

А тут люди прочули, ідуть — радіють — до нас: — Дочка ваша жива. Дитину вашу Бог береже! Чи вже чорницею? Чи дуже далеко? Можна одвідати, хоч і далеко. У

доброму місці знайшла ся. Може, вашу дитину так Бог допровадив.

Мати до усіх озиваєть ся то жалем своїм, слізми, то словом, — батько її до кого не озветь ся. Хтось з людей йому каже: — Ваша дочка. — В мене нема дочки, — одмовив. — Ваша дочка чорниця. — В мене нема дочки, — знов одмовив.

Тижднів у три одібрав священник знов листа, що дякує Катря батька її матір за ласку і за гроші і просить, щоб її не забували.

— Як же її там? добре? чи здорова? — усе мати питала ся.

А священник каже: — А вже-ж! — А дяк: — Хто се знати може? Вона там, а ми тут.

Не сподіваючись Катрі, стали ми жити у тихому, а невгавучому смутку. Старий батько сивів; на високому чолі морщина у всю довж лягла, глибока та понура.

XV.

По усіх тих випадках та бідах, мати якось стрінула ся із Чайчихою: заплакали обидві, та з того часу почали знов одна до дні ходити та вкупі горювати. Частійш ходила до нас Чайчиха, бо мати все недугувала. Зійдуть ся. згадають давнє — тай смутують. Прийде її Пилипиха... Була і в неї своя журба, та ніколи вона не жаліла ся і зроду не плакала. Огсе, як бачу її, прийде, було, сяде вище усіх, поглядає, наче судить судом і розказує: — Моя Маруся вяне. Нічого їй не мило. Вбираєть ся не гляючи, що бере на себе. Між дівчата не йде; за гуляння байдуже їй. Тепер сватає Похи-

ленко — не хочу! — А як ти, — кажу, — не хочеш доброхить, то я тебе силою віддам. — Оддайте, та ви мені, мамо, світ завяжете, — і мені і йому. Не буде у нас в хаті ні любови, ні ласки. Я його не знаю і не кохаю і не буду... Згляньтесь хоч на його, за що доброму парубкові світ завязати!

— Що-ж, — кажу, — і ти хочеш у чорниці? І ти мене думаєш при моїй старості покинути?

— Ні, мамо. Поки вас Господь на світі держить, я вас ніколи не покину.

— Може кого любить та боїть ся признатись, — говорить мати. — Може якого сироту вбогого покохала?

— Питала я: — Хто тебе з уму, з розуму зводить?

— Ніхто мене з уму, з розуму не зводить.

Змовкне Пилипиха, зажурить ся, не хляючи голови; а мати з Чайчихою про долю, та про безталанне світове почнуть, а зведуть усе на діток своїх.

— А що, Марусе, голубко, — було кажу їй — що 'тсе у світі робить ся?

Вона осміхнеть ся мені.

— Як ти живеш, Марусе, — питаю — чи усе любиш так само?

— Так само, — одкаже.

— Може він хутко оженить ся; його мати усе плаче: оженись, та оженись! Хвалила ся, що обіщавсь, — оженю ся...

— Нехай йому добре буде! Нехай щасливо!

Такеньки, було, і розмовляє зо мною, часом співає, ласкава та ввічлива.

І Чайченко знов між нашу челядь уявив ся. Такий самий хороший, може ще кращий, — бо як хороший та любий поболіє, або потерпить, міцній до його дурне серце прилягає... Знов він до всіх привітний, знов зо всіма говорить і знов нікого не кохає. Удова його люблена тоді вже звінчала ся з якимсь шинкарем.

Маруся бачить його. Розмови з ним не шукала, не навертала ся йому на очі. Хто-б пізнав, що кохає його! Тільки румяніти стала, як став він бувати.

— Отсе ти румянієш... — кажу.

— А мати усе говорить, що занепадаю.

Піду — нехай побачать мене румяну.

— А чого усе ти смутиш ся?

— Не весело, Химо.

— Ти усе їм печалиш ся, — а чого?

Йому у світі не гірш, як иншим живеть ся!

— Йому не добре! — вимовить і на лиці поболіє.

Якось розмовляли та радили ся у нас в хаті Пилипиха, Чайчиха і мати; коли Чайчиха й каже удові:

— Дуже мені ваша дочка, Маруся, мила: коли-б мені таку невісточку Господь послав!

А Пилипиха каже: — Вяне моя Маруся!

— Та їй, здаєть ся, трохи получчало, — буде здорова!

— Не кажіть, получчало; вона вяне!

— Мій Яків добрий парубок, — знов Чайчиха говорить. Я таки йому од Господа сподіваю ся долі. Тепер вморляю його: — Сину мій, одруж ся! — Добре, моя мати, — одкаже — одружу ся, чи не вяснить ся мені з хорошою людиною! — На що-ж мені

кращої питати йому, як ваша дочка? Кажіть мені, голубочко, кажіть мені до вас старости слати!

— Моя Маруся не схоче, — я силувати не хочу.

— Та хоч поспитайте її, любко, хоч поспитайте!

А ми усе те з кімнати чуємо з Марусею і чуємо, як Пилипиha вимовила: — Добре, я поспитаю! — Як вийшла до садку і кличе Марусю.

Маруся тоді устала од шитва свого, йде. Я її за руку: — Марусе! от, диво!

— Яке диво, Химо?

Увійшла у хату.

— Марусе! — пита її мати: Чи ти підеш за Чайченка за Якова?

— Піду, — одмовила.

Пилипиha аж руки зняла у гору — здивувала ся.

Чайчиха радіє так, Боже мій добрий! Усіх обнімає, цілує, плаче та дякує. І мати витає, добрить; а смутнійш їй, мабуть, стало, — мабуть, згадало ся.

— Се ти мені кориш ся, дочко, чи по своїй любови за його йдеш? — пита Пилипиha.

— По своїй любови, мамо.

— Давно се ти його любиш?

— Як його знаю, мамо.

Більш Пилипиha дочки не питала, тільки промовила: — Я не бороню тобі, дочко!

Почали умовляти ся та почали радитись: почало ся за віно, за весілля.

Заручили їх. Гуляло багато людей на заручинах. Він був до неї привітний, як до інших, трохи смутний, недбалий. Вона була спокійна та ясна.

Став він до неї ходити що вечора. Іде до неї — не спішнить ся; прощаєть ся з нею — не забарить ся.

— Марусе! — говорю — отсе ти за його заміж ідеш, чи-ж тобі не приходить на думку, що бере тебе не по великій любови-коханню?

— Знаю, — каже, — що він мене не кохає; се я давно і добре знаю, — та він мене і не цураєть ся. Він до мене приходить, говорить... Я його розважатиму, я йому догоджатиму, веселійш йому у хаті буде з мною, як тепер самотному.

— Трудно так жити, Марусе! Щоб ти колись не каялась!

— По чому мені трудно буде? Чого каятись? Я ніколи не думаю: трудно, чи важко мені буде; як буде, так і буде — я перетриваю; я роблю, як мені моє серце чує, що лучче.

XVI.

Повінчали їх в-осени.

Мені було тоді важенько. Усе було кажу собі: дурна, дурна голова, нерозумна! Усе було міркую і обміркую добре, — а не помагаєть ся... Почала я тоді частійш до Марусі ходити — легше наче мені стало. Одно, що Маруся була мені завсїди добра, друге, що цікавість моя: як-то вони живуть із собою? Почала я до них уцащати.

І, було, як не прийдеш до їх — сумирно і согласно, та тільки чогось дуже вже порядно, — от, кажіть, гості усе сидять, а господарів і нема. Нема, як-то бува часом, чоловік і жінка гостей витають: „Ану, чоловіче, внеси з комори, що там!“ — „Ану ли-

шень, жінко, частуй любих гостей!“ — Що, бачиш, живуть вони, як свої і все у їх в куші: болючі й радости, думки і гадки, варті і жарти; чи заговорить один, другий перехопить — докаже... А молоді Чайченки хоч і рядком сидітимуть, та була між ними як стіна залізна. Чи той підніметь ся, другий уступає геть, місце дає — доторкнутись стережуть ся; вона до його заговорить, як дочка до батька; він до неї — як зять до тещі.

Пилипиха сумувала, віддавши Марусю заміж; з суму того занепадати стала.

— Як Бог милує? — пита, було, в неї мати.

— Сама живу, — одмовить. Того не скаже, що сумно самій жити, — ні в світі!

Ходить до дочки і завидно їй бачити, що там без неї своя сім'я.

— А що, як дітки ваші? — питаємо.

— Була у їх в гостині, то усе гаразд,

— Свекруха вашу Марусю дуже любить, — як свою рідну дитину.

— Маруся годить свекрусі, як мені годила.

З Чайченком Пилипиха поводила ся звичайненько, унятливо, тільки як з чужим-чужісіньким чоловіком, що нічого йому казати, ні об чім його поспитати.

— Мій зять, — говорить було, як от кажуть: „далекий повіт“.

— Отсе в вас тепереньки двоє діток: і дочка, й син, — думає хто улестить, кажучи.

— В мене одна рідна дитина.

Як вже стара Чайчиха її шанувала, як вже годила їй — в неї наче і очі, й уха позавішувані. Нікому вона так низько, та гордо так не кланяла ся, як тій бідній Чайчисі.

що та, було, ночі не досипляє, — дума, за що ласки одпала, та як знов під ту ласку підійти? Сама так нам признавала ся. Далі стратила надію власкавить Пилипиху: як Пилипиха до їх у хату, вона тихенько з хати, — десь хоч під тином перебуде. — „Діжду ся, що вона попросаєть ся, тоді і увійду — не можу їй докучати собою, не хочу собою її гнівити: Бог із нею! як би не вона мене смутила, то-б мені таке добре життя було з ними. У хаті в нас любо, мило! Я вже не знаю, кого я більш кохаю, чи свого Якова, чи Марусю? І такеньки я думаю: чи-ж се її дитина, що така вона любяча та прихильна, ся Маруся!“

Стара не довго ще пожила: на другий рік по весіллю вмерла. Не дуже й боліла.

Як її поховали, Пилипиха почала день-у-день до дочки ходити: додому тільки на ніч, а коли, то її почує у дочки. Дивити ся веселійш стала.

Заздросна та радісна, що знов сама з дочкою, вона багато де-чого не добачала довго. Вона не ьважала, що Чайченко, сливе, дома й не живе, тільки навідуєть ся; що який він смутний, та нетерплячий, та неспокійний ту рідку хвилину, як посидить дома. Куди він усе поспішаєть ся? Чого він як на жарині? Чи все те бачила Маруся? Чого вже не доглядиш ся, як кохаєш!... Маруся нікому не казала; я хотіла як-небудь розмову на се навернути, — вона мовчала, слухаючи мої ті підходи цікаві, а тиха, добра та ясна у своїй хаті.

Що далі-забувала ся небіжка Чайчиха, то знов Пилипиха робила ся похмурнійша — важким духом стала дихати вона на зятя.

Сперше раділа, що він з дому часто одго-
жається, а там завважила, як його дожидає
Маруся, як устріч йому виходить. По ни-
точці до клубочка, як то кажуть, і Пилипиха
вже вмічати почала, що дома він не говорить
і смутує, а йде вибирається з господи, —
то й очі блищать.

XVII.

Як йти од нашої слободи до Любчиків,
то при дорозі шинок стояв і шинкував там
Жид Гершко. Давно вже все він держав той
шинк, сам старий дуже. Звісно, як ті Жиди
живуть довговічні: посивіє, побіліє, пожовкне,
тай тоді ще живе, — аж лихो! Так і той
Гершко жив-жив; а тут разом він і вмер.
От і одержав шинок другий шинкар з на-
ших людей, — багатир, славили люди, сам
жартовливий і злий, а жінка в його прехо-
роша, препишна, превесела така, що й час
не змигнеться з нею.

Се було саме тоді, як вмерла стара Чай-
чиха.

Бачимо, що вже Пилипиха тижнів ізо
два не виходить із своєї хати і кроку ні-
куди, — не буває і Маруся в неї.

— А що се ви усе дома? питаємо: —
Як же Господь милує?

— Спасибі, добре!

— Ви вже давненько у діток не були
у своїх, — чи вони здоровенькі? Чому Ма-
руся не буває?

— В неї дитина нездужає.

— Та як же вона, молоденька, без вас
там запомагається?

— Нехай сама собі живе, — промовила Пилипиha.

— Що се ви, Бог із вами, голубочко! Чи у нас з вами поле діточок засіяно? Вже мені Господь послав лихо та горе — його божжа воля, а вас Господь милує, то й шануйте ся!

— Я в своїй дитини ні за-що! Вона мене не шанує, не поважає; вона мене заміняла на свекруху, вона мене заміняла на свого чоловіка. Чи зроду вони кохали її, як я — мати рідна, питима мати! Він її не кохав — хотіла за його, а тепер він до иншої ходить!

— Та, може, се неправда!

— Неправда? Я вже давно бачу, як він з дому рветь ся, як вона його дожидає, стрічає, а він мимо йде — чи гляне. Я стала назирати. От і дізналась, що ходив він у шинок. Я перше думала: не нишком. Кажу Марусі: Чи ти знаєш, що твій чоловік усе до шинку ходить? — Вона зблідла, як крейда, мовчить. — Не пускай його з дому, — говорю їй, — скажи йому. — Як я його маю не пускати? — одмовляє тоді — може йому діло яке. — Скажи йому, — наполягаю. Вона таки ані словечка йому не промовила, як він пішов. Я її докоряла — вона стояла передо мною, та мовчала. — А, ти віри, — кажу, — материному розуму не ймеш?

Пішла я за ним у тропі, й назирцем аж до шинку дохожу побачити на свої очі й при людях, — може дочка віри пойме тоді. Дохожу до шинку, де там купка яблунь стоїть, чую, — розмовляє з кимсь мій зять — його голос. А місяць світить. Близче я дивлюся — сидить під яблунею молодина; рукави в

неї за білі локті закасовані, у перстнях вона срібних, руками у стан хибкий узяла ся, очі поночі блищать блискучі; слухає, що мій зять говорить і смієть ся. А зять мій такі речі до неї промовляє: — Як тебе не побачу, — каже, хоч годину, то я з нудьги пропадаю та з туги: я без тебе жити не хочу! Дарма вже, що ти мене занапастила на віки... Нехай я тільки оттакеньки до тебе прийду, та гляну, та слово твоє, нехай і неласкаве, почую... А вчора, — каже, — вчора і позавчора я усю ніч під сією яблунею стояв; чи вже ти того не знала? — А вона йому: — Твоя жінка молода що каже, як не почувеш дома? — і смієть ся. — Нічого — одмовив їй (правду одмовив!). — Як нічого? Чи вона-ж тебе не любить? — Не знаю! — А чому ж ти в неї не поспитаєш за се, га? — Голосно засміяла ся. — Ой, чоловік мій почує! — Схопила ся з місця, поцілувала, як вразила, і зникла. Він кликав — рукою махнула. Пішов він за нею у шинок, а я до дочки: А що, чия правда? Яке діло в його? — Дивить ся на мене. — Недобрий він тобі судив ся: тебе їм Бог скарав. — Мамо, не гнівіть Бога, се ви Бога гнівите! — мені дорікає дочка моя.

— Тоді я усе їй розказала, що чула, що бачила. — Ой, мамо, на що, було, вам догледжувати ся, на що допитуватись? — А тобі лучче, як дурять, любити? — Він мене не обманює. — То ще віри не їмеш мені? — Я його ніколи не питала об сьому, чи мене любить. — Не питала, чи тебе він любить? Так ти його не кохаєш, чи що? — Кохаю...

Спорить ся та змагаєть ся ізо мною такеньки, аж поки він повернув ся пізно. Повернув ся він, а моя дочка іде напроти його...

двері розчиняє, як батькови шановному, як чоловікови кожному... — Як вже ти уваги на себе не маєш, — кажу, — то я свого зятя спитаю: де був він до півночі? за якою причиною? у кого? — він змішався і в мислях і в словах, дивиться у бік, а дочка моя: — Годі, мамо! Се ми вже між собою розпитаємось, а вам уже час спочити, коли ласка.

Я вже більш нічого не казала, більш не слухала, серед ночі додому пішла. Не була з того часу у їх і не буду.

— А унучечка ваша дуже слаба?

— Не велика там слабість, та велике побивання.

— Журяться вони дуже?

— Хто вони? Та зять мій чи й знає, що дитя нездужає — він не питає і не дивиться.

— Не відрікайтеся діток, любко, — просить вже мати Пилипику — не відрікайтеся втіхи своєї.

— Я сама собі раду ражу, — одкаже на те Пилипику.

— Подаруйте вже дочці своїй: вона ж його дуже так любить, Якова! — говорить мати.

— І я її дуже люблю! — одказала Пилипику.

— Хоч я вже одвідаю Марусю, — кажу матері, тай пішла до неї.

Маруся сама була в хаті, сиділа на лаві, хитаючи в обіймах недужу свою дитину.

— Боже поможи, Марусе! — витаю її.

— Спасибі. Сідай, Химо.

— А що дитинці?

Вона глянула на дитинку й одмовила: — Терпить малесеньке.

— Була в нас твоя мати, Марусе, — кажу.

— Яка вона була? що говорила?

— Не хоче до тебе ходити; казала — не буду.

— Смутно мені те, — промовила Маруся.

Я вже більш нічого не говорила за се і питати її об чім не питала.

Почали ми тиху розмову — згадування. Згадали наші забавки давні, дитячі, пригадали й дівочі безсумні часи... Не зводячи очей з дитини своєї, Маруся розмовляла зомною, хिताючи недуженьке.

Чайченко усе не приходив, а вже вечоріло. Вже пізно — він не приходив. Вона його дожидала любо: що там шурхне, шелесне — прислухається пильно; стихне усе знов і нема нікого; вона не зітхне навіть, знов дожидає... Я й пішла так — не бачила його, не повернув ся при мені.

— Скажи матусі моїй, що прийду до неї, як моя дитинка трохи одужає, просила мене Маруся, прощаючись. А тут у кілька днів занедужала Пилипиха. Похликали ми до неї усіх знатниць і лікарів; здається нікому не впізнала ся її недуга, яка була. В неї нічого не боліло, казала вона, тільки ходила усе кволій, поки не збула ся сили своєї — тоді лягла вже, знемогла ся і лежала понура.

Маруся приїхала з дитинкою — дитинка ще не зовсім одужала, — усе ще квиліло кришенятко. Я пам'ятаю добре то время, як, було, уночі не спимо усі, а улица, село у сні і всюди тихо. Заквилить дитятко, схилить ся до його Маруся гоїдати, а Пилипиха блискучими очима в обох вдивляється. Вона не всипляла ночей і хвилиночки. Як Маруся вже не падала коло неї, як Маруся

не годила їй — не пригорнула ся вже мати до неї ніколи; ніколи не всіхнула ся ласкаво до самої смерти своєї. Що, було, Маруся просить: — Мамо, чого журитесь? Чого, мамо не дбаєте о здоров'є своє? — Вона не прийма нічого того. І останнє слово її було: — Лучче, — мовляла, — ображеному вмерти, ніж так на світі жити. — І вмерла.

XVIII.

Округи нас діялось, чулось, вело ся. Що радощів, а що журби зважали ми з боку; скільки поженилось на селі, заміж повиходило, народило ся, вмерло. Як радощі проминали і журба втихала, як одно по другому наставало усе нове у людей, — ми-ж усе жили з своєю старою тугою. Батько усе ходив по дорогах і вертав ся сивійший та похмурнійший; мати усе смутніла і слабшала.

Од Катрі вісти були рідко, тай то не широкі. Отсе, було, напросить мати священика, щоб туди написав і спитав про здоров'є і життє, то й одпише Катря на три листи одним листочком своїм: — Здорова, — напише: — живу, Богу молю ся за свої гріхи і за ваші.

Скільки то сліз виливало ся матусиних слухаючи, а опісля згадуючи, скільки благало ся благословення!

У Марусиній хаті ще гірше повело ся: що далі Чайченко зовсім дому одбив ся звого. Шинкарка ним так уже заорудувала, що він у неї під тином шинковим днює й ночує, а щоб шинкар не мав на його призри (бо ревнивий шинкар був), то потроху почав Чайченко й пити. Бачили вже його й пя-

ного люди, а не дурно те-ж кажуть: „Що в тверезого на умі, те в п'яного на язиці“, — він не встеріг ся, миркнув там якесь слово, чи друге до шинкарки, хтось цікавий підхопив та розславив по селу, — от і поговор став недобрий. Тоді усі до Марусі молодиці з питаннем та з жалощами, усі старі баби з радами та з наукою. Тільки Маруся на усі питання й жаління і на ради усі: — Він мені добрий і любий; я його над усе на світі шаную. — І жалібниці і порадниці образили ся, — покинули Марусю: нехай же терпить, коли така! Ніхто й одвідати не одвідає. Тільки й ходили до неї, що мати да я; ми — частенько.

Одного разу підхожу з городу стежкою до хати, — се було у свято, — аж дзвінкий регіт такий чути, що так і розкочуєть ся. Гості в неї якісь.

Дохожу, уступаю. За столом сидять Маруся і Чайченко і гості — молодиця і чоловік. Що то вже за молодиця була красовиця! Я її зараз пізнала, хоч ніколи не бачила. Була чорнява, в рум'янцях, білолиця, уста червоні сміють ся, очі радісні, убрана світло, — змалювати-б таку та дивитись, не впускаючи з очей, та самому всміхатись на ту красу сміливу та веселу. Тільки отті брови її високі, — ізрощені вюнкою чорною гадючкою на чолі білому, чорніли, — щось недобре вічували. Поруч з молодницею, од вікна у заїтку, сидів чоловік плечистий, приземковатий, з чорним щетинастим усом: чорне волоссе посивіло в його косами; од лівого виска він чорнявий, як грак, а з-виду дивив ся він з-підлоба, або з боку, наче кого підгледжував злими очима своїми.

Маруся, почастивавши усіх, одійшла. Я в неї й питаю: — Хто се в вас, Марусе?

— Шинкар із жінкою.

— Чи давно се ходять вони до вас?

— Се уперше прийшли сьогодні.

— Як се здумали вони?

— Та шинкар схотів неодмінне до нас.

— Чого то?

— Каже, мене забачити.

— А ти-ж до їх підеш?

— Та ще не знаю, Яків ще не казав нічого; як Яків мені скаже.

Спокійна собі, люба — от наче вона безжадної думки важкої по квітчастому полю прохочає вечором тихим та теплим.

Чайченко сидів із гістьми дуже смутний, зітхав часто, шинкар поглядав на його — не ласкавий був погляд той: неначе яка іскра спалахувала з чорного його ока... Шинкарка усе всміхала ся,

— На що пєш багато, не пий! — озвалась вона до шинкаря, (а він чарку за чаркою випивав).

— Чому не пити мені? Уплю ся, мене люба жінка доведе до господи.

— А як не схочу? — задзвеніла вона жартуючи.

— Не схочеш? — каже; а сам її міряє поглядом — яка. — Або-ж хто тебе запитає, чи хочеш?

Чайченко, слухаючи се, важко зітхнув і на шинкарку смутненько дивив ся, а шинкар на його пильно. Маруся вже заговорює, питає, частує — не звів шинкар очей з Чайченка; аж той сам схаменує ся, сам його погляд на собі почув, — тоді шинкар очі в землю вбив.

— Хутко у вас празник, — говорить Маруся до шинкаря — гостей же до вас, гостей!

— Дякувати, мене добрі люди не забувають! — одкаже шинкар. — Не так за мою щирість, як за те, що жінка хороша, славлють, — то прихильному приятелеви мило подивити ся на мою кралу!

Тай засміяв ся, а такеньки засміяв ся, що й шинкарка трохи стрепенулась.

— А ваш брат у других, чи здоровий він з молодю жінкою? — пита знов Маруся.

— Помяніть його душу, шановна хазяєчко! Хиба ви ще не чули? То-б я вам давно вже повістив! Жіночку його молоду взято й завезено кудись... А він втопив ся.

— Як? Боже мій! Боже мій! Бідна-ж вона людина!

— Чого бідна? Вона у розкошах тепер, їй ще покращало у світі... Ну, як на мене, то-б не так було: я-б не втопив ся, анї повісив ся-б сам один, а хиба вже вкупці з коханкою!

Схиливсь до своєї жінки, оком іскрить.

— У двох, кажуть і вмирати охотнійш — додав.

Сумно стало. Мова не мовила ся.

Стали гості прощати ся і побрались до дому. Ідучи шинкарка озирнула ся на Якова і махнула якось йому рукою, то-б то незнарошне. Шинкар вхопив її за руку: — Годі махать, пора перестати! Ходім зо мною!

— Отсе! Не даси добре і з хазяйкою попрощатись, — засміялась йому шинкарка. — Чи ти мене загубити боїш ся, як тую голочку?

— Коли загублю, то вишукаю, бувай на тому певна, голубко моя сива! — відказав їй.

І пішли додому. Вона, йдучи з ним, щось щебетала і сміяла ся, брала його за руку; обернулась ще до нас, крикнула: — Бувайте здорові! Шинкар ішов не оглядаючись.

У кільки день ми перечули через людей, що счинилась сварка між шинкарем і Чайченком і що вигнав шинкар Чайченка з шинку. А счинила ся тая сварка за те між ними, казали, що став шинкар свою жінку зневажати; вона усе оджартовувалась, сміяла ся, а Чайченко не переміг свого серця, уступив ся, — мабуть, вже у його бреніло. Як же счепились вони — така буча збила ся, що ледві розняли їх. І казав шинкар Чайченкови: — Не прихось, — каже, — у шинок більше! А Чайченко кричить: — Чому? — Не прихось у шинок, — знов так само йому шинкар говорить. — Чому? — А то прийди! — промовив шинкар.

Люди вже їх розвели і за Чайченком двері зачинили.

Шинкарка, кажуть, дуже бліда була, дуже; хоч і не втеряла на той час ні хисту свого, ані всіху. Шинкар же веселий такий, розвеселив ся і жарти підняв, повістки розпорошив — таке...

А Чайченка з того грому ніде не бачив ніхто.

Я прихожу до Марусі: — Чи все гаразд, Марусе?

— Чоловік нездужа, — смутно вона мені одказала.

— Коли се він занедужав?

— Та вже три дні. І не їсть і не пє.

А вже по тій сварці три дні вийшло.

— Та де-ж він?

— Лежить у кімнаті.

А він тоді кличе, — Марусе!

— Хто се до нас прийшов? — питає.

— Се Хима прийшла мене одвідати.

Нічого більш не казав і не питав. Маруся до мене вийшла.

Я тоді їй говорю:

— Марусе, чи знаєш ти, що позавчора було?

— Не знаю. Що було? Яків повернувся недужий. Вчора вранці прибігла шинкарка, задихана уся, до мене: — Нехай Яків не приходить, бороню йому — в нас біда! Чуєш? — не приходить, бороню тобі! — крикнула на Якова, — в нас біда. Мій буде казати, що у ярмарок їде, що до приятеля їде, — не йми віри, не приходить. — І побігла від нас. Я більш нічого не знаю. Мені сумно і боюся, що йому буде недобре!

Змовкли ми, тай сидимо собі мовчуці. Багато де-чого мені й чулося і згадувалось!..

— Жаль! — кажу — жаль, та не вернеться!

— Чого жаль? — спитала Маруся.

— Життя молодого, віку загубленого дарма... Чи я-ж вже тобі не казала, чого жалко?

— Мені не жаль нічого, — говорить.

Знов змовкли — сидимо. Вже вечір пізний. Дітки поснули, сплять спокійно сини маленькі, а на городі вітер шумить вербами, на дворі чорно; блискавиця поблискує.

— Куди тепер підеш у негоду таку? — каже Маруся, — заночуй у мене.

А вже дощ гурчить-гурчить і грім і блискавиця і вітер.

— Добре, зостану ся, зоночую в тебе.—
І зостала ся.

Чайченко лежав неспокійно, в трівожі, на ліжку, — зітхав усе; Маруся прислухала ся, а до його не ввходила: не насміла бід-несенька. Раз, чи два з вечора він покликав її, спитав: хто в хаті в неї; наче забував, що я прийшла. А що далі вночі, то все частійш, частійш її кликав і все каже: — Хтось прийшов до нас! — Нема нікого. — Хтось прийшов: я чув — у двері стукало; хтось під дверима, — відчини! — Вона одчинить — нема. Трошки згодом, знов її шле: — Під ворітьми хтось стоїть! — то: — Під вікном хтось добиваєть ся! Вона усе виходила дивитись, вкликала, дожидала, — нікого не було цілу ніч тую чорну, вітряну.

Мені почуло ся, що Чайченко плакав; Маруся не спала, хоч до мене й не озивала ся словом. На світанні, чуємо, стукають тихенько, там міцнійш. Маруся вибігла; я за нею. — Хутче, скорійш! — гукав нам у-слід Чайченко.

Одчиняємо ворота, а під ворітьми шинкар.

— Здорові були! — до Марусі. — А де ваш чоловік?

— Дома.

— Коли-б ви до мене його викликнули, коли дома він.

— Він нездужає, лежить.

— Не можна й подивитись на його?

— Нездужає. На що се вам так конче його треба?

— Я йому із ярмарку доброго гостинця привіз. Нездужає, кажете? А я, може, його де стріну по дорозі. Щасливо! Швидко пішов, швидко.

Маруся розказує чоловіку. Він не дає своїм питанням промовляти їй; велів їй ще та ще розказувати. Вона розказувала.

XIX.

Ще хмари чорні важкі волоклись по небу, а тільки з краєчку рожево зоряло ся од схід-сонця. Ми вже й не лягали спати. Ранку діждали, — я беру ся додому йти. Попрощала ся, пішла.

Се було в неділю. Бачу, ідучи, що коло шинку людей скупчило ся багато, гомонять такеньки. Близче схожу — жінок бачу тут і бачу — ще їх біжить дорогами; бачу, двері збиті виносять з шинку... — Що то таке? — питаю людей. — Шинкар з жінкою забив ся! — почали мені усе розказувати молодичі; тискають мене подивитись на обох.

Обоє на долівці лежали, сполощені кровю. В неї ніж у персях великий стримів; руками вона його як стиснула за шию, так і замерли руки — впились. Сорочки на їх порвані, подрані, намисто її розсипане у крові: дуже мабуть, вона одбивалась. Вона його задушила, видно, — бо не було на його ніякої поразі і лежав він счорнівши. Вона лежала біла-біла, з чорними бровами. Як прийшли чоловіки до шинку, — зачинено; почали стукати, — не відчиняють. Надійшли ще люди, бачать — щось не певно; вибили двері, а вони обоє лежать...

Я метчій до Марусі.

— Боже мій правий! — промовила тільки Маруся.

А Чайченко вже кричить: — Хто прийшов до нас?

— Лихо стало ся, — кажу голосно.

— Яке лихо?

— Забив ся шинкар з жінкою.

Тихо... Аж ось увійшов він до нас у хату білий-білий! — Що, що? — питається. Сам шапку хапає, свиту на себе вдяга. Маруся біля його.

— Правда сьому? — запитав він Марусі.

— Правда, — промовила Маруся.

— Я на свої очі обох бачила, — говорю йому.

— Я сама піду подивлю ся, Якове; ще розпитаю ся! — заговорила Маруся.

— Іди, йди, Марусе, та хутко вертайсь. Скажи усю правду! Вертайсь хутко! Просить її, як дитина мала.

Маруся побігла. Він дожидав, не мовлячи слова, духу не зводячи, блідий, замлїлий.

Повернула ся вона. — Правда! — каже.

Став Чайченко плакати дуже.

Біда тая зовсім його скрутила; у голові йому завернуло наче; почне говорити, то путанину таку, що й не розбереш. Зanedужав тяжче, гірше, — тільки живий та теплий.

Громада тим часом дала вже віду справнику. Набігли судські у триконь з бубенцями, із дзвониками; по троє, по двоє їх позирають з вѐза. Зараз усіх людей забрали; зараз де яких повязали. Прислали по Чайченка — ходив він до шинку часто. Чайченка тоді гарячка палила; без памяти, сливе, був він. Не вважають, — беруть, везуть його судити судом. Питають; одкази його нерозумні, чудні... Вкинули його у темну комору, звязали йому руки. Марусю женуть геть від його.

Вона до нас діток своїх завела — покинула, а сама знов таки пішла туди до його.

— Не пустять, Марусе! — кажемо їй.

— Я ближче буду до його. — Пішла.

Деяких людей хутко повипускали і оправдили, хоч нікого й не було винуватого, а інші, і багато ще були за сторожею, поки аж доброї ради не послухали, — тоді їм вільний шлях дали. А рада була така: справника подякувати. Хто вже був у бувальцях, то зараз і зробив так, не вповаючи на безневинність свою, а хто угинався, той сидів довго. Раду таку подавав усім справників чи слуга, чи приятель, чи родич, — хто його, нікчемного, зна. У чорному кошуку, з червоним комірцем ходив, шапка кругленька зелена, з себе худий, жовтий, очі ямкуваті, зубатий такий! Він радив усім дякувати, а хто не слухав, то він грозив, наполягав. Справник сам не казав нічого, — дожидав; цілий день стоїть на порозі, руки в кишенях, на шиї червона плетена хустка — сам пикатий, усатий, витришкуватий, — стоїть та свище: якусь жовнірську ходу висвищує. Хиба чай іспиває, то перестане, а випив самовар чаю — знов на порозі, знов свище...

Подякувала Маруся — її пустили до чоловіка побачитись. Вона на другий день знов просить ся, знов дякує, — стали її пускати що дня. Сидів Чайченко тиждень ще, — вона усе ходила до його. Грошей вже не було, стала спродувати товар. — Отсе добрая жона! — хвалив справник з порога, як вона проходила мимо його. Вже суд вибрав ся з нашого села виїздити на завтра, вже Чайченка випустили були, — коли вишукався якийсь родич шинкарю набіжчику, що скаргити прийшов: ніби шинкар колись йому узивав Чайченка своїм ворогом і казав, що

тісно їм обом у світі жити! — Знов суд судити почав; знов питання, Чайченка знов узяли за сторожу, а там у два тижні повезли його у місто, посадили в острожі.

Маруся за ним пішла. — Прощавай! — каже мені. — Спродай усе, пересилай гроші.

— Марусе, — говорить їй мати, — усе ти спродуєш, а в тебе дітки.

— Я знаю... Я не забуваю...

Попрощала ся з нами, діток пригорнула, — пішла.

Її до острогу не впускають.

— Мій чоловік там, — доводить вона усім.

— Твій чоловік повинувачений, — йому там і сидіти, тобі не можна.

— І я винна.

— У чому винна ти?

— Винна й я, коли він винний.

— Годі! Іди геть собі! — кажуть їй, жаліючи.

Вона не йде.

— Що-ж, ти признаєш ся, що винна ти? — питають в неї знов.

— Винна.

Казали їй руки ізв'язати. Посадили між злодіями, між убійниками, молоду та добру. Два місяці із тижнем вибула вона з чоловіком там, поки їх випустили.

Дітки в нас були. Усе питають: — Де мама? — усе кличуть: — Мамо!

Маруся не одмінила ся; тільки пішла молоденька, а повернула ся сива, як голубка.

А я ще, стрічаючи її, дивую ся, що вона краси своєї не стратила: ті-ж очі, чоловік-ж; коли вона стала другу хустку зав'язувати — аж шовкова сивина забіліла!

Оселили ся вони знов у своїй хаті, у глухім дворі, бо вже не було там нічого живого, щоб голос подало, щоб крилом стрепетнуло, — усе вже спродане було... Дітки гомонять самі одні і вже така їм утішка з того, як горобці прилетять, зацвірінькають, або голуб попогуде: не полохають, самі притулять ся під тином, радіючи.

Чайченко усе хорів, усе болів; від людей наче ховав ся: з хати не виходив, хіба пізно, крадькома, за горілкою у чуже село. Пити він став дуже.

Я його бачила двічі. Одного разу він сидів без жадного діла, склавши руки, очі приплющував — десь, сильне в його голова боліла. Другого разу бачила — він спав. Маруся дивила ся на його таким поглядом, як і перше, прихильна була, як перше. Кого вона любила ще? Якого кохала? Як зазнати чоловіка у красі його, у квіту, в силі: як зазнати його доброго, а час піде, та усе ізможе, — то инше покажеть ся, ніж гадало ся. — „Мислі-ж мої, мислі! До кого-ж ви прийшли?“ сказати, тай годі! — „Багато жалю мого буде, — не буде вже моєї любови!“

XX.

Мене сватало два женихи... Еге-ж! Згадуєть ся мені часто чоловік Палій, що як в його дитина втопила са, хата згоріла, — він ішов улицею, та весілле забачив і каже: — А ті люди ще женять ся! — Згадував ся мені чоловік Палій... Сватало-ж двоє. Перший жених вбогий був парубок, добрий, смутний — я не пішла за його. Не було в мене

кохання смуток його розважати, не було грошей хату неогорожну впридобити — не схотіла робачком стати... Він пожурився за мною, та з иншою оженив ся. Другий же них був багатий, наровливий: конче хотів мене взяти за себе. Йому мати його забороняла, просила: не жадало ся їй за свого сина чепурного сироту брати, — він таки матір присилював, що вона ще сама мене вмовляла. Я не пішла, Сей був мені зовсім не до сподоби; ревнивий, незвичайний — він і любив якось, наче бив ся.

Як вже одцурала ся я його сватання, то треба було жити, як на чеку: боялась його сама одна стрінути. Як він очима на мене світив! Мати жалкувала, що я не пішла заміж; батько тільки дослухав: йому байдуже було усе з того часу, як Катря покинула. Він об неї не говорив, та вже її ні об чому не говорив. Сумував, ходив по дорогах, багатів не дбаючи. Його Катря одцурала ся, він усіх за те відцурав ся людей: і своїх рідних і чужих. І вже до смерти такий остав ся самотний і неласкавий. Як занедужав він на смерть, то мати просила священика, щоб написав Катрі, чи не приїде вона з батьком попрощатись. Написав священик і гроші їй послали.

Тяжко було одного дня батькові дуже: мати сиділа біля його, таї каже: — Друже мій! Дитина наша приїде до нас.

Він разом підвів ся сам, дивить ся на неї. Мати знов каже: — Катря до нас приїде.

Дожидали Катрі, — Катрі не було. Смерть вже за плечима. Старий дожидав — як дожидав! І мертвів і оживав. Анї слова ніколи не промовив — чому не їде, чи буде — анї

одного ! Тільки з вечора казав : — Я помру завтра. — На завтра і вмер він.

Як поховали його, то в кілька днів лист од Катрі прийшов, що пише : — Молитимуся за батька мого душу, а гроші, що мені прислані, на церкву божу віддала, — будуть поминать, будуть гріхи ізбірать...

Знов жило ся.

Була в нас у слободі бублешниця, а в неї наймичка — велика, чорнява дівчина, роботяща, а вже не потороча така, як рідко, — то було стрінеш ся із нею, питаєш : — Що робили ви ? — Воду носили, бублики пекли, — одкаже вона спокійно. — А завтра що робитимете ? — Води принесемо, бублики спечемо. — А позавтрьому ? — Будемо воду носити, будемо бублики пекти.

Вмер в їх хазяїн — дівчина трохи заклопотала ся, поки його поховали.

— А що в вас ?

— В нас хазяїн вмер і поховали.

— А тепер як ?

— Воду носимо, бублики печемо.

Дівчина було говорить спокійно, стоїть свіжа ; а тут і слухати нїяково : дивуєм ся, як се вона живе довольна такеньки, що бублики пече?... Бувають такі в Бога !

Нам день минав, день розсвітав ся, весна йшла гріючи ; наближувала ся зима з морозами — усе здавало ся якось нудно, якось докучливо... Були в нас давні радощі ; були в нас старі сумовання — до їх тепер душа не озивала ся, не стрепехало ся серце. Коли-б !... то-б не так, зовсім не так було !

Тоді, як серце та душа живі, то вийдеш, забачиш дерево, що вже роки стоїть знакове, а тут витаєш ся : яке дерево ! Зе-

лени ся, дерево, розвивай ся! Отсе, як шелестить! Глянеш на поля, на луги: які поля, які луги, аж смієть ся щось в тобі...

А вже як життє лічиш своє понеділкою та неділею, то все тобі байдуже: що нове — то заклопоче тільки сперіцу; а що старе, — то вже таке старе буде, таке знайоме та безвітніше!

Такеньки ми жили. Коло нас одні люди вмирили, нарожались другі... Часом звали нас на весілля — ми ходили на весілля... Найчастійш я ходила до Марусі.

Марусі не так жило ся, як нам. Піла вона хоч од гіркої, та од живої води. Її сонечко не так світило, як нам; її і пташки інакшій щебетали.

XXI.

Чи великий, чи малий час збіг — мати занедужала. Сказав би, рада вона своїй недужі була: — Отсе й мені вмирати, — каже, — отсе й моя година! Біжи, Химо, до священника: проси, нехай зараз пише до Катрі, щоб приїхала поховати матір. Біжи, любко, не бари ся!

Знов написав листа священник, знов туди гроші послали.

— Отсе, не їде Катря! — мучить ся мати: — Хто-ж мене оплаче! Мабуть, не пускають її там; коли-б я видужала, то-б я вже сама до неї поїхала одвідати, побачити. Чи побачу її вже коли? Коли-б я одужала, то-б я її одшукала, де вона... Чи я вже її не побачу?

Од Катрі такий самий лист одібрали, що: — Молитиму ся за материну душу, а

гроші на поминання віддала — будуть поминать, гріхи будуть одпрошувати.

— О, дитино мила! Не побачу вже я тебе, — промовила мати і заплакала.

— Поховай мене, Химо! — говорить мені: — Поховай мене гарненько! Тобі буде нехай наша хата, се тобі нехай буде. Помяни мене голубко! Сядь до мене ближче, любко! Близенько сядь! — усе прохала мене.

Перед смертю говорила: — Може коли побачиш Катрю мою, може буде нездужати, боліти, послужи їй, серце, не покинь!

Усе Богу молилась, все молила ся — до останньої години. Тихо й сумно вмерла.

Як її поховали, то знов Катрі знати дали, що мати вже вмерла, що zostали ся їй лани, степи і гроші. Тоді одписала Катря, що буде сама, приїде сама опоряджати, що її у спадку достало ся. Ми стали її дожидати.

Діждали.

Як бачу той віз, критий, палубчастий, що притягає до нашого двору. Було се ранком, — ранок славний, ясний, пахучий: у ночі дощ перепав.

Я вибігла за ворота. — Катреню, де ти?

Ніхто не обізвав ся мені. Вилазила перше з воза ополіста, румяна чорниця і хрестила мене. За нею Катря.

Катря теж мене перехрестила; ледві на мене глянула вона — і за чорницею у хату увійшла. Я за ними уступила. Чи-ж вона — мене не памятає — забула? Серце, що було стрепенуло ся, то притиснуло його тяжко.

— Ох, як же втомили ся ми, — почала румяна чорниця, скидаючи з себе чорні свої

ряси, одну по другій. — Вже їхали ми, їхали тай годі сказали!

Глас в неї був такий, що для глухих добрий.

Катря стояла у стола, розбираючи чотки у руках.

Була ще вона з себе дуже хороша, хоч як змарніла і очі впали і сама, як нитка, біленька стала. Вона якось заохолоділа... На дух-мару вона походила з своїм нездвиженим обличчям, із своїм поглядом безпричасним. А ще в тій довгій рясі чорній, у тій чорній покривальниці!...

Хоч би вона що в мене спитала! Хоч би до мене слово промовила!

Чорниця знов говорить: — Втомили ся як, Боже милий! Ледві дихаємо!

А там додає: — Вже сонечко підбило ся на сніданнє.

Глянула на Катрю, Катря стоїть: не чує, не озиваєть ся.

— Сестро! — до Катрі, посмикаючи її міцненько за рукава, — треба нам підживити ся?

— Як заволите, сестро Меланіє, — одказала Катря.

Я ледві дочула: безодголосно такечки вона гомоніла.

— Дівчино! — прикликає мене сестра Меланія, — ходи лишень ближче, — як на імя?

— Химою звуть, — кажу.

— Химо, чи не дала-б ти нам поснідати?

— Зараз ізготую, — кажу.

Почала я готувати сніданнє, а чорниця за мною у комору, пшона одміряє у глечик, одсипає муки у миску, сметани у полуми-

сок; сливянку набирає; хліб крає; порозчиняли столи. достала скатірку, стіл застеляє — жвава та хапкая, Господи-світе.

Катря усе стояла сама. Сестра Меланія одхилила її рукою од столу, накриваючи; Катря сіла на лавці тоді.

Готове сніданнє, — стали снідати. Сестра Меланія Катрю ближче посадила. Катря послухала, близенько присунулась, а їсти нічого не їла вона, окрім малесенький шматочок хліба із водою. Сестра Меланія сніданнє впорала. Мала вона тридцять і два зуби — білі та здорові та роботящі. О, які-ж зуби! Усе молола ними, як жорном добрим.

По сніданню стала сестра Меланія до Катрі говорити:

— Сестро! Треба усе тепер добре впоряджати, треба хутче, щоб тут нам не забарити ся. — А очі в неї почали прижмурюватись; говорячи, якось мимовільне мостила вона ближче до себе дві великі подушки у краплистих темних пошивках, що з возу я внесла.

— Не треба баритись, -- ще промовила, зітхаючи. — О... о!... — вимовила ще раз, вже зовсім на подушки схилившись головою. Спала. Мухи по-над нею гули; мухи її кусали — спала.

Катря сиділа, схиливши голову. Чи молила ся вона? Бо шептала щось і румянцем закрасила ся живим. Я до неї близько підступила і кажу: — Катре, чи ти вже мене зовсім забула? Чи не пізнаєш?

Румянці одразу збігли з її обличчя; обернула на мене вже безпричасні очі свої і одказала мені: — Я тебе памятаю.

— Чому-ж се така до мене неласкава?
Чом не заговориш до мене?

— Усі слова пражні. Треба молитись...

— Катре, чи ти знаєш, що Маруся за-
між пішла?

— Боже благослови!

— За Чайченка пішла.

— Божи благослови!

— Вона нещасна дуже.

— Божа воля!

Усе мені одказує, як наче по псалтиру
читає.

— Чи ти коли згадувала нас? Згаду-
вала людей?

— Я молю ся за вас і за всіх людей!

— Спасибі. А ти вже мене тепер і трохи
не любиш?

— Господь повелів усіх любити, — і во-
рогів.

— То ти мене як ворога жалуєш, чи
що? Чи-ж у тебе вже нема і в світі нікого
любого? Нема нічого милого?

— Мені усі рівні, за всіх молю ся.

— І всі вороги тобі?

— Кожен чоловік другому ворог вели-
кий, ворог лихий! — промовила з опалом.
Очі заіскрились, задріжали уста: пізнала ся
мені давня Катря. Огнем та полум'ям від неї
пахнуло, як колись.

— А сім'я? А родина? — кажу.

— Усі, усі! Прихиляють до себе душу,
боронять до Бога!

— Так усіх кидати?

— Кидати, кидати! В Бозі спасення! Боже
мій! Боже мій! Помилуй нас! — поклик-
нула сумно.

— Амінь! — одказала з лавки сестра Меланія глухо. Переспала вона свій дзвінкий голос. — Амінь! — ще раз каже, тай позіхнула такеньки, що в мене рукави замаяли, а які мухи по столу лазили, то поскочували ся, як насіннє од вітру. Довго ще потягала ся на лавці. Далі устала, прибрала ся у ряс: Ходім вже до батюшки, — приказує Катрі.

І пішли. І мені веліла йти із собою сестра Меланія, дорогу показувати.

Поки ми дійшли до священикового двору — біля церкви стояв з двома коминами і з рундучком під піддашє, — поки дійшли, кажу, то вже сестра Меланія зовсім чуйна була: хоч очі од спання помаліли, та дивили ся густо й жваво.

Священик стрів нас, увів у кімнату.

Сестра Меланія посіла у якомусь великому кріслі, що в ньому мало було придоби, а багато цвяхів. Катря стояла біля неї, а я поза Катрею.

— Сідайте-ж бо, батюшко! — просить сестра Меланія.

Батюшка сів проти неї тай закашляв ся.

— А що се кашель вас напав, батюшко? — пита сестра Меланія. — Липового цвіту напийте ся увечері, на ніч. Та чого се ви такі на виду жовті? Чи не жовтяниця? І поси-віли ви зовсім, а мабуть ще не дуже й старі: боліли на голову?

Батюшка сам був розумний і розсудливий, та смирний, — сторопів, слухаючи її, та на неї дивлячись, тільки головою кивав.

— Отсе ми до вас приїхали з вашою давньою парохвіянкою, — починає другу вже річ сестра Меланія. — Вона мені приручена. Спадок їй од родителів, як знаєте... Вона усе

оджалувала на монастир. Ми приїхали усього того роздивити ся, опорядити. Вам звісно, що тут їй належить; покажіть мені, коли ласка ваша буде. Разом вкупі з вами для Господа Бога нашого потрудимось.

Тоді пішли по степах, по ланах оглядати; громадських людей кликали цїнувати. Сестра Меланія никала скрізь по всіх кутках, мутила ся, підбігала, приглядала, прислухала. Катря ходила за нею слїдом, не глядячи округи. Місця знакомі коло неї процвітали — вона не вважала. Нїде не припинилась і разу не оглянулась. В хату як ми повернули ся, то там вже людей понаходило багато. Витали Катрю, питали. Вона наче нікого зроду не бачила і нічого не знала: хто й які прийшли.

Одчинили скринї, стали лічити гроші, які там були. Батюшка усе зашептував і записував; сестра Меланія теж собі пірцем черкала. Катря усе стояла оддалік, не гледючи.

Люди потрохи розійшли ся.

— Ви добре се знаєте, батюшко, що хата сій дівчинї придїлена від небіжчиків? — питала ся батюшки сестра Меланія аж двічі.

— Знаю добре, — говорив батюшка.

— Та вона-ж далека родичка, а дочка є рідна...

— Така була воля їх. Вони дівчину жалували.

— І другі знають те?

— Як же! Свідки є.

— А... — каже.

Більш вже не питала.

XXIII.

Прийшла Маруся до Катрі. Була вона тиха, смутна і ласкава.

— Знає? — спитала мене.

— Знає, кажу, — та їй за все байдуже.

Катря її спершу не пізнала, а на питанні одказала: — Благослови, Господи!

— Се Маруся, — говорю їй.

Тоді вже пізнала і знов каже: — Боже благослови!

Маруся стояла перед нею.

— Сідай, Марусе! — прошу.

Вона не схотіла, чи не вчула, стояла й дивила ся на Катрю. Катря непорухома сиділа. Більш не було нікого в хаті.

— Катре, — промовила до неї Маруся — чом ти слова не промовиш? Чи мені звеліш говорити, Катре?

— Що? — пита Катря, — що говорити?

— Бач, Маруся вже сива стала зовсім, — кажу, знявши хустку з Марусі.

— Подививши ся, каже: — Сива.

Посиділа Маруся мовчки і попрощалась. Катря її хрестить.

— Катре! — промовила Маруся, — в мене діти...

— Боже їх благослови! — одказала Катря, по своєму звичаю.

Як сама вже вона нічим людським не мутила ся, то вже й не вважала, як в інших серце колотило ся.

Маруся додому пішла.

На третій день Катря із сестрою Меланією поїхали. Маруся ще приходила попрощати ся. Катря прощала ся так само, як

виталась. Хоч би вона лице запечалила! Хоч би озирнула ся разочок!

— Як одмінила ся! — промовила Маруся, дивлячись у-слід за тим возом критим, по дорозі.

— А пам'ятаєш, яка була вона? — кажу.

— Як же!.. добре пам'ятаю.

Ще ми постояли, подивились. Маруся пішла до своєї господи, а я її провела і в неї трохи посиділа.

Яків усе хорів, усе болів. Давно вже він не робив нічого, — не здолав. Падала коло всього сама Маруся. Багато було її діла в господі, велико печалі на серці.

Весело, як є ким радіти, тай те добре, коли є об ким поплакати. Їй-же Богу мовму, добре! Гірка та жива вода, кажу вам.

Вихожу я од Марусі і вона мене до воріт доводить, а за нею діти топотять дрібненько-важенько.

— Подивись, — каже вона, — подивись. Химо, усі трійко у його вилились — мої чорнявенькі!

І згорнула їх усіх до себе. А вони, хто з паличкою у руці, хто з хлібом, з пісочком в жмінці, жвавенько дивлять ся... Тиха і вбога хата з вишневим садком.

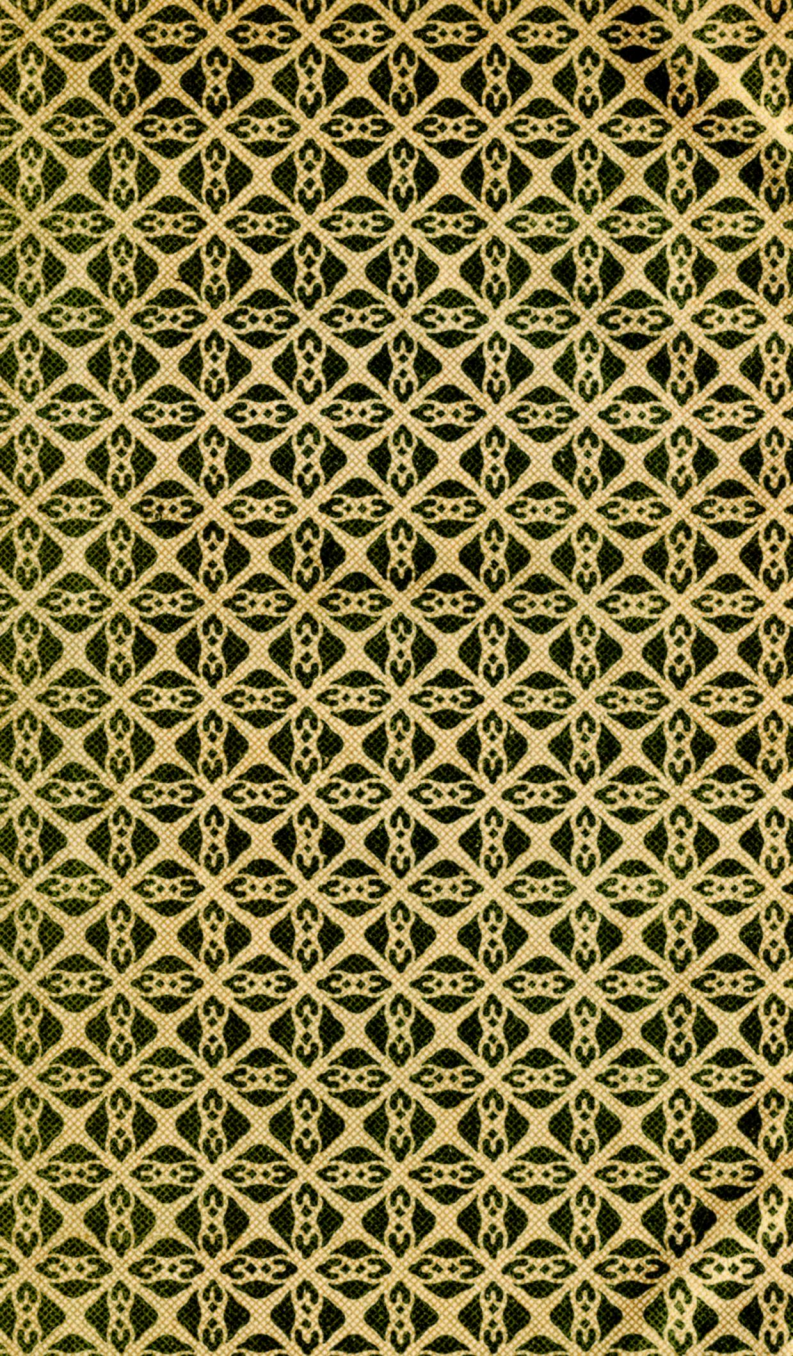
Я живу собі пригодно на своїй селидьбі. Сусіди до мене ходять, а я знов до їх — одвідуємось. Радимось, як городи засїваємо; вкупі наш одпочинок у свято.

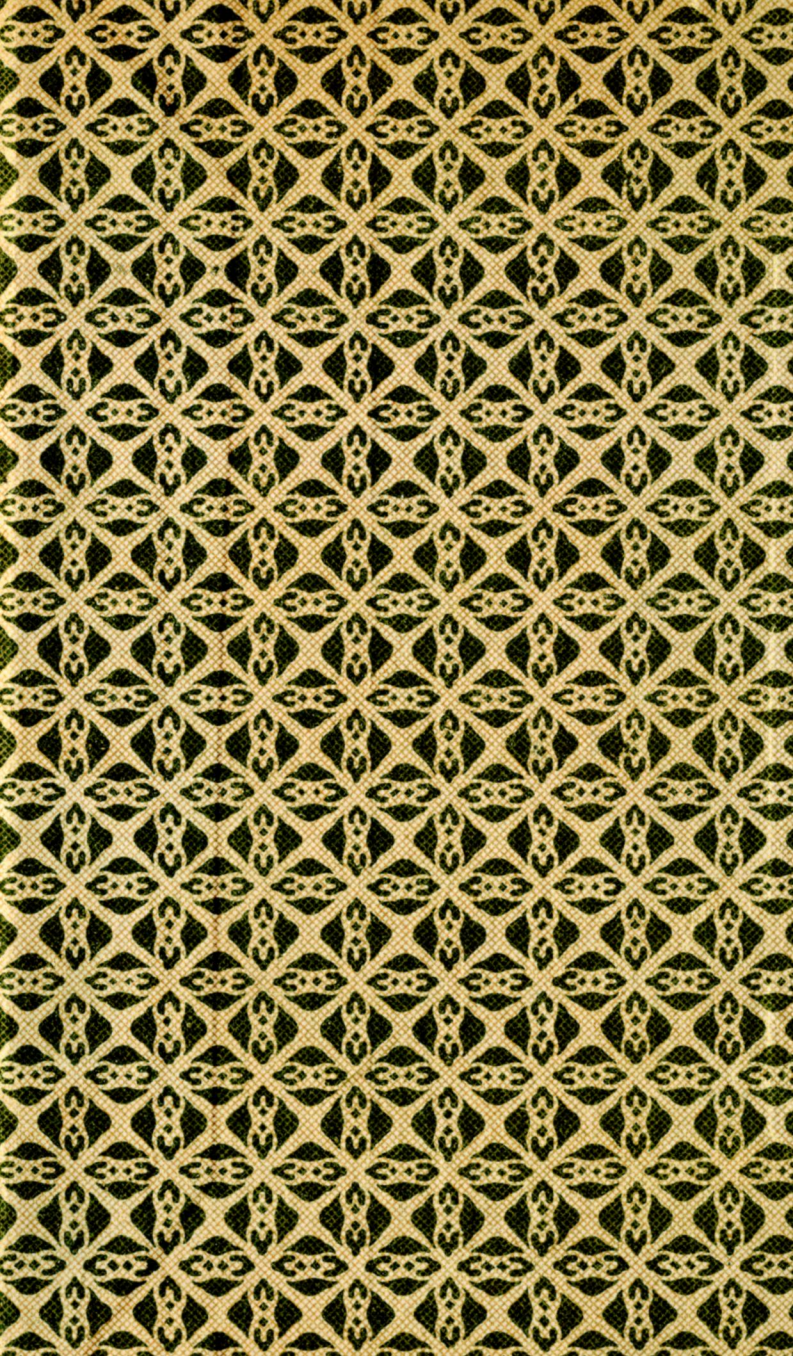
Час за час, а к вечору ближче...

200215-

433-137

143840

B-222

B 222
1

ВОВЧОК НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ